İSTANBUL VE OSMANLI UYGARLIĞI

BERNARD LEWIS

BERNARD LEWIS

İSTANBUL VE OSMANLI UYGARLIĞI

Çeviren :
NİHAL ÖNOL

VARLIK YAYINEVİ
Ankara Caddesi, İstanbul

FAYDALI KİTAPLAR : 160

Varlık Yayınları, sayı : 1820
İstanbul'da Kardeş Matbaası'nda dizilmiş,
Dilek Matbaası'nda basılmıştır.
Mart, 1975

ÖNSÖZ

Boğaziçinin kıyısındaki büyük kent, tarihi boyunca çeşitli adlar almıştır. Slavlar buraya Çarlgrad, yani İmparatorun Kenti, derlerdi; Kuzeyliler Myklagaard veya Micklegarth derlerdi ki, Büyük Kent anlamına gelir. Yunanlılarla Roma'lılar, burasını, eski yerleşme bölgesinin adıyla, Byzantium olarak bilirlerdi; bir de yeni Roma, ve özellikle, imparatorluğunun yeni başkentini M.S. 330 yılında burada kurmuş bulunan Konstantin'in sitesi, Konstantinopolis olarak da anarlardı. İmparatorluğun doğu ve güney sınırları ötesindeki Müslümanlar buranın, Kostantiniyye veya Kustantiniyye biçimindeki yeni adını da kullanırlardı.

Genellikle Bizanslılar, bu görkemli başkentlerinden sadece «site», **hê polis** olarak söz etmekle yetinirlerdi. Ta onuncu yüzyıldan başlayarak Müslüman tarih ve coğrafya yazılarında kanıtlanan başka bir adına da büyük bir olasılıkla bu «site» sözcüğü köken olmuştur. İstanbul adının nereden ve nasıl oluştuğu tartışmalıdır: genellikle benimsenen açıklama yolu, bu adın, **els tên polin,** yani siteye sözünden geldiğini savunur: Müslümanlar bu tümceyi, Küçük Asya'daki Grek komşularından duymuş olmalılar. Türk-

lanlo öteki Müslümanlarca geniş ölçüde kullanılmasına karşın, İstanbul adı, Osmanlı resmî kayıtlarında yer almıyordu. Osmanlı paraları ve belgeleri üzerinde bir süre, İstanbul'un Islâmları bol anlamına gelen ve hayali bir uyarlaması olan **İslambol** adı görülmüştür; bununla birlikte, Osmanlı Sultanlarının çoğu, fetihten ta imparatorluğun çöküşüne değin, Kostantiniyye adını yeğlemiş ve onu, Âsitane (Büyük Kent) veya Dersaadet (Mutluluk Kapısı) gibi şiirsel sanlarla da anmışlardır. Konstantinopl adının yerine İstanbul adının son ve resmi olarak geçirilişi ancak 1930 yılında gerçekleşmiştir.

Bununla birlikte, yüzyıllar boyunca, Türkler, fethettikleri ve imparatorluğun da, uygarlığının da merkezi haline getirdikleri büyük kenti, en çok İstanbul olarak anmışlardır. Bu kitapta, bu imparatorluğun ve uygarlığın, Osmanlıların parlak çağında yeşerdiği biçimiyle, kimi yönlerinin bir görüntüsünü çizme girişiminde bulunulmuştur. Bu da, olabildiği oranda, o çağda yaşamış Türk ve Batılı gözlemcilerin sözlerine uyarak yapılmıştır.

VI. Bölüm'de Kâtip Çelebi'den alınan parça, Dr. G. L. Lewis'in aktarmasıdır; ona ve bu parçayı buraya almama izin verdikleri için sayın George Ailen ile Unwin'e teşekkür borçluyum. I. Bölümde Sadeddin'den ve V. Bölümde Evliya Çelebi'den alınan parçalar, sırasıyla E.J.W. Gibb'in ve J. Hammer'in çevirileridir ve her ikisi de pek az değiştirilerek buraya alınmıştır; VI. Bölümdeki, Mesihi'nin şiiri, Sir William Jones'in

çevirisidir. Kıta Avrupa'sı yazarlarından bölümler, çağdaş veya hemen hemen çağdaş İngilizce çevirilerde sözü edilen parçalardır. Türkçe metinlerin bunlar dışındaki ingizilce çevirileri, benimdir. Karaşi'deki **Islamic Studies** dergisinin yayımcısına da, bu derginin Mart 1962 deki ilk sayısında ilk kez yayınlanmış olan, Lûtfi Paşa, Koçu Bey ve Kâtip Çelebi çevirilerimin bazılarını buraya almama izin verdiği için teşekkür borçluyum.

Ayrıca, her ikisi de Londra Üniversitesinden olan Profesör A.T. Hatto'ya ve Dr. V.L. Ménage'a, daktiloyla yazdığım taslağı okuyarak geliştirilmesi için birçok önerilerde bulunduklarından dolayı şükran borcumu belirtmek isterim. Osmanlı incelemelerinde öncülük edenlere ve özellikle Profesör Paul Wittek'e, ve bu alanda tüm çalışanlara genellikle çok şey borçlu olduğumu da belirtmek isterim.

Bernard Lewis

Londra, İngiltere
Kasım, 1962.

I. FETİH

29 Mayıs 1453 Salı sabahı, erken saatlerde, Konstantinopolis surları dışında konaklamış büyük ordular, son genel saldırıya giriştiler. Türkler Çanakkale (Dardanel'ler) boğazını aşıp da Gelibolu yarımadasında Avrupa'daki ilk topraklarına ayak bastıklarından beri yüzyıl geçmişti; Balkanların efendisi Sultan Bayezid'in İmparatorluk sitesini ilk kez ele geçirme girişiminden beri ise, elli yıl. O tarihte, Konstantinopolis, Batı'dan gördüğü yardım ve Doğu'dan gelen başka dertler sayesinde kurtulabilmişti. 1410 ve 1422 de Türk hükümdarları Musa Bey ile Sultan Murad siteyi kuşatmışlar ama bu kuşatmalar da yarıda kalmış ve amacından saptırılmıştır. Şimdi ise, yeni ve genç bir Sultan Mehmed, son ve en büyük kuşatmayı başlatmıştı. Avrupa ve Asya'da egemenliği altında bulunan geniş topraklardan İmparatorluk başkentini ele geçirmek ve onu, babalarının fethetmiş olduğu İmparatorluk yapısının tamamlayıcı taşı olarak eklemek üzere, Konstantinopolis surlarına koskoca bir ordu getirmişti.

Bizans İmparatorlarının hüküm sürdüğü o bir zamanların büyük imparatorluğundan geriye sadece site ile, Yunanistan'da dağınık birkaç sınır karakolu kalmıştı ki onlar da yardımı dokunamayacak kadar

uzakta ve yoksuldular. Bir zamanların büyük, yerimli sitesinin de geriye, nüfusu ellibini ancak aşan, küçülmüş ve tükenmiş bir kalıntısı kalmış bulunuyordu. Site surları içerisinde ot bürümüş yıkıntılar ve bomboş tarlalar vardı; ama o sağlam, üç katlı surlar hâlâ ayaktaydı ve surların arkasında da Roma İmparatorluğunun son lejyonları, başkenti savunmaya hazırlanıyorlardı.

Bunların sayısı çok değildi; tarihçiler dört mil uzunluğundaki kara surlarını savunmak ve denizden yaklaşacakları önlemek üzere, üçbini İtalyan gönüllüleri olarak, ancak sekizbin kadar askerin bulunduğunu söylerler. Dışarıdaki Türk donanmasından bir zincirle kendisini koruyan, Haliç (Altın Boynuz) teki küçük bir donanma da, kara askerlerine yardımcı oluyordu. Karşılarında ise, Tuna'dan yukarı Fırat'a, Adriyatik'ten Karadenize değin uzanan bir imparatorluğun orduları yığılmıştı. Düzenli Yeniçeri piyade ordusu, tımarlardan gelen atlı **Sipahiler,** ve sitenin binyıllık surlarını dövmek üzere korkunç büyüklükte silâhlarıyla büyük bir topçu gücü, bütün bunlar, bir de sayısız gönüllüler, yerli askerler ve yardımcılarıyla 100.000 ile 150.000 kişi arasında tahmin edilen bir güç oluşturmaktaydılar; birkaç yüz savaş gemisine ulaşan bir donanma Boğaziçi sularında kol geziyordu ve bir gecede Padişah, yetmiş seksen savaş gemisini tahta kızaklar üzerinde, Galata'dan geçirtmeyi başarmış ve bunları Haliç'in yukarı kesiminde suya indirerek böylelikle üçgen biçimli siteyi üç yanın-

dan birden kuşatmıştı.

Kuşatma yedi haftadır süregelmekteydi. Nisanın 7 sinde, Padişahın orduları Marmara'dan Halice değin, kara surlarının tüm uzunluğu boyunca mevzilenmişti; nisanın onbirinde toplarını, surlara karşı yerleştirdiler; onikisinde top atışına başladılar, bu, altı hafta sürdü ve toplar, site surlarını dövdü, yıktı; ayın yirmibirinde donanmayı Galata'nın ardındaki tepelerden geçirerek Halice indirdiler. Surlara karşı ilk Türk saldırısı nisanın 18 inde gerçekleşti; bunu denizden ve karadan başka saldırılar izlediyse de, tümü de, boyun eğmeyen savunucular tarafından püskürtüldü. Mayısın 26 veya 27 sinde Türk ordugâhında toplanan bir danışma kurulunda saygıdeğer Büyük Vezir (Sadrazam) Halil Paşa, daha başındanberi karşıkoyageldiği bu girişimden vazgeçilmesi için diretti ve hiç kuşkusuz onu destekleyen başkaları da vardı. Ama Padişah —genç ve hırslıydı, ve babasının kendisine bırakmış olduğu yaşlı danışmanlara gücenmişti—, başka yönde karar verdi. Mayısın 27 nci Pazar günü, kumandanlarıyla görüştü, birliklerini ziyaret etti, ve ordugâha tellâl çıkartarak, askerleri surları yıkıp da siteyi ele geçirecek olurlarsa, üç hafta boyunca, diledikleri gibi, hiç karşıkonmadan ve engellenmeden kenti yağma ve talan etmelerine göz yumulacağını haber verdirdi. Mayısın 28 inci Pazartesi günü hazırlıklarla geçti ve Salı sabahı, geceyarısından bir iki saat sonra genel saldırı işareti verildi.

İlk saldırıya çoğu Avrupa kökenli, kolaylıkla göz-

den çıkartılabilecek geniş bir başıbozuk ve serüven düşkünü kalabalık tarafından girişildi; surlara dek ilerledilerse de ağır kayıplar vererek geri püskürtüldüler ve Padişahın, savunucuları yormak ve cephanelerini azaltmak amacına yeterince hizmet etmiş oldular. Daha ciddi olan ikinci saldırıyı, yiğit Anadolu tümenleri, zırhlı, disiplinli askerler yaptıysa da bunlar da başaramadı ve geri çekilmek zorunda kaldı. Sonunda, şafak sökerken, Padişah, seçkin bölüklerini, muhafız askerlerini, okçularını, mızrakçılarını ve onikibin Yeniçeriyi gönderdi.

Bunlardan surlar üzerine ilk ayak basan, Hasan adında dev bir Yeniçeri idi. Bir taşla düşürüldü, yenildi ve öldü; ama ötekiler ardından giderek hendeklerle çevrilmiş yerlere zorla girebilmenin yolunu buldular. Bu arada başka Türkler de, önemsenmemiş olan Sirk Kapısı'ndan kente daimişiardı ve onbeş dakika içerisinde onbinlercesi savunma hatlarını aşmıştı. Acıdan şaşkına dönmüş, bitkin Rumlar'dan **«Healê hê polissite** zaptedildi, Türk bayrakları surların üzerinde dalgalanıyor.» çığlığı yükseldi. Saldıranlar, dörtbir yandan, yıkılmış duvarların üzerinden, son savunucuları da yenerek arı oğulu gibi siteye doluştular. Son umutsuz çatışmada, son İmparator XI. Konstantin Paleologos Dragases, yitirdiği başkentini, «imparatorluğun son siperini» savunurken kılıç elde öldü.

Birkaç saat sonra, Padişahın kendisi de, şimdi Topkapı diye anılan kapıdan, at sırtında ve yanında ülkesinin ileri gelenleriyle bir Yeniçeri muhafız birliği

olduğu halde kente girdi. Büyük Ayasofya kllisesine giderek atından inip içeri glrdi. Orada bir imam çağırttı, lmam mihraba giderek Müslüman inancını simgeleyen kelime-i şahadet getirdi: «Bilirim bildiririm ki Tanrıdan başka Tanrı yoktur. Bilirim bildiririm ki Muhammed, Tanrının Peygamberidir.» Rum katedrali Türk camii olmuştu artık. Konstantinopoils'teki imparatorun yerine, İstanbul'da Padişah hüküm sürüyordu, burası, bir kez daha, geniş bir imparatorluğun ve büyük bir uygarlığın merkezi olarak yeşerecek ve çiçeklerini verecekti.

Fetih gazilerinden, Sultan'ın divan Kâtibi, ve edebi düzyazıyla ilk yazan Osmanlı yazarlarından biri, Tursun (Dursun) Bey, fethettikleri görkemli yapıtların karşısında Türklerin duyduğu hayranlığı canlı bir görünüm halinde dile getirmektedir. Onbeşinci yüzyıl sonuna doğru kaleme aldığı Fatih Sultan Mehmed' in biyografisinde, Sultan'ın kente girişini şöyle anlatır:

«Devletin büyükleri ve Hünkâr Hazretlerinin hizmetkârları kentin kapılarını açtırdılar... ve Sultan Mehmed Gazi Han ile uleması ve ümerası, şehre girmek lütfunda bulundular... bu arada gökteki melekler de toplanmış, «Burası Cennetin bahçeleridir; buraya girenler sonsuz yaşama kavuşur» ilâhisini, ölümlülerin kulaklarına iletiyorlardı. Padişah önce bu eski ve geniş şehrin birkaç katlı evlerine ve pazar yerlerine bakınarak gezindi, sonra Cennet'ten bir be-

lirti olan Aya Sofya adındaki killseyi görmek istedi:

Cennet-i arar isen, eya Sofi.
Cennet-i âlâdır Aya Sofi.

Tursun bey sözlerini sürdürerek sağlam yapısına ve eşsiz güzelliğine karşın, kilisenin zamanın aşındırmasından kurtulamamış olduğunu ve çevresindeki ek yapılardan kimilerinin harabe haline dönüştüğünü anlatıyor. Ama büyük Kubbe hâlâ ayakta imiş:

«Ama ne kubbe, dokuz kat gökle yarış edebilir! Bu yapıtta kusursuz bir usta, mimarlık bilgisinin tümünü ortaya koymuştur. Birbiri üzerine yaslanmış yarım kubbeleriyle, hem keskin, hem yuvarlak köşeleriyle, dilber kızların yay gibi kaşlarına benzeyen eşsiz kemerleriyle, sarkıt süslemeleriyle, bu kubbe, içerisini o denli genişletiyordu ki, 50.000 kişi alabilirdi... Cihan Sultanı, içbükey iç cephedeki garip ve şaşırtıcı resimlere bir göz gezdirdikten sonra, dışbükey dış yüzeye çıkma lütfunda bulundu ve Cennetin dördüncü katına tırmanan Tanrının ruhu gibi yükseldi. Her kattan geçerken mazgallardan aşağı mermer avluya bakarak kubbenin tepesine çıktı. Bu güçlü yapının ek binalarının harabe halinde yıkılmaya yüz tuttuğunu görünce, şu dünyanın geçiciliğini ve dengesizliğini ve sonunda yıkılmaya mahkûm oluşunu düşündü. Bu üzüntüsüyle, o tatlılık fışkıran sözleri, şu âciz kulağıma erişti ve yüreğimin levhasına kazıldı kaldı:

Örümcek, Hüsrev'in Sarayında perdeci olmuş Baykuş, Efrasiyab kalesinde nöbet borusu çalar.(1)»

Sultan, insanın kazandığı zaferlerin değişkenliği üzerine bu acı düşüncelere dalmış iken, zaferi kazanarak kenti ele geçirmiş olan askerler ise, zaferin daha sade olan sevincine kendilerini kaptırmışlardı. Bunların genel görünümü konusunda, zamanın başka ve çok ayrı bir Türk yazarından, tarihçi Aşıkpaşazede'den de bilgi edinebiliriz. Bu yazarın, sade insanlar için sade bir Türkçeyle yazılmış olan anlatısı, Türk **gazilerinin** veya ön cephede vuruşmuş olanların görüşlerine daha yakındır:

«Elli gün süreyle, savaş, gece gündüz devam etti. Ellibirinci gün Sultanı, yağmanın serbest olacağı emrini çıkarttı. Saldırdılar. Ellibirinci gün, bir Salı günü, kale ele geçirildi. Ganimet pek bol oldu. Altın, gümüş, değerli taşlar ve kumaşlar getirilip ordugâh pazarına yığıldı. Bunları satmaya başladılar. Site halkını köle ettiler, imparatorunu öldürdüler ve **gaziler** güzel kızları kucakladı. Fetihten sonraki ilk Cuma günü, Ayasafya'da cuma namazı kılındı ve, Sultan Mehmed Han Gazi adına hutbe okundu...»

(1) Aslı şöyledir: Perdedârı mikuned der tâkı kesra ankebut Bûm nevbet mizenet der kale-i Efrasiyab.

Bir yüzyılı aşkın bir süre sonra da, Osmanlı tarihçilerinin en ünlülerinden biri olan Sadeddin, fetihi uzun ve edebi anlatısını, kendinden geçmişçesine şu pek süslü sözlerle tamamlamıştır:

«Şu geniş bölge, şu güçlü ve kibirli kent... yanılgı baykuşunun yuvası iken, zafer ve onur başkenti haline dönüştürüldü. Sultan Mehmed'in soylu çabaları sayesinde; çünki o utanmasız kâfirlerin hain çan sesleri yerine Müsiümanların ezan sesi, günde beş kez yinelenen o tatlı, dinlerin en ulusunun ilâhisi geçti ve Kutsal Savaşa katılan halkın kulakları, duaya çağırının bu ezgisiyle doldu. Kentin içindeki kiliselerin o kötü putları temizlendi, ve o iğrenç putapataparlık pisliklerinden arıtıldı; ve resimleri kazınarak, ve İslâm dinine uygun mihraplar ve dua hücreleri konularak birçok manastır ve küçük kilise, Cennet Bahçelerini kıskandıracak hale dönüştürüldü. Kâfirlerin tapınakları, inanmışlara cami oldu ve İslâm dininin ışıkları bunca zamandır âdi kâfirlere yuva olmuş bu yerden karanlıkların hortlaklarını kovup dua ve İman'ın şafağı, baskının o korkunç karanlığını dağıttı çünki bahtiyar Sultanın kader kadar karşıkonulmaz sözleri, bu yeni mülkün yönetiminde tek söz oldu...»

Hıristiyanlığın ve Güneydoğu Avrupa'nın son kalesi de düşmüştü; yarım yüzyıl sonra Elizabeth çağının bir din adamının yazısında «Türklerin Yüce İmparatorluğu, Dünyanın şimdiki Dehşeti» diye adlandırdığı yepyeni bir güçlü Devlet yerleşmişti oraya.

II. FÂTİHLER

TÜRKLER adı tarihte ilk kez, M.S. altıncı yüzyılda, Çin yıllıklarının, Tu Kiu'lar denilen bir kavmin Orta Asya'da kurmuş olduğu güçlü bir imparatorluktan söz etmesiyle belirir. Hiç kuşkusuz, Türk soyundan gelme halklar, daha eski zamanlarda da, Asya hattâ Avrupa tarihinde önemli rol oynamıştır. Ne var ki «Tu Kiu'lar» —ki bunların Türkler olduğu hemen anlaşılıyor— tarihte, daha sonradan açıkça üstlenecekleri bir adla ilk olarak ortaya çıkan ilk Türk kavimleridir. Bozkırlar beldesinde, Çin sınırından Karadenlze değin uzanan bu imparatorluk, Çin tarihçilerinin olduğu kadar Yunanlı tarihçilerin de ilgisini çekmiştir; bununla birlikte, kısa sürmüş ve çok geçmeden, durmadan savaşan parçalara bölünmüş ve bu parçalardan birkaçı da Çin eğemenliği altına girmiştir. Bu ilk Orta Asya'lı Türkler, barbar değildiler. Yazılı bir dilleri vardı ve içlerinden kalabalık gruplar, Budizm, Manişeizm (veya Mani'cilik) ve Nestor Hıristiyanlığı gibi, uygar dünyanın dinlerinden etkilenmişlerdi.

Gene de Türk toplulukları sonunda bu dinlerin hiçbirini benimsemedi. Sekizinci yüzyılda, Araplar yeni İslâm dinini İran ve Arabistan'a başarıyla yaydıktan sonra, Siri Derya ile Amu Derya arasındakl top-

rakları da ele geçirip iç Asya'da yaşayan Türklerle doğrudan doğruya ilişki kurdular. Bu çağlardan başlayarak Türkler, hiçbir zaman Müslümanların eğemenliğine girmemekle birlikte giderek onların etkisinde kaldılar. Çoğu Türk soyundan gelen Türk savaşçılarıyla derviş din yayıcıları, bu yeni inancı, İslâm imparatorluğu sınırlarının ötesindeki boyun eğmemiş kavimlere ulaştırmakta el birliği etmiş oldular. Zamanla Türk boylarının çoğu Müslümanlığı benimsedi; onunla birlikte Arap yazısını ve klâsik İslâmlığın zengin ve karmaşık uygarlığından da pek çok şeyi alıp kendilerine mal ettiler.

Dokuzuncu yüzyıl başlarından başlayarak, İslâm halifeleri çoğunlukla asker olarak yararlanmak üzere doğu sınırından Türk köleler getirttiler. Bu kölelere —Arapça «sahip olunan» veya «mülk edinilmiş» anlamında— **memlûk** deniyordu; ev işlerinde veya ekonomide yararlanılan değersiz kölelerden ayırd etmek için böyle adlandırılmışlardı. Saymaca olarak köle statüsüne sahip olmasına karşın, Türk **memlûklar** gerçekte ele geçirilip satın alınmakla toplanmış ama güçlü asker bağlılığıyla birbirine bağlanmış bir ayrıcalıklı asker sınıfı oluşturdular. Zamanla İslâm orduiarının ana çekirdeğini meydana getirdiler. Kumandanlar kolayca vali oluverdi ve valiler, yöneticiler de hanedaniar kurdu. İslâmlığın ilk Türk hükümdarları dokuzuncu yüzyılda kendilerini göstermeye başladılar bile. Onbirinci yüzyılda, Türk olmayan hükümdar pek az kalmıştı. İslâm orduları giderek Türkleştikçe

ve İslâm hükümetleri giderek asker niteliği kazandıkça Türkler, İslâm topraklarında, bin yıl sürecek bir egemenlik kurdular.

Bu arada Türkleri dosdoğru Akdenize getirip ötesine geçirecek ve böyle yapmakla da Ortadoğuyu ve Doğu Avrupa'yı baştanbaşa değiştirecek bir akım hazırlanmaktaydı. Bozkır insanlarının Ortadoğuya büyük göçü, kuzeyin uzak yörelerinde bilinmedik sarsıntılarla ta onuncu yüzyılda başladı; bu sarsıntılar Türk kavimlerinin Oğuz boyunu güneye doğru, Siri Derya'dan öteye, İslâm topraklarına doğru sürdü. Bu; bozkırlardan doğru gelen ve onbeşinci yüzyıla değin arkası kesilmeyen istilâ ve göç dalgalarının ilki oldu.

İslâm topraklarında Türk gücünün yerleşmesinde ve Türk soylarıyla törelerinin yayılmasında iki dönem özellikle anlam taşır. Bunlardan birisi Orta Doğu'yu aşağı yukarı bir yüzyıl boyunca, 1055 de Bağdat'ın fethinden 1157 de Sultan Sancar'ın ölümüne dek yönetmiş olan Büyük Selçuklu Sultanları'nın dönemidir. İkincisi ise, onüçüncü yüzyılda Moğol fetihleri ve bunu izleyen Moğol üstünlüğü ve etkisi dönemidir.

Selçuklular bir kabile değildi, bir ulus, hiç değildi. Selçuk ibni Dukak adında birinden geldiklerini öne süren, Oğuz Türklerinden bir aileydi ve İslâm topraklarına onuncu yüzyıl sonlarında girip Buhara dolaylarında yerleştikleri, burada Müslümanlığı benimsedikleri anlaşılıyor. Selçuk'un oğulları meslekten ücretli asker oldular. kendi savaş boylarını kurdular

ve çeşitli Müslüman devletlerinin ordularında hizmet ettiler. Sonunda da kendi hesaplarına davranmaya başlayarak çok geçmeden büyük güç kazanıp geniş topraklar elde etmeyi başardılar. Selçuk'un torunları doğu İran'ı baştanbaşa geçip batıya yöneldiler, ve geçtikleri her yere el koydular, sonunda 1055 yılında içlerinden biri, Tuğrul Bey, ordusunu imparatorluğun başkenti olan Bağdat'a götürdü. İslâmlıkta yeni bir imparatorluk kurulmuştu, Büyük Selçuklu imparatorluğu olarak tanınıyordu. Irak'tan, Selçuklular batıya doğru ilerlemeyi sürdürdüler. Bir istilâ dalgası Suriye ve Filistin'e yürüdü, buraları yersel Mısır'lı hükümdarların elinden kopartıp aldı, bir başka dalga da o zamanlar henüz Bizans imparatorluğunun bir parçası olan Anadolu'ya aktı. Bu yolu onlara açıp hazırlayan, Malazgirt'te, Selçuklu Sultanı Alp Aslan'ın Bizans İmparatoru IV. Romanus Diogenes'i ezici bir yenilgiye uğrattığı büyük meydan savaşı oldu. Türk istilâcıları, önceki tüm Müslüman dalgalarının yenilgiye uğradığı yerde başarıya ulaşarak Yunan Hıristiyanlığının sınırını geriletti, Batı Anadolu'ya doğru itti ve bu yeni ve zengin toprakları İslâm âlemine kattı. 1190 da kaleme alınmış bir Haçlı tarihinde, «Türkiye» adı ilk kez Küçük Asya'daki yeni Türk topraklarından söz etmek üzere kendini göstermiştir. Türklerde olmasa bile, Batıda, bir Müslüman, Türk toprağı haline gelen ve öyle kalan toprakları belirtmekte bu ad kullanılır oldu.

Başlangıçta Selçuklu Sultanlığı varsayım olarak

tek ve bölünmezdi, bir büyük Sultan İslâmlığın tüm merkez toprakları üzerinde hüküm sürüyordu. Ama Büyük Selçukluların zayıflamasıyla ve imparatorluğun parçalanıp Selçuklu prensleri veya subaylarınca yönetilen birçok küçük devlete bölünmesiyle, yeni bir kavram ortaya çıktı, yersel veya bölgesel sultanlık kavramı.

Selçukluların varisi olan Devletlerin en önemlilerinden biri orta ve doğu Anadolu'da bulunuyordu. Anadolu'nun fethi, aslında, Selçuk devletinin hiçbir belirgin niyetine veya tasarısına dayanmaksızın, gezici boyların ve bir gurup **gazilerin** başarısı olmuştu. Bununla birlikte bir kez fetih tamamlanınca, bir Selçuk beyi olan Süleyman bin Kutulmuş, yeni kazanılmış toprakları örgütlemeye gönderildi. Öncü-akıncılar çarpışa çarpışa ilerler ve Hıristiyanlığın sınırlarını geriletirken, Selçuklu subayları da ardlarından giderek düzenli bir İslâm yönetimi kurmaktaydılar. Bir yüzyıl içerisinde, Süleyman ile ondan sonra gelenler, güçlü bir Türk devleti kurmuşlardı; bu Devletin başkenti, Türklerin Konya dedikleri eski Iconium kenti oldu. Türk Anadolu'yu ondördüncü yüzyıl başlangıcına değin az veya çok başarıyla yönetmiş olan bu hanedan, Rum sultanları olarak bilinir.

Rum adı, Roma'nın Arapça bir yankısıdır ve Roma İmparatorluğu yokolduktan çok sonraları bile, Doğuda olsun, Batıda olsun, yabancı yerlerde hâlâ yankılanışı sürüp gitmiştir. Ortaçağ müslümanlarında Rumlar, Bizanslılar yani Bosphorus'un (Boğaziçi)

kıyılarından Roma İmparatorluğunun doğu kalıntısını yöneten yeni Roma halkı olan **Rhomaioi** demekti ve Rum Eli de bunların yönettiği topraklardı. Pek doğal olarak bu terimler özellikle Müslümanların en çok ilişki kurdukları, İmparatorluğun Asya eyaletleri için kullanılır oldu.

Bunun içindir ki, onbirinci yüzyıl Türk istilâcıları Rum eline gelmişler ve Konya Selçuklu Sultanları da Rum toprakları ve halkı üzerinde egemenlik kurmuşlardı. Çok geçmeden Rumi sıfatı Yunanlılara olduğu kadar Türklere de yakıştırıldı ve ta Mısır'a, Hindistan'a değin uzak yerlerde yaşayan Anadolu Türklerini bile belirtmekte kullanıldı.

Selçuklu Rum Sultanlığı klâsik çizgiler üzerine kurulu, kökleri daha eski İslâm dünyasının derinlerine inmiş bir İslâm monarşisi idi. Ülkeyi fetheden ve buralarda yerleşen sınır akıncılarıyla kavimlerin siyasal bağımsızlığı, güçlü, merkezci bir monarşiyle dizginleniyordu; inançları, meslekten gelme din adamları hiyerarşisiyle sıkı bir gözetim ve denetim altında tutuluyordu. Konya'da ve Sultanlığın öteki kentlerinde, kentli bir Müslüman seçkin sınıfı yetişmişti; yöneticiler ve yazarlar, hukukçularla din adamları, tacirler ve zenaatçılar doğudan ve güneyden, yeni ele geçirilmiş topraklara göçüyor, klâsik İslâmlığın o yüce, eski uygarlığını da birlikte götürüyor, ülkeye, İslâm toplum ve politikasının geleneksel çizgilerini benimsetiyorlardı. Bu adamların eski İslâmlığın anavatanına karşı duygusal bir eğilimi vardı —hattâ çoğu-

nun kökeni orasıydı— bunun için kendilerini İslâmlığın anavatanının bir parçası sayıyorlardı. Sınırlarda yaşayan o yaman savaşçılarla, o serüven düşkünü kişilerle aralarında orta yönleri pek azdı.

Onüçüncü yüzyılda Türk Anadolu da, Orta Doğu ile birlikte, Moğol fetihlerinin ezici baskısını duydu. İran'ı ele geçirdikten sonra, Moğol atlıları Mezopotamya ve Anadolu'yu da baştanbaşa akıp geçtiler; 26 haziran 1243 de, Türkiye'nin doğusunda Kösedağ yakınlarında, bir Moğol kolu, Rum Sultanının ordusunu sıkıştırdı. Moğollar orta Anadolu'nun ta içerilerine dek basmış, yağma etmişlerdi ama, Rus Sultanlığını boyunduruk altına almamış onu bağlı bir devlet olarak alakoymayı yeğlemişlerdi. Bununla birlikte, ona öylesine bir darbe indirmişlerdi ki, bir daha kendisini hiç toparlayamadı. Elli yıl kadar bir süre zayıflamış varlığını sürdürdükten sonra bu sultanlık, ondördüncü yüzyıl başlarında kesinlikle ortadan kalktı. Doğu ve orta Anadolu topraklarının çoğunluğu İran'daki Moğol İlhanlılara boyun eğdi ve ya Moğol valilerince, ya da Türk beylerince yönetilir oldu. 1336 da İlhan Ebu Said'in ölümünden sonra, Orta Doğudaki Moğol sömürgeleri parçalandı ve İran'da, Mezopotamya'da, ve Anadolu'da, Moğol veya Türk hanedanlarının yönetiminde birçok küçük beylik ortaya çıktı.

Anadolu'da, merkezi devlet otoritesinin yıkılışı ve ülkeye Moğolların önünden kaçan yeni göçebe Türk boylarının dalga dalga yayılışı, sınırda bir canlanmaya götürmüş, Bizansa karşı yeniden batıya

doğru bir ilerleme olmuş ve batı Anadolu'nun tümü Müslüman Türk egemenliğine girmiştir. Yarımada birbirine rakip birçok beyliğe bölündü; bunların en güçlüsü, Konya Selçuklu başkentini elinde tutan ve Selçuklu Sultanlığının devamını sağlamaya çalışan Karamanlar beyliği idi. En etkin beylikler ise uzakbatıda, Marmara ve Ege denizi kıyılarında verlesip gerek karadan, gerek denizden, kâfirlere karşı Kutsal İslâm savaşını yürüten beyliklerdi.

Yeni fetihlere katılan sınır akıncı beylikleri arasında bir tanesi, 1299 dan 1326 ya kadar hüküm sürdüğü söylenen ilk hükümdarının adıyla, Osman beyin adıyla anılıyordu. Halkına, onun adından dolayı **Osmanlılar** veya Avrupa'lıların değiştirdiği biçimiyle Ottomans deniyordu. Bu insanlar büyük işler başaracaklardı. Kurdukları beylik başlangıçta rakipleri olan öteki beyliklere oranla daha küçük ve daha az güçlü olmakla birlikte, uzak batıda, Bizans eyaleti olan Bithynia ile ve Konstantinopolis ile sınır komşusu olmaları, onlara büyük görevler ve büyük olanaklar veriyor ve Anadolu'nun her yanından destek ve asker sağlamalarına yarıyordu. Bu, kusursuz bir sınır ülkesiydi, ve Hıristiyan düşmanlara karşı dinmek bilmez çatışması, başka başka düşünenlerde ayni derecede çekici zafer, ganimet ve baskı umutları uyandırıyordu.

1301 yılında Osman beyin Baphaion —bugünkü Koyulhisar— da Bizanslılara karşı kazandığı zafer, topraklarını Bizansın zararına önemli derecede geniş-

letme olanağı verdi. Oğlu Orhan bey zamanında (1326-62) ilerleme daha da hızlandı. 1326 da, yeni hükümdarlarının tahta çıkmasından hemen sonra, Osmanlılar, sağlam bir kale haline getirilmiş olan Brusa (bugünkü Bursa) kentini alarak hızla büyüyen devletlerine başkent yaptılar; Nicaea (İznik) 1331 de, Nicomedia (İzmit) 1337 de ele geçirildi. 1340 sıralarında, Küçük Asya'da Bizanslıların elinde kalan toprakların hemen hemen tümünü almışlardı; Konstantinopolis'e bitişik ve karşısındaki kıyı kaleleri dışında. Şimdilik gidecek başka yer kalmamıştı, ve burıu bir yerleşme dönemi izledi; bu dönemde kısmen güneybatıda bulunan komşu Anadolu Karasi beyliğini ele geçirmekle uğraştılar ve bu, Osmanlıları, Çanakkale'ye ve Ege kıyısına götürdü.

Ama Osmanlı akıncılarının Anadolu'nun iç kesimlerinden gelen taze güçlerle desteklenen etkinliği, canlılığı, önüne geçilemez olmuştu. 1345 de, Bizans imparatoru VI. İoannes Kantakuzenus'un isteği üzerine Osmanlı orduları, rakibi V. Ioannes Palaeologus'a karşı savaşında ona yardım etmek için, Avrupa'ya geçtiler. Ganimetle yüklü olarak Küçük Asya'ya dönüşleri, Boğaziçi ile Çanakkale'nin dar boğazları ötesindeki büyüleyici toprakların yeni ve güzel haberini de birlikte getirmiş oldu.

1354 de Osmanlılara Avrupa'daki yeni serüvenlerini hazırlamakta yardımcı olacak iki olay meydana geldi. Bunlardan birincisi, Ankara'nın ele geçirilmesiydi ki böylece Asya'daki ilk eski Müslüman ken-

ti ellerine düşmüş oluyordu. İki buçuk yüzyıl kadardır Müslümanların elinde olan Ankara, Selçuklu Sultanlığına bağlıydı ve kent ticaretinde, kültür ve yöneticilikte yüksek düzeye ulaşmıştı. Bu kentin alınması, bilgili, becerikli, ve deneyim sahibi insanları da Osmanlılara katmış oluyordu ki bu gibi insanları imparatorluk yönetimi gereksinecekti.

Gallipoli (Gelibolu)nin işgali ise daha göze görünür bir önem taşıyordu, çünki burası Osmanlı Türklerinin Avrupa'daki ilk tutamağı olacaktı. Bizans İmparatoru tarafından Osmanlı olan yardımcılarına bağışlanan bu kent, Balkanlardaki bir dizi fetih seferine başlangıç noktası oldu. Üçüncü hükümdar I. Murad döneminde (1362-89) Türkler Avrupa içerilerine doğru hızla ilerlediler. 1361 sıralarında Konstantinopolis'ten Tuna'ya giden yolda hayati önem taşıyan bir güçlü kenti, Adrianopolis (Edirne)i ve aldılar ve iki üç yıl sonra da Philipopolis (Fillbe)yi ele geçirdiler. Edirne şimdi Sultan Murad'ın karargâhı olmuştu, buradan hareketle Makedonya'da, Bulgaristan ve Sırbistan'da birçok hızlı ve ezici zaferler kazandı. Bu zaferlerin doruğuna da Kosova Polje —Karatavuk meydanı— savaşıyla erişti; 6 haziran 1389 da yer alan bu savaş, Sırp bağımsızlığının sonunu mühürledi. Gerçi Sırp kıralı Lazar da, Sultan Murad da bu savaşta can verdilerse de, Türk zaferi sağlanmış oldu.

Avrupa'daki her fetih savaşından önce, Osmanlı gücünün Anadolu temelinde kimi zaman askeri, ki-

mi zaman barışçı yollardan bir genişleme görülmekteydi. Osmanlıların Asyadaki topraklarının güneyinde Germiyan beyliği bulunuyordu; başkenti Kütahya ile birlikte topraklarının çoğu, beyin kızı Osmanlı şehzadesi Bayezid ile evlenince çeyiz olarak Osmanlı ülkesine katıldı. Germiyan'ın doğusundaki Hamid beyliğinde Sultan Murad, Avrupa fetihlerinden kazandığı servet ile beyi satın aldı. Hamid'in ötesinde Teke'de, kendisinden sonra tahta çıkan sultan Bayezid, silâh gücüne başvurdu.

Dördüncü Osmanlı Hükümdarı olan ve Yıldırım diye anılan I. Bayezıd (1389-1402) gerek Asya'da, gerek Avrupa'da geniş toprakları ele geçirdi ve buralardaki Osmanlı etkisi, Kosova zaferiyle büsbütün perçinlendi. Geriye, doğuya doğru dönerek, ordularını kalan Anadoluda kalmış Türk beylikleri üzerine sürdü; bunların en güçlüsü olan Karaman beyliği, 1390 da boyun eğdi; ötekiler de kısa zamanda Osmanlılara kaynadı, eridi gitti, ve birkaç yıl içerisinde Osmanlı egemenliği güneyde Ege ve Akdeniz kıyılarına, doğuda Sıvas, Kayseri ve yukarı Fırat'a değin, tüm Türk Anadolu'yu kapsadı.

Bayezıd artık Küçük Asya'nın da, Güneydoğu Avrupa'nın da — daha doğrusu Bizans imparatorluğunun, başkenti dışındaki tüm topraklarının— efendisiydi. İşte bu yıllardadır ki, 1394 sonlarında, ilginç ve anlamlı bir istek üzerine, Kahire'ye yöneldi.

O dönemde Mısır'ın gerçek hükümdarları, imparatorluğu onüçüncü yüzyılda kurulmuş bulunan

Memlûk Sultanlarıydı. Bağdat Halifeliğinin Moğollar tarafından yıkılmasından sonra, Halife'nin allesinden kendilerine sığınmış birini kukla Halife olarak tanıtmışlar ve o zamandanberi de saraylarında hep Memlûk Sultanlarının etkin egemenliği altında saymaca dinsel başkan olarak bir dizi gölge-halife barındırmışlardır.

İşte Bayezıd Bey, armağanlarla birlikte bir elçisini, «Rum Sultanı» olarak kendisine berat versin diye, Kahire'deki bu saymaca Halife'ye gönderdi. Memlûk Sultanı belki de, güçlü ve giderek daha da güçlenen bir komşusuna imparatorluk unvanı bağışlamakta uzun süre duraksardı. Ne var ki, Doğu'dan gelen yeni bir fatihin, Timur'un giderek bastıran tehlikesi, Memlûklarla Osmanlıları birbirlne geçici olarak bağdaştırmıştı ve bunun içindir ki Bayezıd'e istediği unvan, Kahire'deki Halife'nin imzasını taşıyan bir beratla, gerektiği biçimde bağışlandı.

Bayezıd kendini Rum sultanı ilân etmekle pek çok tarihsel anıya başvurmuş oluyordu. Artık salt bir sınır beyi olmaktan çıkmış, Eski Dünya'nın bir İslâm İmparatorluğunun hükümdarı, Konya Selçuklu Sultanlarının tarihe karışmış ama unutulmamış zaferlerinin bir varisi oluyor hattâ belki de bir zamanlar Rum eline egemen olmuş bulunan Hıristiyan İmparatorlarının daha uzak mirasında bile bir hak öne sürebiliyordu.

Bu değişim, gerçi sınır savaşçılarının kazandıkları zaferlerin bir sonucuydu ama onlar, buna karşı

çıkmaktan da geri durmuyorlardı. Sınırda vuruşanlar, başkanlarının beylikten hükümdarlığa dönüşmesinden çok çekiniyorlardı; devletin giderek artan otoritesinin, özgürlüklerini kısıtlamasından da çekiniyorlardı ve eski Osmanlı kaynaklarında, klâsik İslâm yönetim örneğinin, özellikle yasa ve vergiler yönünden katkılarının giderek benimsenmesine karşı duyulan öfke ve hoşnutsuzluğun birçok belirtisine rastlanmaktadır.

1395 yılında, Eflâk beyinin bir saldırısını çabucak savuşturup ezdikten ve Balkanlardaki gücünü yeniden pekiştirdikten sonra, yeni Rum Sultanı, büyük, surlarla kuşatılmış Konstantinopolis kentini ablukaya başladı. Batı şövalyelerinin giriştiği bir haçlı seferi onu kısa bir süre bu uğraşından uzaklaştırdı ve Tuna kıyısında Niğbolu'da (Nicopolis), bu şövalyelere karşı 25 eylül 1396 da ezici bir zafer kazandı.

Gene Konstantinopolis kuşatmasına dönünce, bu kez de Doğu'da patlak veren huzursuzluk onu işinden alakoydu. Anadolu'da başkaldıranlar ve ayrılık güdenler kolayca yola getiriliyordu; ama onların ötesinde, bir başka büyük düşman vardı, batılıların Tamerlane diye tanıdıkları Timur Lenk. Basit bir ailenin çocuğu olan bu adam, birkaç yıl içerisinde Ortaasya'daki Moğollardan miras kalan Devletlerin efendisi haline gelivermişti. 1380 de İran'ı istilâ etti ve bunu izleyen yedi yıl içinde İran'ın her yanını ele geçirdi. Güney Rusya'da Altınordu Moğol hanını iki kez yenilgiye uğrattı, Hindistan'ı kasıp kavurdu, son-

ra da Suriye'yi istilâ ederek Memlûk Sultanına boyun eğdirdi. Timur, Türktü ve müslümandı ama Cengiz Han soyundan gelen bir prensesle evlenerek Moğol İmparatorluk hanedanına bağlanmaktan gurur duyuyordu. Bayezıd belki de Selçuk Rum Sultanlarının varisi olduğunu öne sürebilirdi, varsın sürsün, o, Timur, bu Sultanların efendisi olan Moğol hanlarının varisi idi. 1394 de Küçük Asya'nın doğusuna ilk saldırısını yaptı ama İslâm âleminin sınırlarında Kutsal Savaşa girişmiş Müslüman hükümdarına da baskı yapmaktan çekindi. 1399 yılı sonbaharında yeniden kendini gösterdi, artık güçlü bir cihan fatihi idi. Bayezıd da değişmişti ve artık sınır akıncılarının önderi değil, rakip bir İslâm hükümdarı idi; bu değişimini Timur'un sarayına sığınan, toprakları ellerinden alınmış Anadolu beyleri çok güzel belirtmiş oluyorlardı. Osmanlıların yenilmez gücü bile, bozkırdan gelen yeni fâtihin saldırısına karşıkoymaya yetmedi. 28 temmuz 1402 de, iki ordu, Ankara yakınlarında bir düzlükte çatıştılar ve Osmanlılar ağır ve ezici bir yenilgiye uğratıldılar. Bayezid'in kendisi de tutsak edildi ve sekiz ay sonra kendi canına kıydı; Anadolu'da ele geçirdiği topraklar da yeniden, eski sahipleri beylerin oldu.

Bayezid'in ölümünü on yıllık bir bunalım, ayaklanma ve iç savaş dönemi izledi. Osmanlı toprakları gene, Bayezıd'a tahta çıktığı zaman miras kalan topraklara dönüştü, onun ele geçirdikleri Osmanlılardan çıktığı gibi, ellerinde kalanlar bile, oğulları arasındaki yıpratıcı taht kavgaları yüzünden dağılmaya yüz

tuttu. Bu ayaklanma ve karışıklıklar süresince, Rumeli ile Anadolu arasındaki çatışma da daha belirgin oldu; Rumeli, sınır savaşçılarının ve yeni gelenlerin yerleştiği yeni bir beldeydi, Anadolu ise eski bir islâm ülkesi. Babasının tutsak yaşantısını paylaşmış ve ölümünde yanıbaşında bulunmuş olan Musa Çelebi, Rumeli'lilerin ve özellikle Balkanların, Müslüman olsun, Hıristiyan olsun, sınır savaşçısı olsun, köylü olsun; doğulu beylerin ve din adamlarının giderek artan gücünden korkan, onlardan nefret eden, kendi halinde halkının desteğini sağladı. Musa Çelebinin kurduğu rejim, niteliği ve gördüğü destek nedeniyle halkça tutundu, kendisine hizmet eden beyleri ve devlet ileri gelenlerini, bu destek ve halkın bu sevgisi, ürkütüp sindirmeye yetti, hemen Anadolu'ya, Çelebi Mehmed'e katılmaya seğirttiler. Musa Çelebi'nin rejimi, ayni zamanda Rumeli'yi ön plânda tutmaktaydı ve taht kavgalarının hayhuyu arasında, Kutsal Savaşı sürdürmesi, Trakya, Tesalya ve Sırbistan'daki eski Osmanlı topraklarını yeniden ele geçirmesi, tâ Karnten'e(1) dek (Karintiya) akıncılarını göndermesi ve 1410 da Konstantinopolis'i kuşatması, rastgele girişilmiş işler değildi.

Bu arada Çelebi Mehmed de Anadolu'da bütün Osmanlı eyaletlerine el koymayı başarmış, kuvvetlerini toplamakla uğraşıyordu. Musa Çelebi'nin politikasının ve davranışlarından sezilen toplumsal tehli-

(1) Güney Avusturya, Drava'nın yukarı vadisinde. (çev.)

ke kokusu, Çelebi Mehmed'e, Balkan beyleriyle prenslerinin desteğini sağladı, hattâ Sırbistan prensi ile Konstantinopolis'deki İmparator bile, Musa Çelebi'ye karşı kurulan bu kutsal bağlaşmaya katıldılar. 5 Temmuz 1413 de, Sofya yakınlarındaki dağlarda, Musa Çelebi, kardeşi Çelebi Mehmed tarafından kesinlikle yenilgiye uğratıldı; savaştan sonra kaçıp kurtulmayı denediyse de yakalandı, boğularak öldürüldü.

Öteki iki kardeş de zararsız hale getirilmişti, ve bu zaferle Çelebi Mehmed, sonunda Avrupa ve Asya'daki Osmanlı topraklarının tam sahibi oluyordu. Bununla birlikte, sıkıntıları henüz sona ermiş değildi; 1416 yılında dervişlerin kışkırttığı ve önayak olduğu ihtimal toplumsal kökenli, tehlikeli bir başkaldırıyla uğraşmak zorunda kaldı. Bu ayaklanmanın manevî önderinin, Musa Çelebi'nin ordusunda başkadı olarak hizmette bulunmuş ünlü Kadı Bedreddin olması, derin anlam taşır. Bu din adamının öğretisinin, gizemcilik, dinsel komünizm ve ayrı ayrı inançları birleştirme amacını güden bir tür inançlar-birliği olduğu anlaşılıyor.

Sultan I. Mehmed'in hükümdarlığı herşeyden önce, Osmanlı Devletinin ve ülkesinin kalkındırılması ve birlik kazanması uğraşılarıyla geçmiştir; gerek kendisi, gerek ondan sonra tahta çıkanlar, birkaç yıl süreyle devleti de, ülkeyi de çeşitli yerlerde çıkan çeşitli türlerde ayaklanmalardan korumak zorunda kalmışlardır. Bununla birlikte, oğlu II. Murad zamanında (1421-51) önemli ve anlamlı değişiklikler yer

aldı. İmparatorluğun toprak yönünden yayılması tamamlandı, ve Osmanlı kuvvetleri. Rumlara, Sırplara, Macarlara, ve Batılı Haçlılara karşı büyük ve geniş yankılar yaratan zaferler kazandılar. 1422 yılında II. Murad, Konstantinopolis'i kuşattıysa da, bu girişimi için henüz erkendi, vazgeçmek zorunda kaldı. Bunun yerine Türkler, Avrupa'ya yöneldiler. 1430 da II. Sultan Murad, Rumların çaresizlikten, üç yıl önce Venedik'e satmış oldukları Selânik (Salonika) deniz limanının fethini tamamladı. Türklerin kuzeye doğru ilerleyişi, Macarların şiddetli direnmesiyle karşılaştı ve 1440 yılında Belgrad kuşatmasından vazgeçmek zorunda kalındı. Macarlar tarafından uğratılan başka yenilgiler Sultan Murad'ı on yıllık bir barış yapmaya zorladı; 1444 yılında Segedin (Szeged) de imzalanan bu barış, Macarlara kimi üstünlükler tanırken, Tuna kıyısındaki Osmanlı sınırlarını da korumuş oluyordu.

Böylelikle, umduğu gibi, sınırlarını güvence altına aldıktan veya öyle sandıktan sonra, Murad Han, şimdi de tahttan çekilerek yerine oniki yaşındaki oğlu Mehmed'i geçirdi ve kendini dine ve düşünce yaşamına vermek üzere Küçük Asya'da, Bursa dolaylarına yerleşti. Oğluna danışman olarak da aşağı yukarı bir yüzyıldanberi Padişahlara hizmet etmiş yüksek bir soylu aileden gelme vezir halil Paşa ile, ihtimal Hıristiyan kökenli, henüz Edirne Kadısı olmuş, büyük bir hukukçu ve din adamı Hüsrev Molla'yı bıraktı.

Barış anlaşmasını bozma dürtüsü, önüne geçilir gibi değildi. Ayni yılın eylül ayında, Macarlar Tuna'yı

aşarak Avrupa'lı mutteflkleriyle birlikte, Güneye, Bulgaristan üzerine yürüdüler. Ve alelâcele Küçük Asya'dan dönmüş olan Sultan Murad, kuvvetlerini toplayarak onları karşılamak üzere kuzeye koştu. 10 kasım 1444 de, Varna'da, Macarları ağır bir yenilgiye uğratarak Güneydoğu Avrupa'da Türklere karşıkoyabilen son devletin de askeri gücünü zayıflatmış ve Avrupa Haçlılarının, Türkleri, ellerine geçirdikleri topraklardan kovma düşünü tümüyle suya düşürmüş oldu.

Murad Han bir kez daha çekilmeyi denedi. Ama hemen ardından, Vezir Halil Paşa tarafından, Edirne'de çıkmış bir askeri ayaklanmayı bastırmak üzere geri çağırıldı. Padişah şimdi istemeye istemeye tahtta oturuyordu ve hükümdarlığının son yıllarında, Yunanistan, Arnavutluk ve Sırbistan'da yeni seferlere çıktı. 1448 de Kosova'da yer alan ikinci bir savaş, Türklere, istilâcı Macar ordusuna karşı bir zafer kazandırdı.

Osmanlı devlet ve toplumunda da önemli değişiklikler olmaktaydı. Bayezıd dönemindenberi, Osmanlı Sultanlarının sarayı, çeşit çeşit saraylıları, danışmanları ve vezirleriyle, geleneksel Müslüman sarayı niteliği kazanmıştı. Doğunun müslüman hükümdarları gibi, padişahlar da, ozanları, yazarları ve bilim adamlarını kanatları altına almışlardı; bilim adamları zaman zaman onlara büyük hizmette bulunuyordu. Artık Osmanlı hanedanı bir geleneği ve soy kütüğünü gereksinmeye başlıyordu ve daha sonra Padişah sarayının geleneksel tarihçiliği olacak akımın,

Osmanlılar arasında, o dönemde başlayarak belirdiğini görüyoruz. Bir süre Oğuz Türkleri üzerine kimi söylence, kimi gerçek öyküler, çeşitli biçimler altında ortaya atılmıştı. Şimdi bu anlatılanlar inceleniyor ve bir Osmanlı tarih geleneğine başlangıç noktası yapılıyordu; bu tarihte, Osmanlı hanedanı, hem Türk boyları söylencesine, hem de daha önceki Müslüman Türk İmparatorluklarına bağlanıyordu.

Bu yeni monarşi ve hanedan kavramları güvenilen bir, asker ve sivil önderler sınıfının ortaya çıkmasıyla büsbütün desteklenmekteydi; bu sınıf, İslâm hanedan devletinin bilincine giderek daha çok varıyor ve gerek bu devlete, gerekse Osmanlı hanedanına yürekten bağlanıyordu. Bu sınıfın gücü, bir zaman önce İmparatorluğun Hıristiyan halkı arasından Osmanlı ordusunda ve devlet hizmetinde çalışmak üzere toplanan çocuklarla, **devşirmelerle** büsbütün artmış olmaktaydı. Bu yoldan, Hıristiyan halkın çalışma güçleri de, gayretleri de, çabaları da, sınır akıncılarının savaşçı dürtüleri de Osmanlı hanedanının hizmetine girmek üzere dizginleşmiş olmaktaydı. Bir yandan da, Osmanlı İmparatorluğunu oluşturan iki ayrı öğeyi ve geleneği uyumlu bir işbirliği halinde bağdaştırmak gibi, giderek önem kazanan bir soruna da bir çözüm yolu bulunmuş oluyordu; bir öğeler hâlâ sınır geleneklerinin etkisinde bulunan ordu ile daha eski İslâm, Selçuk ve Doğu Moğol örneklerine dayanan devletti.

1451 de II. Murad ölümüyle tahtan kesinlikle çe-

kilmiş oldu ve yerine Fâtlh olarak tanınan oğlu II. Mehmed (1451-81) geçti. Sultan Mehmed, hâlâ henüz ikiye bölünmüş bir imparatorluğu miras almış bulunmaktaydı. Anadolu, hattâ Osmanlı Batı Anadolusu, şimdi, Ortadoğu İslâmlığına kaynaşmış ve bu kavramla yeniden biçimlenmiş eski İslâm topraklarıydı. Rumeli yeni ele geçirilmişti, henüz sınır bölgesiydi, ve buralara yığılmış bulunan akıncıların düşünce ve görenekleriyle, ve bu akıncılara eşlik eden dervişlerin felsefesiyle derinden etkilenmiş durumdaydı. İkisi arasında, —eski ve yeni başkentler arasında, din adamlarının Bursa'sı ile, akıncıların Edirne'si arasında— yeni bir bağlantıya gereksinme duyuluyordu. 29 mayıs 1453 de, Padişahın tahta çıkışından iki yıl sonra Yeniçeriler, Konstantinopolis'in yıkılmakta olan surlarına son saldırıya kalkıştılar. Son Konstantin, askerleri arasında dövüşürken öldü; Rum Sultanı, İmparatorluk sitesine yerleşti.

Venedik'ten gelen bir konuk, Giacomo del Languschi veya Langusto, Fetih sıralarında Fatih Sultan Mehmed'le karşılaşmıştı. Onu şöyle tanımlıyor:

«26 yaşında bir genç adam (gerçekte yaşı 19 ile 21 arasındaydı) düzgün tenli, ortaya yakın boylu ama vücudü enine gelişmiş, davranışları soylu, saygıdan çok korku aşılayan görünümde, gülmesi kıt, bilgiye susamış, tanrı vergisi, soylulara özgü bir liberal görüşe sahip, inatçı, her yönden gururlu, Makedonya'lı İskender kadar üne düşkün bir genç. Her gün Roma tarihini ve papaların, imparatorların, Fransa kıral-larının,. Lombardların geçmişlerini yüksek sesle oku-

tuyor ve dinliyor; üç dil konuşuyor, Türkçe, Rumca ve Slovanya dili. İtalya'nın durumu, Papa'nın, İmparatorun oturduğu yerler, Avrupa'da kaç krallık olduğu konusunda dikkatle bilgi edinmek istiyor, soruyor. Devletleri ve eyaletleri gösteren bir Avrupa haritasına sahip. Dünyanın durumunu ve savaş billmini incelemek kadar zevk aldığı, hoşlandığı hiçbir şey yok. Keskin gözlü bir gözlemci, hüküm sürme isteğiyle alev alev yanıyor. İşte biz Hıristiyanların başa çıkmak zorunda bulunduğumuz, böylesine bir adam... Uyanık, yorgunluğa, soğuğa, sıcağa, susuzluk ve açlığa dayanıklı... Şimdi diyor, zaman değişti artık. Batılıların Doğuya gittiği gibi, o da Doğu'dan Batı'ya gidecekmiş. Dünya imparatorluğu, diyor, tek olmalı, bir din ve bir krallık. Bu birliği sağlamak için de dünyada Konstantinopolis'ten daha değerli ve uygun bir yer yoktur.»

Konstantinopolis'in fethiyle son eksik de tamamlanmış olmaktaydı. Padişah, dedelerinden miras kalmış iki kıtanın ve bu kıtalara biçim veren iki geleneğin, İslâm geleneğiyle sınır geleneğinin birleşmesini mühürlemişti. Sınır akıncılarının kurduğu beyliği, bir imparatorluk olmuştu artık; başkanı da bir imparatordu.

Sultan Mehmed'in hükümdarlığının geri kalan süresi, giderek artan askeri seferlerle geçti, bunların ana ereği, imparatorluğunu pekiştirmek ve toparlamaktı. Önceden vassallerin veya tâbi hükümdarların yönettiği birçok bölge, şimdi doğrudan doğruya Osmanlı yönetimi altına giriyor ve böylelikle er-

tesi yüzyılda yeni ilerlemelere yolu açıyordu. Avrupa'da Padişah, Mora yarımadasındaki son Rum despotluklarına boyun eğdirdi, Sırbistan ile Bosna'yı Osmanlı eyaletleri haline getirdi, ve birçok Yunan adasını ele geçirdi; Asya'da Amasra'yı Cenevizlilerden, Sinop'u oradaki Müslüman emirden, ve Trabzon'u da Rum imparatorundan aldı, ve sonunda, Anadolu'daki Karaman beyliğini de ele geçirdi. Bununla birlikte Sultan Mehmed daha doğuya uzanmaya yanaşmadı. Akkoyunlu Türkmenlerin hükümdarı Uzun Hasan ona meydan okuyunca, 1473 yılında Erzincan'da yenilgiye uğrattıysa da, zaferini sürdürmeye kalkışmadı ve gerçek çıkarlarının bulunduğu Batı'ya dönmeyi yeğledi. Onaltıncı yüzyıl tarihçisi Kemalpaşazade'nin sözünü ettiği bir konuşmada Padişah, bu davranışının nedenini açıklar. Devlet çıkarları yönünden, Uzun Hasan'ı, gösterdiği cüretten dolayı ateş ve kılıçla cezalandırmak hem doğru, hem gerekliydi; ama onun soyunu ortadan kaldırmak yanlış ve yiğitliğe yakışmayan bir davranış olurdu çünki «İslâm halkının yüce Sultanlarının eski soylarını yoketmeye kalkışmak iyi bir şey değildir.» Üstelik de Padişahı, Avrupa'daki Kutsal Savaş gibi önemli bir işten uzaklaştırmış olacaktı.

Gene de, bundan sonraki büyük yayılma Doğu'ya olacaktı, hem de, sonuçları çok ileriyi etkileyecek biçimde. Sultan II. Mehmed'in öldüğü sırada, bir doğu seferine hazırlanmakta olduğu söylenir. Yerine tahta çıkan II. Bayezid döneminde (1481-1512) hiçbir olumlu gelişme görülemedi. Bayezid ılımlı ve

dindar yaradılışta bir adamdı. Türkler arasında Veli— ermiş— olarak tanınırdı ve yaptırdığı cami ve medreselerle ünlüdür. Genel olarak hükümdarlık dönemi, bir duraklama dönemidir, bu dönemde Osmanlılar yeni başkentlerini geliştirmişler ve yeni imparatorluğun çatısını, ayrıntılarıyla kurmuşlardır. Avrupa'da, Polonya'lılara, Macarlara, ve onların Venedik ve Papalıktan olan bağlaşıklarına karşı zaman zaman çıkan savaşlar 1503 yılında Mora ve Adriyatik'te Türklere yeni topraklar kazandırmakla son buldu. Ayrıca Padişah, Hıristiyan müttefiklere, yedi yıllık bir de savaş bırakışması süresi tanıdı; bir an önce dikkatini Doğudaki anlamlı ve tehlikeli gelişimlere yöneltmek telâşındaydı.

Onaltıncı yüzyıl başlarında, zamanla, Osmanlı devlet ve toplumunun gellşmesi üzerinde çok uzaklara erişen etkileri olacak iki değişim meydana gelmiştir. Bunlardan birincisi, İran'da, Şii Safevi hanedanının tahta çıkması, ikincisi ise, Osmanlıların Arap topraklarını ele geçirmesidir.

Türk Anadolu ve daha sonraları Rumeli, İslâm İmparatorluklarının Yeni Dünya'sı, aşağı yukarı Avrupa'nın Amerika'lara baktığı gözle baktığı sınır kolonileri olmuştur. Rumeli, siyasal açıdan bağımsızlığa kavuştuğu zaman bile, merkezi İran ve Ortaasya'da bulunan Türk-İran kültürünün bir tür koloni uzantısı olarak kalmıştır. Hükümette ve yönetimde, hukuk ve dinbiliminde, edebiyat ve sanatta, Selçuklular ve onlardan sonra da Osmanlılar, Doğu'nun öğrencileri o-

larak kalmışlar ve ülkeyi yönetmek için, hükümet hizmetlerini gördürmek için, Doğu'dan gelen göçmenlere çok geniş ölçüde dayanmayı sürdürmüşlerdir. Selçuklular zamanındaki Arnadolu yazını hemen hemen tümüyle farsça olarak kaleme alınmıştı ve ilk Osmanlılar döneminde ilk Türk yazını ortaya çıktığı zaman, esin kaynağı İran ve Ortaasya idi. Sultan II. Murad, 1444 yılında Varna'da Haçlılara karşı o parlak zaferini kazandığı ve çok sayıda Frank şövalyesini tutsak aldığı zaman, beğenisine, alkışına gerçekten değer verdiği eski merkezlerde gözler önüne sermek için, bu önemli ve gözkamaştırıcı tutsaklarını ta İran'a, Herat'a gönderip orada halka göstermesi büyük anlam taşıyan bir olaydır.

İran'da, merkezi Osmanlı sınırları yakınında, kuzeybatı bölgesinde bulunan, ayrı mezhepten bir hanedanın iktidara geçişi, bu iki ülke arasında engellerin en aşılmazını, din ve korku engellerini yükseltmiş oldu. İran'da milyonlarca sünni müslüman vardı. Anadolu'da ise, ayrı mezhepten olan İran Şahından yana çalışacağından kuşkulanılabilecek, değişik inançlı, en azından yüzbinlerce Şii yaşıyordu. Osmanlı Sultanı da, Safevi Şahı da birbirlerinin gözünde, asla hoşgörüyle karşılanamayacak, tahta hileyle ve zorla geçmiş dinsizlerdi.

Daha 1502 yılında II. Bayezid, İran'daki yeni Şii imparatorunun Osmanlılar için yarattığı tehlikenin bilincine varmış, Şii halkın Küçük Asya'dan Mora yarımadasına sürülmesi buyruğunu vermiş ve İran sı-

nırında seferberlik ilân etmişti. 1511 de Orta Anadolu'da patlak veren bir Şii ayaklanması bu tehlikeyi büsbütün belirtti. 1512 de, giderek artan tehlikelerle karşı karşıya kalan, yaşlanmaya yüz tutmuş Sultan, tahttan çekilmek ve oğlu I. Selim'e yolu açmak (1512-20) zorunda kaldı. Artık kaçınılmaz hale gelen İran Şahı İsmail ile savaşta Osmanlıları yönetmek, I. Selim'e düşüyordu. 23 ağustos 1514 de, Türk-İran sınırı yakınlarında Çaldıran'da Osmanlı Yeniçerileri ve topçu gücü, Şahın ordularını kesin yenilgiye uğrattı ve 7 eylülde padişah İran başkenti Tebriz'e girdi. Bununla birlikte, kazandıkları zaferlere karşın, Osmanlılar, İran yaylâsında tutunamadılar ve Şahı boynu eğik ve yenik düşmüş ama hâlâ İran'daki Şii İmparatorluğunun sahibi olarak ardlarında bırakıp Anadoluya çekildiler. Türkiye'de Şiilerin, İran'da Sünnilerin en çetin yollarla sindirilmesi, karşılıklı duydukları nefret ve korkuyu, kurbanların kanıyla sulamıştı.

Bundan sonra, Osmanlı ve İran İmparatorlukları birbirlerinden, aşağı yukarı Osmanlılarla Batı Hıristiyanlığını ayıran engeller kadar aşılmaz engellerle ayrılmış oldular ve İran da, Osmanlılarla daha uzakta, doğudaki sünni kardeşleri arasında bir engel olarak dikildi. Türkiye artık geçmişteki gelişimine büyük katkısı olan İran'dan ve Ortaasya'dan kopmuş oluyordu. Şimdi kendi manevî ve düşünsel kaynaklarıyla sınırlanmıştı.

Bu kaynaklar Osmanlıların Arap topraklarını ele geçirmesiyle, bambaşka ve apayrı bir pınardan bes-

lenmeye başladı. 1516-17 de girişilen hızlı bir seferle, zaten sarsıntıda olan Memlûk Sultanlığı ortadan kaldırıldı ve Suriye ile Mısır, Osmanlı imparatorluğuna katıldı. Bu yeni ülkelerle birlikte Osmanlılar, Batı Arabistan'da ve bu arada Mekke ve Medine kutsal kentleriyle Hicaz üzerinde bir ölçüde denetim sahibi oldular. Mısır'dan Osmanlı eğemenliği güneye doğru Kızıldenizin her iki kıyısı boyunca ve batıya doğru Berberi kıyıları boyunca Fas'a değin yayıldı. Doğuda Osmanlı hükümetinin niteliğini değişime uğratmaktıp almayı ve Osmanlı gücünü Basra körfezi kıyısına dek uzatmayı başardılar.

Fas Sultanlığı ile Arap bağımsızlığının hâlâ tutunduğu birkaç dağ ve çöl kalesi dışında, tüm Arap dünyası artık Osmanlı İmparatorluğuna katılmış bulunmaktaydı. Kendilerine özgü eski gelenekleriyle bunca toprak ve nüfus kalabalığı yükünün binmesi, Osmanlı hükümetinin niteliğini değişime uğratmaktan geri kalmayacaktı kuşkusuz.

Pek doğaldır ki, fetihten önce de Türkiye'de Arap etkisi vardı. Farsça nasıl soyluluk ve yazın dili idiyse, arapça da din ve hukuk diliydi, ve Osmanlı din adamlarının çoğunluğu ya Arap ülkelerinden geliyor ya da orada eğitim görmüş bulunuyordu. Ama Osmanlı uygarlığının kökeni Güney değil, Doğu idi, Memlûk İmparatorluğunun gerilemeye yüz tutmuş, gümüş çağı Arap kültürü değil, Selçuk ve Moğolların çağında yeşermiş bulunan yeni ve canlı Türk-İran kültürüydü. Doğu kapısının kapanması ve bir

yandan da Arap topraklarının İmparatorluğa katılması, Arap ülkelerinden yeni yeni etkilerin gelmesine yol açmış oldu; Cezayir korsanları, Mısır'lı baharat tacirleri, Suriye'li din adamları, tümü de yeni imparatorluk başkentinin yolunu tuttular ve buranın yaşantısına ayrı ayrı katkılarda bulundular.

Türklerin Kanuni ve Avrupa'lıların da Muhteşem olarak adlandırdıkları Sultan Süleyman'ın hükümdarlık dönemi (1520-1566) pek yerinde olarak, Osmanlı güç ve zaferinin doruğu sayılır. İmparatorluk elçisi Ogier Ghiselin de Busbecq, Padişahı çok iyi tanımlıyor:

«Bana soracak olursanız, **Süleyman** nasıl bir adamdı? diye, size derim ki, Ulu bir adamdı, yüzünün ifadesi, tavırları, vücudü, tutum duruşu pek soyluydu, taşıdığı yüksek kibarlığa pek yaraşıyordu; ta gençliğindenberi sade ve ağırbaşlı biriymiş, dinlerinin kuralları gereği kendine özgü bir özgürlüğe sahip olmasına karşın. Gençliğinde ona ne şarap içirirler, ne de Türklerin pek övündüğü çapkınlığına göz yumarlarmış ki, düşmanları davranışlarında en ufak bir kusur bulamasın diye; ama karısına aşırı düşkünmüş ve ona gösterdiği bu yersiz hoşgörü, oğlu Mustafa'nın ölümüne yol açmış ise de bu cinayet, haksız olarak kadının, yaptığı büyüler ve verdiği aşk iksirleri sayesinde kocası üzerinde sağlamış bulunduğu derin etkiye bağlanmıştır. Şurası kesindir ki, onu kendisine resmen eş olarak aldıktan sonra Sultan, yasaların yasaklamamış olmasına karşın, başka hiçbir kadınla

cinsel ilişkide bulunmamıştır. Kendisi, Müslüman dininin kurallarına harfi harfine uyan bir kişidir ve İmparatorluğunun sınırlarını genişletmeyi ne denli istiyor ise, bu dini de geliştirip yaymayı da o denli arzulamaktadır.

Yaşı artık altmışı bulmuştur; ve onun yaşında bir insan için, sağlık durumu hiç de fena sayılmaz, gene de halinden, gizli bir hastalığı bulunduğu belli olmaktadır ki bunun baldırda bir gangren veya ülser olduğu sanılıyor; gene de, elçileri kabul töreni gibi resmi günlerde, onlara sağlıklı görünmek ve efendileri olan yabancı Prenslerde daha çok korku yaratmak amacıyla, yanaklarını bir tür deniz yosunuyla boyamaktadır.»

Avrupa'da imparatorluk, yeni zaferlerle genişletilmişti. 1522 de Rodos'un alınması, Osmanlı deniz gücünü doğu Akdenize yerleştirmiş oldu. 1521 de Belgrad'ın alınışı ve 1526 da Mohaç alanında kazanılan büyük zafer, Macaristan'ın fethine yolu açmış ve Orta Avrupa uğruna Habsburglarla çetin ve sürekli bir savaşı başlatmıştı. Güneyde Osmanlı orduları Arabistan'ın güneyine ve Afrika'nın Boynuzuna değin indiler; doğuda Osmanlı yönetimi Bağdat'a ve bir süre için Tebriz'e yerleşti. Batı'da Berberi kıyısının korsan devletleri, şimdi sultanın egemenliği altına girmişti ve, Osmanlı gücünü Batı Akdenize, ve hattâ — akınlarla— baskılarla— Cebelittarık boğazının ötesine değin götürdü. 1529 da bir Osmanlı ordusu Viyana'yı kuşattı; 1537 de bir Osmanlı seferî kuvveti, Portekiz-

lileri Hind okyanusundan uzaklaştırmaya kalkıştı; 1553 te Padişah İran'a bir ordu götürdü; 1555 de bir Osmanlı donanması Malta'yı almayı denedi. Bunların Osmanlı yükselişinin doruk noktaları olduğu çok sonradan anlaşılmıştır.

İmparatorluğun böyle geniş ölçüde yayılması ve askeri gücü, giderek zenginleşen ekonomisiyle, düzenli yönetimiyle, zengin ve parlak kültürüyle koşut gitmekteydi. Kanuni Sultan Süleyman'dan önceki padişahlar zamanında zaten çok gelişmiş olan başkent, geniş ve giderek yükselen bir büyük site, her hırstan ve beceriden insanları kendine çeken bir mıknatıs oluyordu. İmparatorluğun her yanından ve sınırlarının ötesinden, ozanlar ve bilginler, sanatçılar ve mimarlar, yöneticiler ve din adamları, İstanbul'a üşüşüyor, ve birçok geleneklerin kaynaşmasından oluşan yeni ve canlı Osmanlı uygarlığına kendine özgü ve apayrı niteliğini kazandırmakta el birliği ediyorlardı. Bu uygarlık, en büyük başarılarına Sultan Süleyman'ın zamanında ve geniş ölçüde onun koruması altında ulaşmıştır. «Şairler Sultanı», Fatih cami müezzininin oğlu olan Baki, Sultan Süleyman'a yaşadığı sürece övgüler yazmış, ölümünde de ünlü bir ağıt kaleme almıştır; Osmanlı mimarlarının en büyüğü olan Sinan kenti gözkamaştırıcı camilerle güzelleştirmiştir, bunların da en güzeli, Sultan'ın türbesinin bulunduğu Süleymaniye camiidir; Osmanlı Şeriat (Kutsal Yasa) bilginlerinin en seçkini olan Ebus-suud, başkentin hem başmüftüsü, (Şeyhülislâm) hem de Sul-

tanın yakın dostuydu. Yaşlı Padişah, son Macar seferine çıkarken, ona, «yaşlılık ve kederimde can yoldaşım, âhiret kardeşim, Doğru Yolda arkadaşım» diyerek dokunaklı bir özel mektup yazmıştır.

Macaristan'da, Zigetvar kuşatması sırasında, 5-6 eylül 1566 gecesi, Sultan Süleyman, çadırında öldü. Kuşatma hâlâ sürdürülüyordu. Tahtın varisi olan şehzade çok uzaktaydı. Bu yüzden, Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa, Sultanın ölümünü gizli tutmaya karar verdi. Sultanın cesedi kısmen ilâçlandı ve II. Selim'in İstanbul'da güvenlik içinde tahta çıktığı haberi ulaşıncaya değin tam üç hafta, tahtıravanla taşındı. Sır, ancak o zaman açıklandı ve Sultan Süleyman'ın yüreği, Zigetvar yakınlarında bir türbeye gömüldü; cenazesi ise İstanbul'a götürülerek Süleymaniye camiinde hazırlanmış bulunan mezarına kondu.

Hâlâ kumandası altında dövüşen ordularıyla, tahtıravanın perdeleri ardındaki ölmüş Padişah, gelecek dönemlerde İmparatorluğun yazgısının bir habercisiydi sanki. Kanuni'nin ölümünden sonra bir yüzyılı aşkın bir süre, Osmanlı İmparatorluğu büyük bir güç olmasını sürdürdü ve 1683 de Viyana'ya karşı ikinci bir saldırıya girişmeyi başardı. Ama artık canlılığını yitirmişti ve Sultan Osman'ın tahtında Muhteşem Süleyman'ı izleyen becerlksiz ve yozlaşmış hükümdarlar dizisi, çok daha derinlerde olan bir çöküntüyü simgeliyordu ki bu çöküntü de en iyi İstanbul'da gözleniyor ve anlaşılıyordu. Ne var ki Osmanlı gücünün gerileyişi ağırdı, şiddetle karşıkonuluyordu ve çok

kez canlanma girişimleriyle önlemeye çalışılmıştı. Onyedinci ve onsekizinci yüzyılların alacakaranlık özleminde, Osmanlı kültürü gene en ince yapıtlarından bazılarını verecektir.

III. HÜKÜMDARLAR VE YÖNETİCİLER

Osmanlı Sultanı müslüman bir hükümdardı ve iktidarının da, yargı yetkisinin de kaynağı, niteliği ve sınırlarını belirleyen tek kuramsal örnekler, Müslüman hukukçularıyla yorumcuların ve izdaşlarının verdikleri örneklerdi. Osmanlı devlet ve hükümranlık kuramlarının kökeni, Şeriatın (Kutsal Yasanın) anayasal verileridir: devlet işleri ve hükümet konusunda Osmanlı yazıları ortaçağ Arap ve daha doğrusu özellikle İran töresel ve siyasal incelemelerinin tıpatıp eşidir ve onların yöneticilere tuttuğu ayna, hükümdarlara sağladığı el kitabıdır.

Osmanlı devleti, bir sınır beyliği olarak başlamıştı ve bu devletin başkanı, uç beyi, veya gazilerin, yani kâfirlere karşı İslâmlığın giriştiği kutsal savaşta çarpışanların başı olmaktan daha yüksek bir unvan aramamıştır. İlk Osmanlı hükümdarları, **gazi** unvanlarıyla yetinmişlerdir; 1337 yılındaki bir yazıtta ikinci Osmanlı hükümdarı Orhan, kendisinden «Sultan, Gaziler sultanının oğlu, Gazi oğlu Gazi... ufukların uçbeyi, dünya kahramanı» olarak söz ediyor. Yazdığı Osmanlılar destanı, en eski Osmanlı yazılı tarih kaynağı olan ondördüncü yüzyıl ozanı Ahmedi, **gazi**'yi «Tanrı dininin âleti... dünyayı çoktanrılılığın pisliğinden arıtan bir Tanrı hizmetkârı... Tanrının kılı-

larına prens anlamına bey veya emir, çok zaman da sınır prensi anlamına **uçbeyi** derlerdi. Osmanlılar yönetimindeki topraklar giderek yayıldıkça, özellikle Acı» olarak betimliyor. Komşuları, Osmanlı hükümdarnadolu'daki İslâm topraklarının büyük kesimini içine aldıkça, Osmanlı devleti de yapısı ve amacı yönünden kimi temel değişimlere uğramaya başladı, sınır beyliğinden uzaklaşıp, klâsik türden Müslüman İmparatorluğu olmaya yaklaştı.

Bu yeni gelişimlerin meydan okuyuşuna açık ve güçlü bir tutumla tepki gösteren ilk Osmanlı hükümdarı, «Rum Sultanı» unvanını benimsemekle, Selçukluların mirasçısı ve İslâm İmparatorluğunun hükümdarı olma iddiasını açığa vuran Yıldırım Bayezid idi.

Bayezid'in girişimi zamansızdı, erkendi. Birkaç yıl içerisinde, ele geçirdiği topraklar yitirilmiş ve kendisi de Timur'un eline tutsak düşerek çaresizlikten, kurtuluşu kendini öldürmekte bulmuştu. Ne var ki bu olumsuz davranışı, zamanında ne denli korkunç görünürse görünsün, sadece geçiciydi. Ve varisleri, torunları zamanında Osmanlı devletinin yayılma ve değişime uğrama işlevi sürüp gitmişti.

Konstantinopolis'in alınışından elli yıl kadar sonra, Türk tarihçisi Tursun bey, fâtihin bir tarihini yazarak Sultan Mehmed'in oğlu ve varisi olan II. Bayezıd'a sundu. Bu biyografinin önsözünde Tursun Bey, monarşinin gerekliliği ve niteliği konusunda kimi düşüncelerini ortaya koyar.

İnsan, der, yaradılışı gereği siyasal ve toplum-

saldır; yaşam tarzı ve geçimini sağlama yöntemi onun grup halinde yaşamasını gerektirir. Bilginler buna uygar topluluk yani halk dilinde kasaba, köy, veya göçebe çadır ailesi derler. İnsanlar karşılıklı yardım için birbirlerini gereksinirler ve bu yüzden, toplu halde yaşama isteği onlarda iyice yer etmiştir. Bununla birlikte, doğuştan yetenekleri, alışkanlıkları, ve istekleri yönünden ister istemez birbirlerinden başka olduklarına göre, aralarında anlaşmazlık çıkacaktır. Eğer başıboş bırakılacak olurlarsa kavga ve anlaşmazlıklar, sonunda karşılıklı yardımlaşma amacını unutturacak ve insanları gerçekten de, birbirlerini yoketmeye, mahvetmeye sürükleyecektir. Bunun içindir ki, herkesi kendi yerinde tutmak ve kendi haklarıyla yetinerek başkalarının haklarına sataşmamasını sağlamak üzere bir tür örgütlenme gereklidir. Böylelikle etkin karşılıklı yardımlaşma sağlanmış olacak ve herkes kendi yerinde, kendi işiyle gücüyle uğraşacaktır. Bu tür örgüte devlet veya siyasal toplum adı verilir. Eğer tanrısal yasaya ve akılın temel ilkelerine uyarsa ve insanların iki mutluluğa (bu dünyada ve öteki dünyada) erişmeleri için verilmiş bulunan olanakları gerçekleştirebilecekleri o kusursuz hali yaratırsa o zaman bilgelerin kutsal devlet adını verdikleri devlettir ve bu devleti kurana da Yasakoyucu derler. Din adamları onu Şeriat, Kutsal Yasa, ve bu yasayı kuran adamı da Peygamber diye adlandırırlar.

Öte yandan eğer bu örgüt bu düzeye değin yükselmezse, sadece hükümdarın keyfine göre insan-

ları arası ilişkileri düzenlediği anlaşılırsa —Moğolların Cengiz Hanında olduğu gibi— o zaman buna monarşik devlet veya sultanın keyfi yönetimi denir.

Hangi sistem olursa olsun, varlığı ve sürekliliği, hükümdarın kişiliğine bağlıdır. Her çağda bir peygamber gereksinilmez ama bir hükümdar her zaman ve mutlaka bulunmalıdır çünki hükümdar olmazsa düzen, yerini anarşiye, kargaşalığa bırakır.

Bunun içindir ki hükümdar gereklidir ve sağladığı yararlar herkesçe paylaşılır. Hükümdara borçlu olunan minnet, saygı ve itaat, Kuranda ve İslâm geleneklerinde de doğrulanır, pekiştirilir.

Böylece bir hükümdarın gerekli olduğu ve itaat edilmesi gereği açıklandıktan sonra Tursun Bey, hükümdarda aranması gereken nitelikler üzerinde uzun uzadıya durur ve bu niteliklere Osmanlı Sultanının örnek olduğunu açıklar belirtir. Hükümdarların dört ana erdemini sayar, hakbilirlik, sabır, soğukkanlılık ve akıl. Bu dördü içinden en önemlisi hakbilirliktir. Tüm insanlar hakbilirliği gereksinirler; hırsızlarla haydutların bile, ganimeti hakça bölüştüren, herkese payını dağıtan kendi başkanları vardır ve böyle yapmasalar çete bir gün bile dayanamaz. Hakbilirlik demek, dünyanın düzenini korumak, herkesi yerinde tutmak, herkese hakkını vermek, ve başkalarının hakkını yemeyi, başkalarının hakkını çiğnemeyi önlemek demektir.

Tursun Beyin bu düşünceleri, İslâm hukuk düzeninden, Yunan felsefesinden ve İran devletçiliğinden

laşıdığı yankılarla, Osmanlı İmparatorluğunda eğemen olan hattâ Halifeliğin çöküşü ile Batı düşüncelerinin etkinlik kazandığı tarihler arasındaki dönemde öteki İslâm devletlerinde de eğemen olmuş siyasal kuramın tipik bir örneğidir. Osmanlı İmparatorluğunun bileşik kültüründeki pek çok şey gibi, ayrı ayrı birçok eğilimlerin ve geleneklerin bir araya gelişini yansıtır.

Bunlar içinde en önemlisi hiç kuşkusuz değişik biçimleriyle İslâm siyasal geleneğidir. İslâm dini küçük bir kasabada, göçebelikten henüz kurtulmuş ve hâlâ seçimle başa gelen kabile başkanlarının, yani bir saygınlık, soyluluk ve zenginlik oligarşisinin yönettiği bir toplumdan doğmuştur. En eski siyasal anıları, kabile törelerine göre ve kabilenin onayıyla hüküm süren seçilmiş başkanlara ilişkin anılardır. Bu anılar, İslâm dininin ilk anayasa hukukçularının klâsik örnekleriyle saptanmıştır; bu örnek anılar pek seyrek, belki de hiç geçerli olmamakla birlikte, o çağdanberi İslâm siyasal düşüncelerinde varlığını sürdürmüştür.

Müslüman hukukçuların katı kuramında, insanların yasa koyma yetkisi yoktur. Bütün yasalar hem hukukun, hem de hükümdarlığın tek kaynağı olan Tanrıdan gelir. Tanrıdan vahiy yoluyla inmiş ve izinli yorum ile geliştirilmiş olan Şeriat, tanrısaldır ve değiştirilemez. Hükümdar yasa koymaz, kendisi, hükümdarlıktan önce varolan yasalarla bağlıdır. Hükümdarlık iktidarı, bu yasanın bir ifadesidir, onun tarafından sürdürülür ve onu sürdürür, amacı da insanın doğal

yıkıcılığının yaratacağı çöküntüden dünyayı kurtarmaktır. Hükümdar tanrısal yasanın bekçisi olduğuna göre, hükümdara itaat etmek, dinsel bir zorunluktur; bu yüzden ona karşı gelmek hem suç, hem de günahtır.

Kuramsal olarak hükümdar, gerçekte mutlak değildir. İktidarının bağlı bulunduğu Kutsal Yasayı korumakla yükümlüdür, o da kölelerinin en zavallısı derecesinde, bu yasaya uymak zorunda ve bu yasayla bağımlıdır. Bu yasayı ne değiştirebilir, ne kaldırabilir çünki ancak Tanrı yasa koyar ve ancak Tanrı buyruğunun yetkili yorumcuları —yani İslâm dinbilgini— hukukçuları— onu yorumlayabilir. Eğer hükümdar, Şeriata aykırı bir buyuruk verecek olursa, ona uymak görevi artık geçerli olamaz çünki Müslüman hukukçuların deyimiyle, «günahta itaat olamaz» ve «Yaradanına karşı çıkan bir yaratığın buyruğunu dinleme.»

Bununla birlikte, gerçekte, hükümdarın mutlakçılığının bu tür kısıtlanması pek ciddi olmuyordu. Bir kez, yasanın kendisi, hükümdara gerçekte mutlak yetkiler tanımaktaydı. İkincisi, yasa da —hukukçular da— hükümdarın verdiği bir buyruğun nasıl denetlenebileceğine veya buyruk yasaya aykırı çıkacak olursa nasıl davranacağı sorusuna hiçbir zaman karşılık vermiyor, böyle bir soru sorulmuyordu bile. Genel bir deyişle, kamuoyu diye adlandırılabilecek bir şeyin gücü, Müslüman hükümdarları, hiç olmazsa görünüşte, Müslüman dininin temel inançlarına ve ku-

rallarına saygı göstermeye zorlardı. Ne var ki halkın töreleri de, hükümdarın iradesi de, uygulamada, ve bir dereceye kadar da kuramsal olarak, başlıbaşına geçerlik gücüne sahip yasa kaynakları olarak benimsenegelmişti.

Yunan siyasal düşünceleri, özellikle Plâton ile Aristoteles'in düşünleri, Müsiümanlarca öğrenilince, Müslüman siyasal kuramı da yeni yeni biçimlere büründü. Eflâtun'un (Platon) **Cumhuriyet**'indeki düşünceleri onuncu yüzyıl Türk filozofu Ebu Vasır El-Farabi (Ortaçağ Avrupa'sınca Alpharabius) tarafından İslâm inançlarına uygulandı; bu bilgenin çalışması, kendinden sonra gelen yazarlar üzerinde derin etki bırakmıştır. **Cumhuriyet**'in El-Farabi'ce hazırlanmış Müslüman uyarlamasında, hükümdarın iktidarı daha kişisel, daha dinsel, ve daha otokratik nitelik kazanmıştır. Cumhuriyet, ortak din ve inançla bağlanmış «örnek site» haline dönüşür ve devlet de, henüz soydan gelme olmamakla birlikte, dinsel başkan olan ve tanrısal otorite ve yaptırım (müeyyide) ile, desteklenmiş, giderek artan yetkilerle donanmış bir bilge-kıralın kişiliğiyle kaynaşmıştır.

Yunan bilgelerinin de etkisinden daha ağır basan, önceki İran yazılarının Arapça çeviri ve uyarlamalarıyla ve İran'lı devlet adamları ve yöneticilerle kurulan kişisel ilişkiler aracılığıyla öğrenilmiş bulunan, İran düşünce ve devletçiliğinin etkisi olmuştur.

1630 yılında Koçu bey tarafından IV. Sultan Murad'a sunulan bir incelemede ilk halifelerin zamanın-

danberi hiçbir hanedanın, Osmanlı hanedanı derecesinde, İslâmiiğa bağlılık göstermediği veya Şeriatın bilginleri ve öğretilerine saygılı olamadığı öne sürülmektedir. Bu iddia hiç de abartma sayılmaz. Türk hanedanlarının, daha Büyük Selçuklular zamanında dikkati çeken derin dinsel bağlılıklarını Osmanlılar sürdürmüş ve geliştirmiştir. Osmanlı Sultanları Müslümanlık Yasasını, ülkenin geçerli yasası haline getirmekte kendilerinden önce gelenlerden çok daha ileri gitmişlerdir; Sultanların en iyilerinin tutumu, derin bir görev ve bağlılık anlayışının, kutsal emanete gösterilen büyük saygının belirtisi olmuştur. Gerçi onların çağındaki temel İslâm yönetim kuramları İslâmlık ülküsünden, yararlılık anlayışına, uygulama alanına doğru bir kaymanın belirtisidir, ama ilk Osmanlı Sultanlarının devletteki tutumu, onlardan önce gelenlerin tutumuyla karşılaştırılınca, uygulama ve yarar anlayışından İslâm ülküsüne doğru önemli bir yönelişi göstermektedir.

İslâm politika ve hükümet geleneği, Osmanlılara geç ve geliştirilmiş, birçok etkilerle ve uzun, zahmetli bir deneyim sonucu değişime uğramış biçimde ulaşmıştır. Belki de işte bu nedenledir ki, bu gelenek, onlara, Devlet yönetiminde geçerli bir yolgösterici olabilmiş, görevler ve yükümlülükler kuramının pratik ters yüzünü oluşturan bir dizi devletçilik ve hükümet kurallarını getirebilmiştir.

İşte Osmanlılar, uçbeyliğinden Müslüman Sultanlığına yükselince, bu karmaşık devlet, devletçilik

ve imparatorluk mirasına da sahip çıkmışlardır. Ama ayni zamanda da özellikle Rum Sultanlarıydılar ve Osmanlı İstanbul'unu üçüncü, müslüman bir Roma olarak görenler de yok değildir. Milton'un deyimiyle «Bizans Sultanı» gerçekten Türk Roma'nın imparatoru muydu? İmparatorluğu ve hükümet kurumları Bizans İmparatorluğunun yeni adlar ve yeni dış biçimler almış olan kurumlarından başkası değil miydi? Bu kuram, bir zamanlar azçok yandaş bulmuş ise de, eleştirici bir inceleme karşısında tutunamamıştır. Osmanlıların ondördöncü ve onbeşinci yüzyılda karşılaştığı Bizans İmparatorluğu, artık Konstantin'in de, Justinianus'un da, hattâ Heraclius'un da imparatorluğu olmaktan çıkmıştı. Geçmişin zayıf, soluk bir kalıntısıydı sadece ve yasaları, yönetimi, hattâ hükümdarlık kurumu yönünden yarı Batılılaştırılmıştı bile. 1453 de Osmanlıların kazandığı son zafer, zaten ölmüş olan bir şeyin hortlağını yere sermiş oldu. Bu ölen şeyin mirası çoktan çeşitli varisler tarafından paylaşılmış ve alınıp götürülmüştü bile.

Türklere de bu eski mirastan azçok pay düşmedi değil. Yunan, Roma, hattâ Bizans'tan bir şeyler, klâsik İslâmlığın bir parçası olmuştu ve Türklere, İslâm mirasının belirlenmemiş bir öğesi olarak gelmişti. Bu yönden, yazar Tursun Bey'in 1500 yıllarında, Plâton'un **Cumhuriyet**'inden bir uyarlamaya değindiği zaman, bu bilgisini Bizans veya Yunan kaynaklarından değil de, ortaçağ İran ve Arap metinlerinden almış olması, çok ilginç bir konudur. Bizans İmparator-

luğunun henüz azçok gücünü koruduğu bir dönemde Yunanlılarla Türklerin Anadolu'da uzun süre ortak yaşamaları, hiç kuşkusuz Selçuklu devletinde izlerini bırakmıştır. Bu izler, günlük ekonomik ve toplumsal konularda ve yersel töre ve uygulamalarda dikkati çekiyordu. Ama hükümet ve yönetimde hiç mi hiç göze çarpmazdı, bu alanlarda Bizans örgütü yokedilmiş, silinmişti ve yerine, Doğu'daki sultanlıkları örnek alan, geniş ölçüde Doğu görevlilerinden yararlanan klâsik İslam hükümet sistemi konmuştu. Osmanlılar hükümet kuram ve uygulamasını eski veya yeni bir Roma imparatorundan değil, Rum Sultanından almışlardır.

Rum Sultanı unvanının en çok anlam taşıyan özelliği, belirli bir bölgesel hükümranlığı ifade etmesidir. Büyük Selçuklular İslâm Sultanlarıydı, evrensel Müslüman Devletinin tek ve bölünmez dünyasal iktidarına sahiptiler. Rum Selçukluları ve onların iddialarıyla unvanlarını canlandırmış olan Osmanlılar, Rum Sultanları yani belirli bir ülke ve halkın Sultanlarıydı. Rum toprakları, Anadolu idi ve bir süre Türkler bile kendilerine, yaşadıkları bölgeden ötürü Rum demişlerdir. Osmanlı devletinin Avrupa'ya da uzanması, bu davayı daha da pekiştirdi; Rum toprakları— Bizans İmparatorluğunun veya daha doğrusu Yunan Ortodoks Hıristiyanlığının— toprakları Asya'da olduğu kadar Avrupa'da kalan bölgeleri de kapsıyordu ve bu ülkenin önemli bir bölümünün yeni efendilerinin, topraklarının tümünü ele geçirmeye çalışması doğaldı. Böy-

lellkle eski Rum beldesine Anadolu— yeni Rumeli toprakları eklendi ve her ikisi de Rum Sunltanı'nın mülkünü oluşturdu.

Onbeşincl yüzyıl Osmanlı yazılarında ülkenin sık sık kullanılan adı, Rum ülkesi ve hükümdarın adı da Rum sultanıdır. Bu, hükümdarı Müslüman komşularından, İran ve Mısır sultanlarından ayıran bir niteliktir ve topraklarının hem kapsamını, hem de sınırlarını ifade eder. Konstantinopolis'in fethi, bir gelişme oluşumunun başlangıcı değil, daha çok, tamamlanışıdır.

Yarım yüzyıl sonra, Yavuz I. Selim'in Müslüman komşularına karşı giriştiği savaşlar ve Asya ile Afrika'da Arap topraklarını Osmanlı İmparatorluğuna katması, İslâm İmparatorluk geleneğini daha da desteklemiş, güçlendirmiş oldu.

İmparatorluk artık sadece Rum imparatorluğu değildi; İslâmlığın canevi sayılan toprakları, Arabistan'daki kutsal kentleri, büyük halifelerin yaşadığı Medine, Şam, Bağdat ve Kahire gibi önemli yerleri kapsıyordu artık, Mısır Sultanı yokolmuştu, mezhep ayırımı güden İran Şahı, Sünni İslâm topluluğundan atılmıştı, İslâm devletinin dine bağlı hükümdarı olarak yalnız Osmanlı Sultanı kalıyordu. Gerçi Fas, Amu Derya ötesi, ve Hindistan gibi sapa yerlerde hâlâ Sünni hükümdarlar vardı ama bunlar herhangi bir etkisi olmayacak kadar uzak yerlerdi. Kuzey Afrika'dan ta Ortadoğuya değin artık tek bir Sünni İslâm Sultanı vardı ve mezhep ayrılığı güdenlerle kâfirlere kaptırıl-

mış olanlar dışında, Halifelerin tüm topraklarına egemendi artık.

Muhteşem Süleyman'ın (1520-66) kanunlarının önsözünde Sultan kendisini «Arapların ve İranlıların ve Rumların» sultanı olarak tanımlıyor. Kanuni Sultan Süleyman böylelikle klâsik İslâmlığın başlıca üç halkı üzerinde hak iddia etmiş oluyor. «Rum Sultanı» unvanının yerine «Padişah-ı İslâm» -İslâm imparatoru getirilmiştir. Osmanlı tarihçileri yazarları ve başkaları tarafından, genel olarak hükümdarları için kullanılan bu sıfatta çark, tam dönüşünü tamamlamıştır; yöresel hükümdarlık yeniden yitirilmiş, yerini Osmanlı Sultanını gerçek niteliğine, Ortaçağ İslâmlığının büyük evrensel imparatorluğunun varisi niteliğine döndüren daha geniş kapsamlı bir unvana bırakmıştır. Bu değişim, unvandan başka yerlerde de ifadesini bulmaktadır: klâsik müslüman tarihine ve hukukuna, karşı giderek artan ilgide, sofu İslâm hukuku anlayışının yerleştirilmesinde, ve bu anlayışın yetkili yorumcuları olarak tanınan Müslüman hukukçularının giderek artan etkisinde kendisini belli etmektedir.

Böylelikle, iki yüzyıl boyunca, Osmanlı hükümdarlığı kurumu, üç ana aşamadan geçmiş olmaktadır: uçbeyliği, Rum Sultanı ve İslâm Padişahı.

Bozkır halklarının bu dengeye bulunduğu önemli bir katkı, sağlam bir hanedan geleneğinin kurulması olmuştur. İslâm hukuk öğretisi, devlet başkanının seçimle işbaşına gelmesini öngörürdü. Aslında seçilme ilkesi sadece kuramda kalmış ve İslâmlık, ha-

lifelerden eyalet yöneticilerinin önemsiz ufak tefek otoritelerine değin uzanan bir dizi hanedanlar tarafından ve babadan oğula geçmek üzere yönetilir olmuştur. Ne var ki seçim ilkesi, herhangi bir yasal ve benimsenmiş kalıtım kuralının yerleşmesini önleyecek derecede güçlü ve sağlam kalabilmiştir.

Türkler yeni bir anlayış getirdiler. Daha sekizinci yüzyıl Türk metinlerinde, Tanrı tarafından Türkler üzerinde ve daha belirsiz olarak da Türklerin ötesindeki toprak ve insanlar üzerinde hüküm sürmek üzere seçilip ayrılmış bir aile anlayışının açık seçik dile getirildiğini görürüz. Aynı düşünce Büyük Selçuklular dolayısıyla, İslâma uygun bir biçimde yeniden ortaya çıkmıştır; tanrı tarafından bağışlanmış bir kutsal yüceliğin babadan oğula geçtiği inancını, Moğol Hanları da hükümet protokolünde, putatapar biçiminde ifade etmişlerdir. Türkler ve Moğollere göre hükümdarlık bir aile mülkü idi ve Han veya Sultanın tüm ailesinin hükümdarlığa katılmaya hakkı vardı. Selçuklular beyliğinde bu ilkenin işlediğini görüyoruz: hükümdarın kardeşleri ile kardeş çocukları, hükümdarlıkta pay sahibidirler. Moğollerde fetihlerin kazandığı o koskoca imparatorluk, aile tımarlarına bölünmüş ve bunlardan her biri Cengiz Hanın bir oğluna veya erkek torununa verilmişti. Bu uygulamaya Anadolu beyliklerinde ve belki de Osmanlıların, ilk zamanlarında da rastlarız: o dönemde, Sultan'ın oğulları eyalet valiliklerine atanır ve kendilerine özgü küçük sarayları olurdu.

Aşağı yukarı ondört yaşlarında, sünnet olup erkekliğe ilk adımı attıktan sonra, genç şehzadeler Anadolu'da eyaletleri yönetmeye gönderilir ve oradaki yetenekleri gözlenerek saraya bildirildi. Zamanı gelince bunlardan biri taht varisi olarak seçilirdi. Taht kavgalarının yaratacağı tehlikeleri önlemek için, Osmanlılar sonradan «kardeş öldürme yasası» olarak bilinecek bir yasayı benimsediler. Bu uygulama aslında çok eski olmalı çünki 1383 de ölen Bizans İmparatoru İoannes VI Kantakuzenus tarafından da, yerleşmiş bir kural **(nomos)** olarak değinilmişti. Fatih Sultan Mehmed zamanında, anayasal güç kazandı ve İmparatorluğun temel yasalarında şu sözlerle yer aldı:

«Padişahlık oğullarımdan hangisine nasip olur ise, dünyanın düzenini korumak üzere, erkek kardeşlerini öldürmesi vâciptir. Ulemanın çoğu da buna izin verir. Bu nedenle, ona göre davransınlar.»

Bu yasanı naltında yatan ilke, eski ve bildik bir ilkeydi: dünya kargaşalık içine düşeceğine, bir veya birkaç insanın ölmesi yeğdir, ilkesi. Uygun ve esnek dinbilginleri, biraz da yorum kurnazlığıyla, bu ilkenin Kuranda yazılı yerini buldular; —kuşkusuz bambaşka bir amaçla— anlaşmazlığın öldürmekten beter olduğunu söyleyen âyetleri (Sûre II, âyet 191, 217).

İstanbul'un fethinden aşağı yukarı bir buçuk yüzyıl sonrasına değin, tahta çıkanın kardeşlerini öldürmesi kuralı, Padişahlarca sürdürüldü. Her yeni Padişahın tahta çıkışında, hayattaki erkek kardeşleri, kanının dökülmesi dine saygısızlık olarak kabul edilen

yüksek kişilere özgü idam yöntemiyle, boğazı ipek bir kirişle sıkılarak boğuldu. Belkl de bu töreyi duymuş olan ama yasal dayanağını bilmeyen Avrupalı konuklar, Türkiye'yi ziyaret ettiklerinde, bu yasadan dehşetle söz ederlerdi; oysaki bu yasa sayesinde Osmanlı İmparatorluğu, başka yerlerde bunca kargaşalığa yol açmış olan o hanedan kavga ve savaşlarından korunmuş, uzak tutulablImlştlr.

1595 de, Sultan III. Mehmed, tahta çıkınca, ondokuz erkek kardeşinin ve söylendiğine göre, onbeş tane gebe cariyenin idamını buyurmuştu. Bu, bu tür kıyımların sonuncusu oldu. 1603 yılında öldüğü zaman geride yalnız iki oğul bırakmıştı, onüç yaşındaki Ahmed ile, oniki yaşındaki Mustafa; ikisi de aynı anadan doğmuş çocuklardı. Hanedanın yazgısı, hiç denenmemiş bu iki çocuğa bağlıydı artık ve bunlardan birisini idam etmek fazlasıyla büyük bir tehlike olasılığı yaratacaktı, göze alınamazdı. Ahmed Padişah olarak tahta çıktıysa da Musatfa'nın da canına kıyılmadı ve Ahmed I, 1617 yılında en büyük oğlu oniki yaşında olduğu halde ölünce, yerine Mustafa tahta geçirildi. Bu tarihten başlayarak, hükümdarlığın Osmanlı hanedanının hayattaki en büyük erkek evlâdına geçmesi kuralı (ekber evlâd kuralı) benimsendi. Bu kural da, zaman zaman, canını koruma mücadelesi yönünden sağlıksız ve zararlı olaylara yol açmakla birlikte, oldukça iyi işledi sayılır. Bir ayaklanmayla tahttan indirilip öldürülen ilk Osmanlı Sultanı olma onuru, I. Ahmed'in oğlu II. Osman'a (1618-22) düş-

müştür. Ondan sonra başkaları da ayni akıbete uğradı.

Erkek kardeşleri öldürme yasasıyla, şehzadelerin eyalet valileri olarak hükümdarlığa alıştırılması geleneği de son bulmuş oldu. Bunun yerine Osmanlı şehzadeleri günlerini Kafes'te İmparatorluk sarayının dördüncü avlusundaki bir grup yapıda geçirmeye başladılar. Anaları, kadınları, cariyeleriyle birlikte oraya kapanıp yaldızlı bir tutuklu yaşantısı sürdürüyorlar ve ancak ölmek veya hükümdar olmak üzere oradan çıkıyorlardı.

Böylesine bir sistemle, onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda İmparatorluğa hükmeden Padişahların çoğunun akılca ve bedence zayıf hattâ kimi zaman tehlikeli derecede dengesiz olmalarında şaşılacak bir şey yoktur. Ancak onsekizinci yüzyıl sonuna doğru, bu sistemin gevşetilmesiyledir ki, gerçek yetenekli Padişahlar gene tahta çıkmaya başlamışlardır. Bu arada gerek kentin, gerekse İmparatorluğun yönetimini ele alan başkaları çıkmıştır.

Tursun Bey, en yeni Müslüman siyasal düşüncecesinin birleştiği bir özelliğini dile getirerek, hükümdarlığın birinci özelliği, der, hakbilirliktir. Peygambere bağlanan bir gelenek: «Bir saatlik adalet, altmış yıllık ibadetten hayırlıdır.» der. Bu, konunun haklı yönlerini yeterince belirten bir düşünce sayılamaz: tam koşut ifadesi de şöyle olacaktır çünki: «altmış yıllık haksızlık, bir saatlik iç savaştan daha iyidir». Bununla birlikte, hükümetin temel yönetim yükümlülüğü

konusunda benimsenmiş olan kanıyı yansıtmaktadır. **Siyasetname** —yani Büyük Selçuklular için yazılmış olan ünlü İran devletçilik el kitabı bile, daha sonra birçok yazarlar tarafından yinelenen şu Arap sözlerine değinmektedir: «dünya, inanç olmadan da sürüp gidebilir ama adalet olmadan yaşayamaz.»

Peki ama nedir hakbilirlik? Klâsik hukukçulara göre, hakbilirlik demek, İslâmlığın Tanrı buyruğu yasasını uymak ve sürdürmek demektir. Büyük Selçuk Sultanları çağında yazan Gazali, bunu haklılık ve haksızlık yasasının mihenk taşı yapmıştır: «Adalet, haksızlıktan, Şeriatle ayrılır; Tanrı dini ve Peygamber yasası, her başlangıcın amacı ve her dönüşün sığınağı olsun.»

Hakbilirliğin tanrısal ve ahlâksal yasanın sürdürülmesi ve bunlara uyulması demek olduğu yolundaki bu, Yahudilerin ve Aziz Paul'cülerin benimsediği kavrama, başka bir kökenden gelen başka bir düşünce, gölge düşürmekteydi. Doğu Sultanlıklarının ahlâk ve politika konusunda yazan yazarlarının büyük çoğunluğuna göre, hakbilirliğin temel anlamı, dengedir, denk düşürmektir. Toplum, sınıflara bölünmüştür ve her sınıfın da kendine özgü yeri ve görevi vardır. Adaletin birinci yükümlülüğü, toplumun her sınıfı —ve sınıf içindeki her bireyi— yerli yerinde tutmak ve böylelikle devletin dengesiyle düzenini sürdürmektir. Tursun Bey'in, onüçüncü yüzyılda yaşamış bulunan İran'lı Nasrüddin Tûsi'den almış olduğu bu düşünce, İslâmlıkta, ta onuncu yüzyıl filozofu el-Farabi'nin İs-

lâmlaştırılmış Cumhuriyetine ve ondan da öteye, bu cumhuriyetin değişime uğramamış olan Plâton'cu özüne dek gerilere gider. Bu öğreti, daha eski dönemlerin gevşek ve akıcı toplumsal düzeninin, sınıf ve görev engellerinin sık sık ahlâksal ayırımlarla güçlendirildiği daha sert bir sınıf sistemine yerini bıraktığı bir çağın gereklerine çok uygun düşmekteydi.

Osmanlı Padişahları her zaman geniş ölçüde —ve titizlike— iktidarlarının kapsadığı çeşitli öğeler arasında dengeyi sürdürmeğe çaba göstermişlerdir; gerçekten de, Osmanlı gücünün ve etkinliğinin gerileyişini inceleyenlerin en çok benimsediği açıklama yollarından bir tanesi, bu dengenin bozulması nedeniydi. Ama yüzyıllar boyunca bu egemen grupların bileşiminde ve birbirleriyle olan ilişkisinde pek çok değişiklikler meydana gelmiştir.

Çağdaş kamuoyunda ve düşüncede şöyle bir eğilim vardır ki, tarihin, devletin denetimini elde tutmak uğruna ekonomik açıdan belirlenmiş sınıflar arasında bir didişme olarak yorumu, her nekadar içinde gelişmiş olduğu Batı Avrupa geçmişine uyarlanabilir ise de, Doğu toplumlarını anlamakta pek yararı olamaz. Gerçi Osmanlı İmparatorluğunda ekonomik sınıflar vardı ve bunlar arasında da bir didişme, mücadele olduğu belirtileri hiç de eksik değildir. Bununla birlikte mülkiyetin korunması ve denetimi devlete karşı pek zayıf ve güvenlikten uzak kalmıştır; ekonomik sınıflar, nitelikleriyle rol oynıyamayacak derecede belirsiz ve biçimsiz idiler. Yönetici sınıftan— eğer böyle bir

sınıfın varlığı belirlenebilir ise— çok daha önemlisi, yönetici seçkin tabaka idi; yani, hükümdarın otoritesine bağlı olarak, iktidarın günlük çalışma ve işleme düzenini gerçekte denetiminde tutan, küçük, belirgin ve birbirleriyle ilişkin insan gruplarıydı. Bu, yönetici veya asker olan seçkin toplulukların sayısı oldukça kabarıktı ve bunlar, ekonomik sınıf olarak değil de becerilerine, görevlerine, ve oluşum yöntemlerine göre tanımlanabilirdi. Türk devletinin tarihini anlamak için, bu toplulukların meydana gelişini, aralarındaki rekabeti, ve eksik, kusurlu yönlerini bilmek, birinci derecede önem taşır.

İlk Osmanlı Devleti, bir uçbeyliği idi ve egemen topluluk da, uç beyleri, sınır savaşçılarıydı. Sınırda doğmuş, olan bu insanların mesleği, savaştı, gelirleri savaş ganimetiydi, dinleri, ruhsal yolgöstericileri olan dervişlerin gizemci, doğmalar dışındaki inancıydı. Bununla birlikte, Osmanlı gazileriyle karşılarındaki Hıristiyan savaşçıları birbirine bağlayan pek çok nokta vardı, ortak bir meslek ve yaşam yolu, ortak giyim, yiyim, ve alışkanlıklar, ve hattâ, baskınların, akınların ve köleliğin getirdiği zorunlu analık dolayısıyla, zaman zaman da bir kan ve dil akrabalığı.

Artık birkaç yüzyıldanberi İslâmlığın asker sınıfı Türktü, ve Osmanlı gazileri de, büyük çoğunlukla, gerek şey, gerek dil yönünden, katıksız Türktüler— bunlardan kimi, yolu batı sınırına düşmüş olan serüven meraklıları veya ücretli askerler, kimi göç eden veya sürülmüş, kendi başkanlarının yönetiminde Türkmen kabileleriydi. Ama çok geçmeden yersel köken-

li çok sayıda askere rastlıyoruz, bunlar, İsiâmlığı benimseyerek Müslümanlarla kader birliği eden Rumlardır. Bu din değiştirmişlerin bazıları, gaziler arasında çok önemli rol oynamışlardır; en eski Osmanlı soylu ailelerinden dört beşinin arasında en az ikisinin ataları Rumdu.

Osmanlı gücü, Balkanlara yayıldıkça Rumlara, pek çok ve çeşitli nedenlerle Osmanlıların hizmetine girmeye karar vermiş birçok Slavlarla Arnavutlar da katıldı. Gaziler artık zafer ve fetihler yoluyla, Avrupa'da geniş toprakların efendisi olmuştu; buralarda yarı-batılılaşmış bir Hıristiyan soylu sınıfı, az çok Batı derebeyliği türünden ayrıcalıklara sahipti. Bu gaziler arasında bazıları Sultanların bağış olarak verdikleri topraklara, tımar sahipleri olarak yerleştiler. İşte bu zamandan başlayaraktır ki, Osmanlı ordu ve toplum sistemine, birçok yeniliklerin girdiğini görmekteyiz; bu yeniliklerin kimisi, olabilir ki Batı Avrupa kökenlidir. En önemlisi ise, ayrıcalıklı bir asker kastı —«askeriler» denen sınıf— doğuştan ve aileden gelme bir statüden yararlanan bir sınıf kavramıdır.

Geleneksel İslâm toplumu, tüm siyasal muktlakçılığı ve dinsel açıdan sıkılığına karşın, gene de eşitçi bir topluluktu. Doğusundaki Hindu kast sistemine benzer bir sisteme de, batının Hıristiyan toplumlarındaki soylu sınıfın ayrıcalıklarına da hiçbir zaman yer vermemişti.

Osmanlı İmparatorluğunun başlangıcında, İslâm tarihinde ilk kez olarak, gerçek kalıtsal soyluluğa ben-

zer bir şeye, askeri sınıfa rastlıyoruz. Gerçi yasaya göre, askerilerin hiçbir derebeylik veya soyluluk ayrıcalığı yoktu. Hile yoluyla veya önceden edinilmiş bir hakla, hiçbir zaman tımar, makam veya statü sahibi olmazlardı, bunlar hep padişahın iradesiyle bağışlanan veya geri alınan şeylerdi. Bununla birlikte uygulamada, padişah genel olarak bu tımarları veya makamları yalnızca askeri sınıf üyelerine bağışlıyor ve bu sınıf üyeleri, herhangibir tımar veya makam sahibi olmadıkları zaman bile gene askeri sayılıyorlardı. Askeriler ile uyruklararasında apaçık bir ayırım gözetilmekteydi. Müslüman askeriler, müslüman uyruklar gibi Müslüman Şeriat kurallarının önerdikleriyle bağlıydılar, ne var ki onlar kazaskerin —kadı askerilerin başyargıcı— özel yargı sistemine uymak zorundaydılar, alelâde kadılarınkine değil; yönetim işlerinde, mali işlerde ve disiplin işlerinde ise, sultan tarafından çıkartılan özel kurallarla, yönetilmekteydiler. Bu da onları, silâh taşıması, ata binmesi veya tımar sahibi olması yasaklanmış alelâde uyruklar karşısında ayrıcalık sahibi kılıyordu.

Askeri teriminin görevden çok bir sınıf belirlediğini, emekliye ayrılmış veya hizmet görmeyen askerileri sultanın ve askerilerin azad edilmiş kölelerini, askerilerin karılarıyla çocuklarını ve sultanın sarayındaki dini görevlileri de içine alması, apaçık gösteriyor. Padişah bir emirnameyle, bir askeriyi uyruk sınıfına indirebileceği gibi, bir uyruğu da, olağanüstü hizmetlerini ödüllendirmek üzere askeri sınıfına yükseltebilirdi. Bu işlemlerin her ikisine de ilk dönemlerde

pek seyrek rastlanıyordu ve padişah iradesiyle sınıfından atılmış askerilere bile gerçek «uyruklar»dan ayrı bir sınıfmış gözüyle bakılıyordu. Öte yandan, uyrukları askeri mevkilere vermek de İmparatorluğun temel politikasına ters düşen bir davranış sayılmaktaydı. Bu uygulamanın sık sık tekrarlanmasına kötü bir yenilik gözüyle bakılıyor ve 1630 da yazan Koçu Bey de, daha sonraki Osmalnı tarihçileri de, bunu Osmanlı gerileşiyinin nedenlerinden biri olarak sayıyorlardı.

Eski Osmanlı sisteminin çok anlamlı bir özelliği de, askerilerle uyruk arasındaki ayrımın ne salt ahlâksal, ne salt dinsel çizgilere dayandırılmış olmasıydı. Asya'nın asker olmayan Müslüman köylüsü ve kentlisi de, Avrupa'daki Hıristiyan vatandaşları derecesinde uyruktular. Buna karşılık Balkanların Hıristiyan orta sınıfı asker ailelerinden bazı askerler, Osmanlı askeri sınıfına alınıyor, padişah onlara tımar bağışlıyordu hattâ bu bağışı başlangıçta, İslâmlığı benimsemesi formalitesine bile bağlamak gereği duyulmuyordu. Onbeşinci Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda tımar sahibi derebeyi süvari birliklerinin büyük bir bölümünü bu Hıristiyan orta sınıfı oluşturmaktaydı; ama onaltıncı yüzyılda bunlara hemen hemen tümü ile Osmanlı İslâmlığı benimsetilmişti.

Uç beyleri, sınır savaşçıları bir devlet kurmuşlardı: derebeylik orta sınıfı ise bir imparatorluk kuruyordu ve bunların kazandığı başarı, Osmanlı toplumuna yeni bir güç getiriyordu, klâsik İslâm uygarlığının temsilcileri olmak gücünü. Üzerinde hüküm sür-

dükleri toprakların ve insanların yönetimi ve çekilip çevrilmesi sorunlarıyla karşı karşıya kalan Osmanlı Padişahları, yardım ve yolgöstericilik için Doğuya, katı İslâm yaşam tarzının geleneklerine —ve örneklerine— yöneldiler. İslâm âlemine yeni yeni topraklar eklendikçe Doğudan din adamlarıyla yöneticiler de Osmanlı başkentine göç ettiler ve gelirken yanlarında sofu İslâm devletinin becerilerini, yöntem ve ilkelerini de birlikte getirdiler. İlk Osmanlı kronikleri, çoğu sınır akıncılarının bakış açısını yansıtarak, siyasal ve dinsel sofuluğun giderek zorla yerleşmesinden duydukları kuşku ve çekimserliği apaçık dile getirmektedirler. Onbeşinci yüzyılın halkça pek okunan, adı bilinmedik bir günlük sorun yazarı (kronikçisi) şöyle diyor: «Ulema, Osmanlı hükümdarlarına geldiğinde, dünyayı her türden hile ve dolapla doldurdular. Onlar gelmeden, muhasebeymiş, kadastroymuş, kimse bilmezdi. Onlar gelince muhasebe ve kadastro denetimcileri kurdular. Para biriktirmek ve hazine yapmak uygulamasını da onlar getirdi.»

Hükümet ve yasa, vergileme, kaydetme, bir hazine, ve maaşlı memur sınıfı, tüm bunlara, devlet otoritesinin tüm bu baskılarına sınırların kaygısız, mutlu başıbozukluğuna dört elle sarılmış **gaziler** çok içerliyorlardı. İslâm devletinin sağlamca yerleştirilmesi onlar için bir yeni tehlike daha getirmekteydi, sofu dindarlık tehlikesini. Uçbeyliklerinin dinsel inançları sade ve karışıklıktan uzaktı, dogmaya veya şeriata pek aldırış edildiği yoktu. Her türden din ve mezhep ayrılığı güdenler de sınırın özgür topraklarına sığı-

nabiliyor, hattâ hoş karşılanıyordu, Müslümaniarla kâfirler arasındaki ayırım bile, İslâm dininin sert kurallarına bağlı olanları şaşırtacak biçimde karışmış, bulanmıştı. Müslüman ve Hıristiyan orta sınıf, Osmanlı ordularında yanyana hizmet görüyor apayrı uçları birleştiren, belirsiz bir inanç, ikisi arasında birçok ilişki noktası buluyordu. Ulema ile Şeriatın gelişi, katı dinsellik ile dinsizlik arasına, İslâm ile kâfirler arasına belirli çizgiler çekmiş ve bu uygulamanın kurbanlarında, çetin bir direnişe yol açmıştır.

Osmanlı tarihi geleneği ikinci ve üçüncü Osmanlı hükümdarlarının danışmanı ve Çandarlı vezir sülâlesinin kurucusu olan Çandarlı Kara Halil Hayreddin'e, neredeyse yarı peygamber gözüyle bakar. Çandarlılar ulema sınıfındandı; ayni zamanda aileden gelme büyük zenginlikleri vardı, ticaretten, politikadan ve hükümetten çok iyi anlarlardı. Benzer kökenden gelme başkalarıyla birlikte, bir tür yönetici, danışman ve paşalar sınıfı oluşturdular; bu sınıf, Müslüman hanedan devleti ilkesine yürekten inanmış ve Osmanlı hükümdar sülâlesine de bağlı bir sınıftı.

Osmanlıların klâsik İslam devletinden almış olduğu özelliklerden birisi, köle ev hizmetçileri kurumudur. Bu sistemin niteliğini ve amacını, onyedinci yüzyılda Türkiye'ye gelmiş olan bir İngiliz ziyaretçi, çok güzel özetler. Hıristiyan aileden gelme çocukların «Savaşta tutsak edildikten veya uzak yerlerden alındıktan sonra» «İmparatorluğun büyük ve önemli görevleri için nasıl eğitildiklerini» anlatır ve der ki:

«Buradaki Politika, apaçıktır çünkü Hıristiyanla-

rın oğulları, başka ilkeler ve törelerle eğitilince, ana babalarına kin duyacaklardır; veya, uzaklardan geldikleri için hiçbir tanıdık bulamamış, dostları olmamıştır, öyle ki, Okullarından başlayarak Hükümete geçişlerinde, bağlı olmayı öğrendikleri ve zaten çıkarları gereği bağlılık yükümlüğü taşıdıkları Ulu Efendilerine karşı olanlardan başka ne yükümlülükleri, ne ilişkileri, ne bağlılıkları olmaktadır.»

Otokratik hükümdarın karşılaştığı sorunlardan biri, giderek sağlamlaşan yönetici sınıfın yarattığı tehlikelere ve bu sınıfın yarattığı kısıtlamalara karşı sınırsız gücünü savunabilmektir. Ekonomik yönden güçlü bir malikler sınıfı olmayan yerlerde bile, bir asker veya bürokratik seçkin tabaka, kendisini etkin —hattâ belki kalıtsal— bir ayrıcalıklı sınıf olarak zorla kabul ettirmeyi başarabilir. Böylesine seçkin sınıfların oluşumunu önlemek veya eğer var ise, etkin denetim altında tutabilmek, Doğuda olsun, Batıda olsun bir çok mutlak hükümdarın amacı idi. Bu işi başarmak için mutlak hükümdar, kendi hizmeti dışında hiçbir kökeni veya bağlılığı bulunmayan, yükselmesini mevkie veya aileye yahut statüye değil, sadece hükümdarın iradesine borçlu olan, ve ona, gerek çıkar, gerekse sadakat bağlarıyla bağlanmış bulunan bir grup insanı gereksinirdi.

Başka başka toplumlarda hükümdar böylesine bir mutlakçılık görevlileri sınıfını oluşturmak ve sürdürmekte çeşitli yollara başvurmuşlardır. Eski İran'da, Çin'de ve kimi zaman Roma ile Bizans'da, harem ağaları bir yönetici sınıfı oluştururlardı ve hattâ ailede yükselme hırsının dışında kalmış askerler bile,

kendileri yeni bir soylu sınıfı yaratmaksızın eski soylulara karşı hükümdara hizmet ederlerdi. Avrupa'da kilise kırala, kendilerini Tanrı aşkına haremağası durumuna getirmiş, ayni yetenekle Kırala hizmet edebilecek becerikli, bilgili ve hırslı insanlar sağlıyordu. Başka bir yöntem de yoksul tabakadan hattâ yabancı kökenli insanları, devlet hizmetine almak ve durmadan yenilerini toplama yoluyla, aileden gelme bir resmi memur sınıfı olmalarını önlemektir. Ünlü Çin sınav sistemi bir süre için bu amaca hizmet etmekte benimsenmiştir. Bu tekniğin en başarılı örneği ise hiç kuşkusuz İslâm köle ordusu ve köle devletidir.

Siyasal ve askeri köleler eski imparatorluklarca da anlaşılıyor. Bununla birlikte, köle hükümet sistemi, en gelişmiş ve özellik taşıyan biçimine, Ortaçağın İslâm Devletinde ulaştı. Müslüman tarihçileri ilk köle ordusunu kuranın, Harunürreşid'in oğlu Abbas Halifesi Mutasım (833-842 arasında hüküm sürdü) olduğunu söylerler. Bize aktarıldığına göre, bu Halife, henüz tahta varis iken, Ortaasya'dan Türk kölelerini toplamaya başlamış ve bunlar oldukça önemli sayıya ulaşmış, Halife olduktan sonra, bunları daha da arttırıp muhafız alayları meydana getirmiş. Bu uygulamayı, kendisinden sonra gelenlerin birçoğu da benimsemiş.

Küçük Asya'da köle sistemi Selçuklu Sultanlığında olsun, orta ve doğunun daha eski Türk beyliklerinden kimisinde olsun, biliniyordu. Tahmin edileceği gibi, sınır beyliklerinde bu sistem yoktu. Bu sistemin Osmanlılarca benimsenmesi, **gazi**'lere bakılırsa

Doğudaan gelerek imparatorluğun işlerine burnunu sokan din adamlarının marifetidir. En eski çağdaş yazarlara bakılırsa, Kara Rüstem adında bir din adamı, Karaman'dan gelerek o dönemde ordu kadısı olan Çandarlı Kara Halil'e, hükümdarın mallarının elden gittiğini işaret etmiş. Gerçekten Tanrı buyruğuna göre, ganimetin beşte biri hükümdara düşerdi ve bu ganimete, gazilerin ele geçirdiği tutsaklar da dahildi. Kadı da işi Sultan Murad'a haber vermiş, padişah, Tanrının buyruğunun yerine getirilmesi gerektiğini söylemiş. Çağdaş yazar, apaçık bir öfkeyle şöyle diyor: «Bu yenilik, birkaç din adamının işiydi.» Her beş köleden biri Sultana götürülmüş.

«Birçok genç, toplanıp Sultana getirildi. Halil Paşa dedi ki: «Bunları Türkmenlere verelim de Türkçe öğrensinler. Sonra da asker yaparız.» Ve öyle de yapıldı. Her gün yenileri geliyordu ve tümü de Müslüman oldu. Türkmenler birkaç yıl onlardan yararlandıkdan sonra Saray'a getirirlerdi. Onlara değişik başlıklar giydirdiler... ve Yeni Asker anlamına **Yeniçeri** adını verdiler.»

İşte Avrupa'nın **Janissaries** diye tanıdığı ünlü ordu böyle doğmuştu.

Tanrı adına, Sultan'ın İslâm danışmanları, yasa ve vergilendirme getirmişlerdi —hükümdara ait olan beşte bir ile hükümdarın köle kurumu. O tarihte Türkler de artık köle değil, köle sahibi oldular. Anadolu Türkleri, gerek yasalarla, gerekse uzun bir gelenekle kölelikten korunmuş eski bir Müslüman halktı artık. Ama elleri altında geniş bir

insan kaynağı bulunmaktaydı. Tıpkı yüzyıllar önce Orta Asya'nın İslâm imparatorluğu sınırlarında İslâm akıncılarının putapapar Türkleri yakalayıp tutsak etmesi gibi, şimdi de Müslüman Türk gaziler, batı sınırlarında Hıristiyan düşmanlarıyla savaşıyor ve kölelerine, İslâm yasaları uyarınca ganimet işlemi yapıyorlardı. Bağdat ile İran'ın Müslüman halifeleri ve emirleri gibi, Osmanlı sultanları da yabancı kölelerden ordu birliklerini kuruyorlardı— bu kez Hıristiyan tutsaklar arasından topladıkları insan gücüyle.

Bununla birlikte savaş tutsaklarından asker toplama, hem yetersizdi, hem de doyurucu olmuyordu. Hem düzenli olarak yeni yeni gruplar getirilemiyor, hem de gelen yetişkin askerler, eski Memlûk ordularını oluşturan barbar gençler kadar kolaylıkla eğitilip yeni kişiliğe sokulamıyordu. Ondördüncü yüzyıl sonlarına doğru, Osmanlılar yeni bir yöntem uyguladılar, ünlü **devşirme,** yöntemini; hıristiyan köylerinden, Osmanlı ordu ve devlet hizmetinde çalıştırılmak üzere, gençleri toplamaya başladılar. Müslüman yasasına uyup uymayacağı kuşku götüren bu sistem, gene de Osmanlı kurumu olarak benimsendi ve yerleşti, ve onyedinci yüzyıl sonlarına değin hattâ belki daha da uzun süre, yürürlükte kaldı.

Bu uygulama iki amaca hizmet ediyordu. Bir yandan bol sayıda köle geliyordu, ve Padişahın ordu ve savaş hizmetlerini rahatça karşılayabiliyordu. Öte yandan, Rumeli'nin canlı gücü, Osmanlı

devletinin emrine verilmiş oluyordu. Her beş yılda bir, özel görevliler Rumeli'yi —daha sonraları Anadolu'yu da— dolaşır ve **devşirme** için erkek çocuklar arasında seçim yaparlardı. Bu çocuklar sonradan İslâm dinini benimserler ve Türkçe öğrenirlerdi. Çok zaman da bu iş, derebeylik süvari sınıfı veya **sipahi** sınıfı üyeleri yanına tımar hizmetçisi veya silâhtar olarak verilmek yoluyla yapılırdı. Başlangıçta, bir toplama yerine gönderilip sınamadan geçirilerek, padişahın hizmetinin çeşitli dallarında çalıştırılmak üzere ayrılırlardı. Çoğunluğu acemi asker olurdu, sonra giderek yükselir Yeniçeri kıtasına veya ücretli ordunun başka bir bölümüne alınırdı. En seçkin tabakası, **Enderun**'a yani sarayın iç hizmetlerini görenleri eğitecek okula alınırdı; burada uzun süren ve çok yönlü bir eğitimden sonra, saray hizmetçileri arasına katılır ve en yüksek hükümet görevlerine bile erişebilecek duruma gelirlerdi; bu yüksek mevkilerde bulunanların çoğu, sadrazamlar bile, bu okuldan yetişme idiler. İşte Yeniçeri ordusu, onaltıncı yüzyıla değin yalnız ve yalnız bu kaynaktan beslenmiş, böyle oluşturulmuştur. Hiçbir özgür doğmuş Müslüman, Yeniçeri olamazdı hattâ Yeniçerilerin çocukları bile bu orduya alınamazdı.

Devşirme yoluyla ve ayrıca satın alınarak veya haraç olarak verilmiş köleler yoluyla, Padişahlar, kalabalık bir eğitilmiş asker ve yönetici kadrosuna sahip bulunabiliyorlardı; bunlar, ordudan veya saraydan başka hiçbir yere bağlılığı olmayan kimseler-

di. Sultan aynı zamanda da, kalıtsal yönetici sınıflarının oluşmasını böylelikle önlemiş bulunuyordu. Askeri köle kurumuna Sultan ile olan bağlantılarını belirtmek ve özgür doğup sonradan askere alınmış olanlardan ayırmak üzere **Kapı Kulu** denirdi. Şurasını da belirtelim ki bunların bağlılığı hukuksal olmaktan çok siyasaldı. Eskiden köle olmalarına karşın, mülkiyet konularında, evlenmede, ve kişisel statüde, özgür kişilerin haklarına sahiptiler ve adli yönden de köle işlemi görmezlerdi; bununla birlikte Sultan'ın malı sayılırlar ve kendileri, canları, malları tümüyle Padişahın emrinde olurdu.

Kapı Kullarıyla tımarlı sipahiler arasında açıkca bir çıkar çatışması vardı ve bu çatışmada Kapı Kulları üstün geliyordu. Bu ikisi her zaman birbirinden ayrı değildi. İlk dönemlerde sipahilerin çoğu köle silâhtar kullanmış, ve köle kurumunun birçok üyesi de tımarlı sipahi olma yolunu tutmuştu. Her ikisi de askeri statüsünden yararlanıyordu ve zamanla tımar sipahiliği de değiştirilip Padişahın tımar sipahileri üzerinde de etkinliğini arttıracak biçime getirilmişti. Onbeşinci yüzyılın sonlarına doğru, eski soylu ve derebeyi aileleri, etkilerini yitiriyorlardı ve köleler gerek merkezde, gerekse eyalet yönetiminde egemen olmaktaydılar. Bunların yükselişini, ateşli silâhların da giderek daha sık kullanılması kolaylaştırıyordu; bu silâhlar, yerleşmiş, meslekten yetişme köle alaylarının önemini arttırıp tımarlı sipahilerinkini azaltıyordu. Muhteşem Süleyman'ın saltanatı döneminde, klâsik Osmanlı sisteminin do-

ruğuna erlştlği dönemde, Osmanlı yönetici sınıfının tüm başka başka öğeleri hükümdarın mutlak denetimi altında, tek bir merkeziyetçi yönetim kurumunda toplanmış bulunmaktaydı.

Kasım 1553 de, Suriye'de bulunan İngiliz gezgini Anthony Jenkinson, Sultan Muhteşem Süleyman ile ordusunu, İran'a giderken, tüm görkemiyle görmüştü. Halep'e girişlerini şöyle anlatıyor:

«Büyük **Senyör**'ün, başka bir adıyla Büyük Türk'ün önünde, 6.000 Esperes (Sipahi) veya hafif süvari yürüyordu, bunlar kırmızılar giyinmiş, çok yiğit kişilerdi.

Arkadan **Nortans** adı verilen (Acaba **Orta** mı?) Büyük Türk'ün emrinde, sarı kadifeler giyinmiş aynı kumaştan Tatar usulü, yarım metre uzunluğunda başlıklar takınmış, aynı renkten, zengin urbalara bürünmüş, ellerinde Türk usulü yaylarıyla adamları geliyordu.

Onların arkasından dört Kumandan geliyordu, Türklerin Sancak dediği bu adamlar, dördü de kırmızı kadife giymişti, herbirinin sancağı altında onikibin silâhlı vardı, hepsi de, başlarında miğferleri, iyice silâhlıydı ve bellerine astıkları, kendi dillerinde **Simittere** dedikleri kısa kılıçlarıyla, çok düzenli yürüyorlardı.

Arkadan Büyük Sinyor'un köleleri denilen Yeniçeriler, hepsi yaya, hepsininin elinde, rütbesi ne olursa olsun, arkebüzü, hepsi de mor ipekliler giyinmiş başlarına **Cuocullucia** (külâh) denilen şu biçimde başlıklar giymiş olarak geliyordu: alındaki

işaret, beyaz kadifeden yapılmış bir kafatasını andırıyordu, ve arkadan, aynı renkte, Fransız başlıklarındakini andıran bir kuyruk sallanıyordu, ve tam alında da dimdik, otuz santimetre kadar, gümüşü andıran ve demirci işiyle ve değerli taşlarla çok güzel süslenmiş bir tepelik vardı, yanda ise yürüdükçe büyük bir gururla kalkıp inen, kocaman bir tutam kuştüyü.

Bundan sonra hepsi de sırmalı elbiseler giyinmiş, yarısı arkebüz, yarısı da, sadaklarıyla, Türk işi yay taşıyan, 1.000 iç oğlanı, düzenle yürüyorlardı.

Sonra iyi silâhlanmış üç silâhlı geliyordu, bunlar Türk usulü deriden eğerlere binmişlerdi, başlarında miğferleri vardı, mızraklarını öne doğru uzatmışlardı ve mızrağın ucuna yakın bir yerde, kan rengine boyanmış bir at kuyruğu sallanıyordu ki bu, onların armasıydı: Türklerin başına buyruk olduğunu belirtiyordu.

Arkadan gümüs giysiler içinde, yedi kır at üzerinde, binekleri gümüş eğerlerle donatılmış, işlemeli, değerli taşlarla zümrütlerle, elmaslarla, yakutlarla son derece zengin süslenmiş gümüş eğerlere binmiş yedi iç oğlan geliyordu.

Arkalarından altın giysiler giyinmiş, her birinin yayı elinde ve Türk usulü yatağını beline asılmış altı içoğlan daha geliyordu.

Bunların hemen arkasından da Büyük Türkün kendisi, büyük bir debdebe ve görkemle, hareketlerinde ve duruşunda son derece büyük bir haşmet, iki yanında, altın giysiler giyinmiş sadece iki iç oğ-

lan olduğu halde ilerlemekteydi: çok güzel bir kır ata binmişti, atın eğeri son derece değerli taşlarla işlenmiş, altın bir kaftan giymiş, başına da çok güzel bir beyaz kavuk geçirmişti ki, aşağı yukarı onbeş metre kadar kumaştan yapılmış olmalıydı; ipek ve ketenden dokunmuştu, çok ince ve zengin bir kumaştı, tacının tepesinde de beyaz devekuşu tüylerinden küçük bir tepelik vardı ve atı da her bakımdan kendisininkine uygun, çok zengin süslemelerle donatılmıştı.

Arkasından, erkeklerin giysisinin modasından, incilerle, değerli taşlarla süslü gümüş giysiler giyinmiş, başlarına da her iki yandan sarkan lüle lüle saçlarının üzerine, dövme süslü başlıklar geçirmiş, çok güzel kır atlara binmiş altı güzel Bayan gelmekteydi. Bayanların saçları kan kırmızısına boyanmıştı, tırnakları da aynı renkteydi, her birinin iki yanında, Eski usül türbanlar sarınmış birer haremağası bulunuyordu.

Arkadan Büyük Paşa, ordunun baş Kumandanı, kırmızı giysilere bürünmüş, ve bu kaftanın üzerine, çok zengin kısa bir giysi daha giymiş, çevresinde yaya olarak elli Yeniçeri ve kendi muhafızları, hepsi de kırmızı kadifeler giyinmiş, Büyük Türk'ün Yeniçeriler gibi silâhlanmış, geliyorlardı.

Onları üç Paşa daha, çevrelerinde sayısı üçbini bulan yaya köleleriyle izliyordu.

Daha sonra yiğit bir süvari kıtası, tepeden tırnağa silâhlı, dört bin binici kadar, ilerliyordu.

Bütün bu saydığımız ordu, son derece debdebe

içerisinde, sayısı sekizbini bulan askerleriyle, Halep kenti çevresinde konakladı ve Büyük Senyör'ün kendisi de kentin içerisinde, yüksek bir dağın tepesindeki güzel bir şatoda ağırlandı; bu tepenin eteğinden, ünlü Fırat ırmağının bir kolu olan genişçe bir dere akıyordu.

Ordusunun geri kalan bölümü Halep'ten dört günlük yolda olan ve şimdi Camarye diye anılan Ermenistan dağlarını aşıp, ordusunun geri kalanıyla, Büyük Sophie ile savaşmak üzere İran'a yürümek niyetinde olan Büyük Senyör'ü beklemek için orada konakladılar. Böylelikle Büyük Senyörün bütün ordusu, dağlardan aşanlarla, ve yanında Halep'e gelenlerle, atlısı yayası, ve devecileri, erzakçıları, 300.000 kişiyi buluyordu.

Bu ordunun cephanesini ve yiyeceğini taşıyan develerin sayısı 200.000 di.»

IV. SARAY VE HÜKÜMET

Konsntantinopolis'i düşmesinden üç hafta sonra, Fatih Sultan Mehmed, yeni başkentinden ayrılarak Ednirne'ye gidip orada yaptırdığı yeni sarayda birkaç ay kaldı. Bir yıl Sonra İstanbul'a döndü ve üçüncü tepenin üzerinde, kentin tam orta yerinde, sonradan Osmanlı Harbiye Nezaretinin (Savaş Bakanlığının), şimdi de İstanbul Üniversitesinin bulunduğu yerdeki bir saraya yerleşti. Fetihten oniki yıl kadar sonra, Padişah, daha kuytu bir yerde ve giderek artan, çeşitlenen saray halkını alabilecek kadar bol yeri olan, yeni bir saray yaptırmaya karar verdi. Haliç (Altın Boynuz) ile Marmara arasında, denize doğru uzanan bir burunu seçti, burası Bizans akropolis'inin bulunduğu yerdi; o dönemdenberi de Sarayburnu olarak anılır.

Saray sözcüğü farsçadan gelmedir. Osmanlıcada imparatorluk sarayını, avlusunu, ve hizmet yapılarını kapsayan karmaşık yapılar topluluğunu belirtir. Bu sözcüğün Avrupa'lılarca değişikliğe uğratılmış bulunan —Seraglio, Serail— biçimi ise, çoğunlukla, imparatorluk sarayının Avrupa'lı konukların en çok dikkatini çeken köşesini, kadınların dairelerini (harem) belirtmekte kullanılır. Türkçesinde ise böylesine sınırlamalar yoktur, ve **Saray** demek, sarayın sadece bir bölümü değil, tümü demektir.

Sarayın yapılmasına 1465 lerde başlanmış ve

1478 de tamamlanmıştır. Tepedeki Eski Saray'dan ayırdetmek üzere, Yeni Saray denmişti buraya; bununla birlikte, daha çok da, Burundaki eski, tahkim edilmiş deniz kapısından ötürü Topkapı Sarayı denegelmiştir. Topkapı Sarayı, ondokuzuncu yüzyıla değin Osmanlı Padişahlarının ve saray halkının konutu olarak kalmış, ancak bu yüzyılda saray erkânı başka yerlerdeki yeni yapılara taşınmıştır. İşte o zaman, Padişahların gitmiş yerleşmiş olduğu yeni yapılara Yeni Saray ve eskiden Yeni Saray denilen Topkapı'ya da Eski Saray denmeye başladı, bir karışıklık oldu. Birçok büyük yangın —özellikle 1574, 1665, ve 1682 de çıkanlar— Topkapı Sarayının ilk yapılarının büyük bölümünü harap etmiş, yerine yenileri yapılmıştır; bununla birlikte, temel plân ve bölünmenin pek az değişikliğe uğradığı anlaşılıyor.

Osmanlı Sarayı, daha ilk yapıldığındanberi, Avrupa'lıları büyülemiş, dikkatini çekmiştir ve kimi doğru, kimi yanlış pek çok tanımlaması, meraklılara bilgi vermek üzere, kaleme alınmıştır. Bunların pek azının ilk elden edinilmiş bilgilere dayandığı, görgü tanıklarının elinden çıktığı anlaşılıyor. Bu doğru anlatımlardan biri de, Domenico Gerosolomitano'nun yazdıklarıdır; bu adam, Kudüs'ten gelme bir haham iken, sonradan Hıristiyanlığı benimsemiş ve hekim olarak III. Sultan Murad'ın hizmetinde bulunmuştur. Halen yayınlanmamış olan anlatısı, onyedinci yüzyıl yazarlarının çoğunun anlattıklarına temel olmuş olabilir. Bu yazarların en eskilerinden

ve en iyilerinden biri, 1606 yılından 1609 yılına değin Venedik Cumhuriyetinin İstanbul elçiliğinde bulunmuş olan Ottaviano Bon'dur. Büyük **Sinyor'un Sarayının Tanımlaması** adlı yapıtı, çağdaşı olan ve bir süre İstanbul'da İngiliz elçisi olarak bulunmuş Robert Withers tarafından İngilizceye uyarlanmıştır. **Tanımlama,** Saray bölgesinin anlatılmasıyla başlıyor:

«Büyük Sinyor'un, bütün erkânıyla birlikte yaşadığı Saray... çepeçevre yüksek ve sağlam bir duvarla kuşatılmıştır ve duvarın üzerinde yer yer nömetçi kuleleri vardır ve uzunluğu, çepeçevre tahminen üç italyan mili tutar. Birçok Kapısı vardır... ama en büyük Kapısı (gerçekten de pek görkemli bir kapıdır), Kent'e bakan kapılarından biridir; ve gece gündüz herkes bu kapıdan girer çıkar; ötekiler kapalı tutulur, ancak Hükümdar veya Saray'ın ileri gelen görevlilerinden bazılarının geçmesi için açılır...

Yukarıda değinilen büyük ve günlük kapı, gündüzleri sırayla nöbet alan büyük bir **Kapıcı** kıtasınca (Capooches) korunur ve gece de bu kapıyı başkaları nöbetle korur; bu Kapıcıların hepsi **Kapıcı Başı**'nın kumandasındadır... Ve Kapı'nın aşağı yukarı on oniki adım dışında, tekerlekler üzerine, tahtalardan yapılmış küçük bir Ev vardır ki bu evde her gece bir Yeniçeri bölüğü gözcü bekler, herhangibir olay çıkışında içeridekileri uyandırmaya ve dışarıda olan biteni anında haber vermeye hazırdırlar...

Bu Sarayın içerisinde birçok görkemli, koca-

man oda vardır, her biri yılın başka mevsimlerinde kullanılır...

Sözü edilen odalar arasında, Padişah'ın elçileri kabul ettiği, Divan günlerinde Paşalarla konuştuğu ve herhangibir önemli görev veya memuriyetle saraydan ayrılacak olanların ona izin almaya geldikleri salon vardır; uzak ülkelerdeki yönetim görevlerini tamamlayarak İsntanbul'a dönmüş olanlar da değişik yerlerde neler yaptıklarının hesabını, Haşmetmeaba bu salonda verirler...

İki büyük yapı vardır; bunlardan biri Hazine dairesidir, öteki ise Hükümdarın Elbiselerinin bulunduğu yapı. Bunlar ikisi de çok yakışıklı binalardır ve güvenlidir, çünkü duvarları çok kalın ve pencereleri sağlam Demirlidir, ikisinin de birer Demir kapısı vardır bu kapılar her zaman kapalı durur ve Hazinenin kapısı, Hükümdarın mühürüyle mühürlüdür.

Saray'a ilk girişte, çok geniş ve görkemli bir kapıyla karşılaşılır ve bu kapının önünde daima silâhlı, elli kadar Muhafız bekler; silâhları, Mızrak, yay, ve kılıç gibi şeylerdir: ve bu Kapıdan geçtikten sonra (ki Paşalarla öteki İleri gelenler, Büyük kişiler buradan at üzerinde geçebilirler), uzunluğu aşağı yukarı çeyrek italyan mili kadar olan pek büyük bir avluya girilir ki eni de bir o kadar vardır, avlunun solunda, kapıya doğru, yağmurlu havalarda insanlarla atların sığınması için bir yer bulunur ve sağda da Saray'da hastalananlar için bir hastane vardır... bu hastaneye bir Haremağası bakar ve

emrinde de hastalarla ilgilenen birçok hizmetçisi bulunur...

Adı geçen Avludan da geçtikten sonra, ikinci bir kapı (burada Paşalar attan iner) gelir, bu kapı öncekinden biraz daha küçük ama çok daha güzel ve gösterişlidir; bu kapının altında da gene Kapıcıların beklediği, güzel bir sundurma bulunur... sonra, öncekinden daha küçük ama zarif çeşmeleri, ve Servi ağaçlarının sıralandığı yollarıyla, ve Gazellerin otladığı ve yavruladığı güzelim yeşil çimenleriyle çok daha çekici bir avluya girilir... bu avluda (yalnız Padişah dışında) herkes yaya gezmek zorundadır: sözü edilen Kapının her iki yanında, pek görkemli sütunlara oturmuş, açık bir galeri uzanır ve bu galerinin önünde Çavuşlar, Yeniçerilerle Sipahiler, bir büyükelçinin Padişahın elini öpmeye geldiği zamanlar gibi büyük ve önemli günlerde, sıra sıra, çok şık giyinip kuşanmış olarak dizilirler.

Sözü edilen avluda sağ yanda sayıları dokuzu bulan mutbaklar dizilidir, bu mutbakların her birinin kendi kileri vardır ve hizmetinde pek çok insan çalışır...

Avlunun sol yanına doğru da, Haşmetmeabın canı Saraydaki Ağalarıyla spor yapmak, at koşturmak istediği zaman binmek üzere beslenen otuz otuşbeş kadar en iyi cins atların bulunduğu Hükümdar Ahırı yer almıştır...

Bu ahırın yakınında, Divan görevlilerinin emrinde birkaç bina bulunur; ve Avlunun üçte ikisini geçince de, Divan odasına gelinir; dış Hazine denilen

Hazine yapısı da bunun bitişiğindedir ve Divan sona erince, Sadrazamın mühürüyle bu kapı mühürlenir.: Ve Divanın topiandığı odanın biraz arkasına, sola doğru, kadınların Dairesine giden Harem kapısı denen kapı vardır ki bunu bir zenci Haremağaları bölüğü korur ve bekler.

Sözü edilen ikinci avlu, Hükümdar Kapısı denilen, ve hükümdarın kendisine, ve sürekli olarak hizmetine bakanlara ayrılmış Odalarla dalrelere giden üçüncü bir kapıyla son bulur; oradan içeriye, Padişahın mutlak izni olmaksızın (onu da pek yüksek kişilere verir) kimse giremez, ancak Mutbak hizmetkârları, Hekimler, Sofracılar ve Baltacılar, sadece Kapı Ağasının izniyle buraya girip çıkabilirler; Kapı Ağası, Sarayın Baş Mabeyincisidir ve bu Kapının korunması görevi ona verilmiştir; ve (dairesi yakında olduğu için) her zaman çevresindeki Ak hadım ağalarından bir bölük ile, emre amadedir. Böylelikle, bu kapının içinde olan bitenler konusunda anlatılanların çoğu, başkalarından duyulmuş şeylerdir; çünkü bir insanın içeriye girip de olan biteni görmesine olanak yoktur, veya, görse bile, ancak Hükümdar olmadığı zaman görebilir...

Üçüncü Kapı da geçilince (bu kapının da çok güzel bir sundurması vardır) hemen, önceden sözü edilen, halkı kabul salonu görülür...

Divan salonu denilen oda üç yıl önce yapılmıştır. Dörtköşe bir odadır ve duvardan duvara sekiz on adım kadardır; arkasında hizmetkârlar için bir oda ve bir de sağda, Divana gelenler için, sade-

ce tahta parmaklıkla ayrılmış bir oda bulunur; çeşit çeşit işlerin görülmesi için, az ötede birçok oda daha vardır: Bu Divana açık divan denir çünki kim olursa olsun herkes (ister yabancı, ister yerli), alenen ve ayırım gözetilmeksizin, buraya serbestçe girebilir, adalet isteyebilir, bağışta bulunabilir ve ne türden olursa olsun, ne koşullar altında ve ne konuda olursa olsun, Davalarına ve Anlaşmazlıklarına son verdirilmesini isteyebilir.»

Bon'un anlattığı, sarayın iç avlularına giden, ardarda üç kapı, Hükümdar Kapısı, (Bâbı Hümayun) Orta Kapı, ve (Babü saade) (Mutluluk Kapısı) dır. Birinci ve üçüncü kapılar arasında kalan bölgeye **Birun** yani dışarısı denir. Hükümdar Sarayının Dış Hizmetleriyle görevli olanlar burada bulunurdu. Bu Görevliler altı ana grupa ayrılabilir.

Bu grupların birincisi, eğitim ve statü nedeniyle, ulemadan yani meslekten gelme din adamlarından oluşurdu. Sultanın öğretmeni, yüksek rütbe ve saygınlıkta bir din görevlisi olan hocası bunlardandı; saray vaizleri, ve —tıp eğitimi de ulemanın bir ayrıcalığı olduğuna göre— başhekim, cerrahbaşi, ve sarayın baş gözhekimi de bunlardandı. Başhekim, iki mesiekdaşından yaşça daha büyüktü ve aralarında müslüman ulema kadar, birkaç da Yahudi hekim bulunan saray hekimlerine başkanlık ederdi.

İkinci bir grup, her birinin ayrı ayrı maiyeti bulunan, ve her biri sarayın başka bir bölümüyle ilgili, dört özel görevli, (emin) den oluşuyordu. Şehremini, başkentte bulunup hükümdar mülkünden olan

binaların yapılmasından, bakımından ve onarımından sorumluydu, aynı zamanda da bir tür saray mabeylncisi ödevi görür, saray hizmetlilerinin giderleri ve maaşlarıyla ve yiyecek, giyecek ve öteki tüketlm gereksinmeleriyle ilgilenirdi. Maliyetinde başmimar, su emin, ambar emini, ve donanım ve bakımın çeşltll dallarıyla ilgilenen öteki görevliler bulunurdu.

Başka bir **emln**, görevi nedeniyle, saray hizmetkârı olduğu derecede halk hizmetkârı olan, **darphane emlni** idi. Darphane, onyedinci yüzyılda, Hükümdar kapısına yakın bir yere, saray bölgesi lçine taşınmıştı. Öteki iki emin ise, saray mutbaklarıyla ve saray ahırlarına saman ve yem sağlanmasıyla görevli idiler.

Dış Hizmetteki görevlileri en kalabalık ve en önemli grupu, ağayan-ı rikâb-i hümayun (hükümdar üzengisi ağaları) grupu idi. Üzengi, ta Selçuklu dönemindenberi Türkler arasında bir egemen hükümdarlık simgesi olagelmişti; üzengi ağalarının bu unvanı da, saray erkânına bağlı oluşlarından ve içlerinden bazılarının Sultan atına binerken üzengileri ve dizginleri tutma ayrıcalığına sahip olmasından ileri geliyordu. Sayıları ve statüleri zaman zaman değişmiştir; eminlerde olduğu gibi, bunların da birkaçının, saray işlerinin çok ötesine uzanan görevleri vardı. Fatih Sultan Mehmed'in Kanunnamesi'nde yazılı olduğu gibi, Yeniçeri ağaları, saray süvari birliğinin altısüvari alayının ağaları ve silâhtar ve zırhtar ağaları bunlardandı. Doğrudan doğruya

saray işleriyle ilgili öteki üzengi ağaları ise, **mir-i alem** (sancaktar), kapı nöbetçilerinin başı ve yardımcısı (kapıcı), ahırların başı (mir-ahır), çavuşbaşı, çeşnigirbaşı (yemeklerin baş tadıcısı), ve çakırcıbaşı (baş şahinci) idi.

Üzengi ağalarından olmayan iki başka kıta da, **müteferrika**lar ile, **baltacı**lardı. Bunlardan öncekiler, ileri gelen görevlilerin oğulları arasında seçilmiş, seçkin bir muhafız bölüğü idi ve sultanın kişisel maiyetinde bulunurdu. Çok görkemli giyinip görkemli atlara binerlerdi ve her birinin kendi köleleri vardı ve önemli görevlere giderlerken çok zaman yanlarına başka yardımcılar da verilirdi. Baltacılar başlangıçta bir tür öncü ordu birliğiydi; İstanbul'un fethinden sonra, saray muhafızı oldular ve kısmen Eski, kısmen de Yeni Saray'a yerleştirildiler. Topkapı Sarayının baltacıları, ayrıcalıklı bir bölüktü. Görevleri en başta haremin korunmasından, ve harem kadınlarının, yasak bölgeler dışına izin almadan bakmalarını önlemekten ibaretti; her iki yandan uzun, altın dantel bezden yapılmış, görünüşte saç lülerini andıran parçalar sarkan özel başlıklar giyerlerdi. Bu yüzden onlara zülüflü baltacılar da denirdi. Onsekizinci yüzyıla dek bir akağanın kumandasındaydılar.

Dış Hizmetlilerin geri kalanı, daha küçük ve çeşit çeşit uzman bölüklerden ve sanatçılardan oluşuyordu. Bölükler arasında okçular, tören muhafızlarıyla refakatçiler, izleyiciler, haberciler ve ulaklar, mehter takımıyla sancaktarlar bulunuyordu; ikinci

grupta ise ahçılarla fırıncılar, terziler, kunduracılar, çamaşırcılar, temizleyiciler, ve sarayda hizmetleri gereksinilen daha sayısız sanatçı ve uzman bulunuyordu.

Hümayun Kapısı ile Orta kapı arasındaki birinci avluda birçok yapı vardı, nöbetçi koğuşları ve odalar:, ambarlar, depolar, ve daha sonraki bir tarihte de darphane. Bu avlu, halka açıktı ve genellikle çok kalabalık olurdu. Orta Kapı ile Darüssaade (Mutluluk Kapısı) arasındaki ikinci avlu, yalnız sarayda işi olanlara açıktı. 150 × 120 metre kadar bir dörtgen olan bu avlu, törenlerde bir geçit alanı olarak iş görürdü. En önemli yapıları, Hazine Odası ile, Hükümdarlık Danışma Kurulunun toplandığı ve Padişahın yabancı devletler elçilerini kabul ettiği Divanhane idi.

Bu gibi dniplomatik olaylarda uygulanan tören usulü çok kişi tarafından anlatılmıştır. İstanbul'daki ikinci İngiliz elçisi Edward Barton'un kabulü, bir örnek olarak gösterilebilir:

«Bizim elçimiz de aynı biçimde, gümüşlü altınlı bir elbiseyle, üzerinde altın kumaştan bir kaftan, yanında pahalı saten elbiseler giyinmiş 7 kişizade ve 40 adamı daha, hazırlandı... evinden kayığa bindi: kayık yanaşınca herkes indi, iki paşa ile 40 veya 50 kadar çavuş, elçiyi saraya götürmek için bekliyorlardı, elçi ve kişizadeleri için çok süslü atlar da getirilmişti, Türk seyisler ise, attan indiklerinde atlara bakmak üzere hazırdılar. Elçi. böylesine

görkemli bir alay ile, en önde Çavuşlar, sonra yaya adamları ikişer ikişer, sonunda kendisi, kendi Çavuşu veya çevirmeni, ve her dışarıya çıkışında yanına aldığı, evinde kalan dört Yeniçerisiyle, su kıyısından aşağı yukarı bir İngiliz mili uzaklıktaki saraya geldi ve önce kocaman bir kapıdan geniş bir avluya (Whitehall kapısının önündeki avluya çok benzeyen) girdi, orada yanındakilerle birlikte attan inerek atlarını bıraktılar. Sonra bir başka görkemli avluya girdiler... bütün avlu, elçimizi karşılamak üzere büyük bir debdebeyle hazırlanmıştı. Sağ tarafta, avlu boyunca kemerli bir galeri uzanıyordu, bu galeri, Royal Exchange'e (Kırallık Borsası) çok benzeyen biçimde, taş sütunlar üzerinde durmaktaydı ve bu galeri boyunca bir uçtan bir uca, başlarında madenden yapılma, gümüş kaplamalı, yuvarlak rozetleri, dik duran, uzun, fırçaya benzer kocaman tüyleri ile pahalı giysilere bürünmüş muhafızlar diziliydi. Sol yanda Kapıcılarla Çavuşlar duruyordu. Bütün bu saraylıların sayısı (tahminime göre) 2.000 kadardı, ve çoğu da altınlı, gümüşlü, kadife, saten, ve al kumaşlardan giysiler giymişlerdi, vücutlerini eğerek, başlarını saygıyla selâm vermek üzere göğüslerine değdirerek, hep birden, aralarından geçen Elçiyi karşıladılar; Elçi de geçerken, bir sağa, bir sola dönüp onların selâmına aynı biçimde karşılık verdi. Böyle giderek, kimi Çavuşlar onu Adaletin yerine getirildiği Divan'a götürdüler... Burası bu büyük avlunun sol yanındadır, elçi, yanındaki kişizadelerle buraya geldi ve Vezir tara-

fından buyur edildi... Vezir onu büyük bir nezaketle karşıladı; ve Kıraiiçe hazretlerinin mektuplarını aldıktan sonra Kıraliçenin sağlık durumlarıyla ilgilendi, İngiltere devleti ve bu gibi, yöredeki barışçı ilişkilerimize değgin sorular sordu: hazırlanan yemek, birçok saraylı tarafından bitişikteki başka bir iç odaya getirildi; yemek aşağı yukarı yüz kaptan oluşuyordu, çoğu haşlama ve kızartmaydı, Elçi, Vezirlerle birlikte oraya yemeğe gitti, yanındaki kişizadeler de, avlunun aynı yönünde, adamların geri kalanıyla birlikte yemek yediler; ete başladıklarında, yukarı uçta ayakta duran 40-50 Çavuş, servisin düzenli yapılmasına denetliyorlardı; içtikleri, gülsüyu ve şeker karıştırılmış suydu ve keçi derisinden yapılma bir kırba ile getirilmişti. Kırbayı bir adam sırtında taşıyor ve su isteyenin bardağına, kolunun altından fışkırtarak dolduruyordu. Yemek böylece ve son derece düzenli biçimde getirildi ve yarım saat kadar bir süre, büyük bir sessizlik ve ağırbaşlılıkla yendiyse de, toplanması aynı derecede düzen içerisinde olmadı çünkü Mutbakta görevli kimi Acemioğlanlar, karmakarışık gelerek tabakları aldıkları gibi götürdüler ve aç, gözü bir tek kap ile doymayanlar iki üç tabağı birbirinin üstüne koyarak bir çırpıda herşeyi silip süpürdüler, tertemiz ettiler.»

Divanhane, (Divan odası) yabancı ziyaretçinin —Padişah tarafından kabul edilen elçiler dışında— girmesine izin verilen en son yerdi. Darüssaade'nin (Mutluluk Kapısı) ardında, Enderun yani iç daireler bulunuyordu ve bunlardan bir bölümü de, Harem-i

Hümayun (Padişah Haremi) Idi. Bu iç dairelere girdiğini, akla yakin bir olasılıkla iddia eden pek az yabancıdan bir tanesi, 1599 yılında Kıraliçe Ellsabeth'ten Padişah'a armağan olarak gönderilen bir orgun yapımcısı, İngiliz Thomas Dalla idi ve yaptığı orgu İstanbul'a kendisi getirmişti.

«Ekimin 12 inci Cuma günü, Saray'dan çağırtıldım. Pazar ve Pazartesi günleri de çağırtıldım, Büyük Senyör'ün özel dairelerini, altın ve gümüşünü, tahtlarını görmek için; ve bana bunları gösteren kişi, tahlardan birine oturttuktan sonra Büyük Senyörün, hükümdarına taç giydirmekte kullandığı bir kılıcı da kınından çıkardı.

Hayranlıkla izlediğim daha birçok şey gösterdikten sonra, mermer döşeli küçük bir avluyu geçirdi ve bana, duvardaki bir parmaklığa doğru gitmemi işaret etti, ama kendisi gidemeyeceğini gene işaretle anlattı. Parmaklığa vardığımda duvarın çok kalın olduğunu gördüm, ve demir parmaklıklar da çok sağlamdı; ama parmaklıktan, bakınca, Büyük Senyör'ün cariyelerinden otuzunu başka bir avluda topla oynarken gördüm. Onları görür görmez, önce delikanlı sandım ama arkalarından sarkan, uçlarından dizi dizi incilerle örülmüş ve kiminin de basit tokalarla tutturulmuş saçlarını görünce, bunların kadın olduğunu anladım hem de hepsi pek güzel kadınlardı.

Başlarında küçücük birer altın başlıktan başka bir şey yoktu ve bu başlık da başın ancak tepesini örtüyordu; boyunlarına inci dizilerinden başka bir şey sarmamışlardı; kimi, göğsüne bir değerli taş,

kulaklarına da mücevherler takmıştı; giyimleri mandaren ceketi veya asker kaputunu andırıyordu, kimi kırmızı saten, kimisi mavi satendi, ve başka renkte olanlar da vardı, zıt renkte dantellerle süslüydü; kar gibi beyaz ve keten gibi incecik, bir pamuklu kumaştan yapılma şalvarlar giymişlerdi; kumaş çok inceydi çünkü bacaklarının derisini kumaşın arasından seçebiliyordum. Şalvarlar baldırlarına dek iniyordu; bazılarının ince çorabı vardı, bazıları da çıplak bacaktı, ancak bileğine küçük bir altın bilezik takmıştı; ayaklarında ise, on onbeş santim yükseklikte kadife terlikler bulunuyordu. Orada öyle uzun süre durup onları seyretmişim ki bana bütün bu güzel şeyleri gösteren kişi, kızmaya başladı. Suratını buruşturdu, artık dönelim diye ayağını yere vurdu; canım oradan ayrılmayı hiç istemiyordu çünki gördüklerimden çok hoşlanmış, hayran olmuştum.»

Mutluluk Kapısının ötesinde, üçüncü ve dördüncü avlular ve birçok yan avlu ile yapı grupları bulunuyordu. Onaltıncı yüzyıl sonuna değin iç Hizmetler haremağalarının denetimindeydi; bunlar da iki bölüktü, zenciler ve beyazlar olmak üzere ve her grupun kendi rütbe merdiveni ve kendi yükselme yöntemi vardı. Zenci haremağalarının başı, Kızlar ağası idi; ak ağalarınki ise, Kapı Ağası, yani Mutluluk Kapısının ağası idi. Başlangıçta ak ağalar daha etkiliyken onaltıncı yüzyıl sonlarından itibaren etkinliklerini yitirmeye yüz tuttular ve hem sayıca, hem rütbece çok azalıp gerilediler. Haremde,

denetim, zencî haremağalarına geçti; İç Hizmetlerin öteki kesimlerinde ise personelin büyük çoğunluğunu oluşturan oğlanlara.

Bunlar, Hıristiyan soyundan gelme, devrişme yoluyla Osmanlı hizmetine alınmış, **acemî oğlan** diye adlandırılan gençlerdi. Saray hizmeti için seçilenlere **içoğlanları** denirdi ve bunlar zamanla iç ağaları gibi, tam anlamıyla saray halkına katılırlardı. Saray okullarından birinde bir eğitim ve genel öğrenim dönemi geçirdikten sonra, İç Hizmete atanırlardı.

Odalar olarak bilinen altı ana bölüm vardı. Bunlar önem dizisine göre en alttan başlayarak acemilerin daha yüksek eğitim gördükleri Küçük Oda ve Büyük Oda; Şahinci Odası, Sefer Odası (onyedinci yüzyılda kurulmuştur); Kiler Odası; Hazine Odası, ki devlet hazinesinden ayrı olarak, özel hazineyle uğraşırdı; Has oda idi.

Sonuncusu, sultana en yakın ve rütbesi en yüksek olan oda idi. Üyelerinin sayısı otuz ile kırk arasında değişirdi ve Silâhdar ağa ve üzengi ağaları, kavuk ağaları, anahtar ağası, peşkin ağası ve ibriktarbaşı gibi birkaç yüksek görevliyi de içine alırdı, bunlardan ilk dördüne. huzur ağaları da denirdi.

Hasoda oğlanları, teker teker seçilmiş bir seçkin topluluktu, ve karmaşık bir eğitim ve terfi sistemine sahip geniş bir örgütün doruğunda yer alırlardı. Bunlar arasında Padişah, merkezi ve eyalet yönetiminde en yüksek mevkilere atayacağı adamları seçerdi.

Saray acemioğlanlarının eğitim ve mesleği konusunda Ottaviano Bon bize az çok kavramlar verebiliyor:

«Şimdi de, Saray'da en iyi mevkilerde bulunan, Hükümdarın ve Saray erkânının hizmetini gören, çok iyi eğitilmiş, Yasalar, ve Asker Hukuk öğretilmiş, Askerlik Talimi yaptırılmış, tüm İmparatorluğun yönetimi için gerekli bu şeyleri, gerekirse uygulayabilsinler diye bir şeyleri eksik bırakılmamış. Gençler konusunda bir şeyler söylemeliydim. Ve bunların çoğu Hıristiyan Tutsaklar ve din değiştirmiş kişiler olmakla birlikte, içlerinde Türk olarak doğmuşları da yok değildir...

Bunların Odaları var, Türkler böyle adlandırıyorlar ama biz (kullanmalarına bakarak) bu odalara pekâlâ Okul diyebiliriz; bu okullar da dört tane, birinden başarılı sonuç alan ötekine geçiyor. Henüz çocuk yaşta, birinci odaya geliyorlar, ilk öğrendikleri Kural, Susmak oluyor; sonra da hükümdara gösterecekleri saygıyı ve nasıl duracaklarını öğreniyorlar; başlarını eğip, ellerini önlerinde kavuşturarak yere bakacaklardır onu huzurunda...

Sonra, (tüm öteki Öğretmenlerin ve teşrifatçıların başkanı olan) bir ak ağa onlara okuma yazmayı, Türkçeyi öğretiyor; ve arapça duaları öğretiyor... Şimdi, çok zaman hepsi de bu Okulda beş altı yıl kadar kalıyorlar, hattâ aptal olan ve güç öğrenenler daha bile uzun kalıyorlar.

Bu odadan ikinci odaya geçiriliyor ve orada (öncekine oranla daha bilgili Öğretmenlerden) Farsça

Arapça, Tatarca öğreniyor ve Türkçeyi daha güzel konuşabilsinler diye, çeşitli yazarları okumak için binbir güçlük çekiyorlar... gerçekten de, bunların konuşmasıyla, o yaştan olup da alalâde halk çocuklarının konuşması birbirinden bambaşka.

Güreşi, ok atmayı, topuz savurmayı, kargı saplamayı, silahlarını kullanmayı, koşmayı v.b. de burada öğrenmeye başlıyorlar...

Bu Odada da böylece beş altı yıl daha geçirdikten sonra, (artık güçlü, ve herşeye elverişli erkekler haline geldiklerinden) üçüncü Odaya geçiriliyor ve orada (önceden öğrendiklerinin hiçbirini unutmaksızın ama kendilerini daha da yetiştirerek), Ata binmesini, savaşlarda çevik ve uyanık davranmasını da öğreniyorlar. Ayrıca, her biri, (kendi eğilim ve becerisine göre.) Hükümdarın kişisel hizmeti için gerekli bir meslek de öğrenmek zorunda...

Burada da öğretmenleri olan Haremağaları, Dindarlıklarını sıkı bir gözetimden geçiriyor, yüreklerini araştırıyor, Türklüğe ne denli bağlandıklarını anlamaya çalışıyor. Çünkü Dördüncü Odaya geçecekleri zaman yaklaşmıştır artık. Dördüncü Oda, en son ve en önemli odadır, ve oradan da çok önemli işlerin başına getirileceklerdir; onların bir zamanlar Hıristiyan olduklarını hatırlamalarını veya eski inançlarına dönme isteği beslemelerini asla arzulamıyor saraylılar; çünkü o halde, kimi düzenler ve siyasal oyunlarla Türk İmparatorluğuna zarar vermeleri olasılığı doğabilir. Böylelikle, olabilecek her tür sınamadan geçirildikten sonra ve Dinsel inançların

içlerinde iylce kök saldığına güven getirdikten sonra, Dördüncü Odaya aktarılıyor ve orada gene eğitim görüyorlar: Çünkü Üçüncü Odadakilerin tümü de dördüncüye aynı zamanda geçirilmiyor, ancak önceki üç odada tüm dereceleri tamamlamış olanlar ve Hizmet için uygun hale gelmiş bulunanlar Dördüncü Odaya girebiliyor: Ve bu Dördüncü odaya gelenlerin ayrı bir hesabı tutuluyor, çünkü hemen Padişahın özel hizmetine alınıyorlar ve maaşları azçok arttırılıyor, günde sekiz akçeye dek çıkartılabiliyor ve giysileri de Pamukluyken ipekliye ve son derece değerli Altın işlemeli kumaşlara dönüştürülüyor...

Şimdi, bu Dört odadaki delikanlılar arasından (belirli yıllarını tamamladıktan ve yukarıda sayılan herşeyi iyice belleyip öğrendikten sonra), Padişah kendi Ağalarını, yani yalnız kendi hizmetine bakacak olan özel adamlarını seçiyor.

Padişah onlara mevkiler bağışlayınca, görev yerlerine gitmek üzere Saraydan ayrılıyor ve ayrılırken de bütün mallarını, mülklerini, paralarını birlikte götürüyorlar; çok zaman başka Odalardan, acelecilikllerinden, büyük bir hata işleyerek daha fazla kalmak istemeyen, Hükümdarın lütfunu yitirip daha az maaş ve daha az ün ile, yukarıda sözü edilen yeni Ağalarla gitmeyi yeğleyen gençleri de yanlarına aldıkları oluyor...

Ama öğreniminde başarılı olmuş, yukarıda sözü edilen görevlerle saraydan ayrılmış olanlar, (görenekler gereğince), yaşça en büyükler ve en uzun

eğitim görmüş olanlardır; bu kural, ancak uğursuz bir kaza sonucu veya kötü davranışları nedenlyle değiştirilebilir: böylelikle aralarında, bundan sonra resmi görev almaya kimlerin atanacak durumda olduğu her zaman bilinir; bu iş öylesine düzenle yürütülür ve öylesine değişmez bir gidişi vardır ki, üçüncü Odadakiler bile, gelecekte onların neler beklediğini belirler, tabii eğer ömürler var ise: Ve gerçekten tümü de, Padişahın onlardan memnun kalıp görevle dışarıya göndereceği umuduyla yaşarlar, Saraydaki bu çetin hizmetten bir an önce kurtulup geniş hükümet kadrosunda devlet görevi almaya çan atarlar... Bunun içindir ki Türk resmi kişilerinin bunca sık değiştirilmesinde şaşılacak bir şey yoktur, Padişahın kişisel hizmetkârları, hem de terfi bekleyen hizmetkârları öylesine çoktur ki!

Başağa'nın sevgisini kazanmak için hepsi birbiriyle yarışırlar; o, onların hem koruyucusu, hem Patronudur, ve arkalarından, onlar hakkında iyi sözler söyleyerek Padişahı etkileyebilir. çünki Başağa'nın hükümdar yanında da çok güçlü olduğunu bilirler, Başağa, Saray'ın en büyüğü ve Hükümdarın her zaman en yakınında olan kişidir.»

Orta Kapı ile Mutluluk Kapısı arasında Divanhane, Danışma Evi bulunurdu ve İmparatorluk Danışma Kurulu, olan Divan-ı Hümayun, ünlü Kubbealtında toplanırdı. Ottaviano Bon bu toplantıyı şöyle anlatıyor:

Haftada dört gün Divan vardır: Cumartesi, Pazar, Pazartesi, ve Salı. Bu günlerde Başvezir (Sad-

rakamlıdır), tüm Vezirleriyle birlikte, iki Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri, (Bu eyaletlerin bütün kadılarının başıdır), üç Defterdar (görevleri, Hükümdarın gelirlerini toplamak ve tüm askerlerin ve maaş ödenecek kişilerin maaşlarını ödemektir), Reisülküttab (başkâtiptir), Nişancı (Emirnamelerle Mektupları Hükümdarın mühürüyle damgalar); tüm Paşaların sekreterleri ve öteki ileri gelenler; Divanın kapısında her an emre koşmaya hazır bekleyen çok sayıda Yazıcılar; Saray'da olduğu sürece elinde gümüş bir asa taşıyan Çavuş Başı; Vezir'in emrinde olup, onun buyruğuyla, nereye olursa olsun, ne haber olursa olsun, hemen iletmeye, koşmaya hazır, emri yerine getirmeye hazır bekleyen çavuşlar; çünki bunlar, Elçiliklerde, alelâde haberleri götürüp getirmekte, Adalet karşısına çıkartılacak adamları alıp getirmekte, veya çağırmakta, Mahkûmlara bekçilik etmekte ve bu türden işlerde kullanılırlar. Bu sayılan görevlilerin tümü, en büyüğünden en küçüğüne dek, doğarken Divan'da bulunmaya zorunludurlar.

Vezirler Divana gelince, ta dibe geçer, yüzleri kapıya dönük olarak, duvara dayalı bir kerevetin üzerine, her biri rütbe sırasıyla, sadrazamın sağında dizilip yerlerine otururlar (çünkü din adamlarının onur yeri sol yan, din adamları dışındakilerin ise sağ yandır); ve soluna, aynı kerevetin üzerine iki Kazasker, önce daha soylu ve daha ünlü bir Eyalet olduğundan Rumeli, sonra da Anadolu Kazaskeri oturur. Ve kapıdan girerken sağ yana da, üç Defterdar yerleşir, bunların arkasında (önceden sö-

zünü etmiş olduğumuz, tahta parmaklıkla ayrılmış odada) adığeçen Yazıcılarla Kâtiplerin tümü, ellerinde kalemleriyle kâğıtları, emredilen herşeyi yazmaya hazır halde, yerlere otururlar. Ve öte yanda, Defterdarların ötesinde de Nişancı, elinde kalemi, yer alır; onun da maiyeti çevresine yerleşir. Reisülküttab çok zaman Sadrazamın yakınında durur çünki birçok konuda ona danışılır. Ve odanın tam ortasında da, Divan'a kabul edilmesini isteyenler ayakta dikilirler.

Şimdi hepsi bir araya toplanıp da herkes yerli yerine oturunca, davacılar teker teker davalarını anlatmaya başlarlar (Avukata gereksinmezler, gerçi sık sık Çavuşlardan yardım görürlerse de herkesin kendi adına konuşmaya hakkı vardır), kendilerini Sadrazamın adaletine teslim eder, ondan çıkacak kararı beklerler, çünki o, (canı isterse), davaya bir son verdirebilir: öteki Paşalar konuşmazlar ancak dinler ve Sadrazamın onlara bir şey sormasını, yargıcılıklarına başvurmasını beklerler, sık sık da böyle yapar çünki Sadrazam bir kez davanın özünü anladıktan sonra (kendini fazla yormamak için), çoğunda karar almayı, ötekilere bırakır; Sözgelimi, dava, Yurttaşlık Yasasını ilgilendiriyor ise, Kazaskerlere bırakır. Hesaba ilişkin ise, Defterdarlara aktarır. Eğer sahtecilik söz konusuysa, Nişancı'ya bırakır. Eğer Tacirlere, Ticaret eşyasına ilişkin ise (burda pek çok güçlüklerle karşılaşmak olasıdır), yanında oturan Paşalardan birine verir; böylelikle kendisini böylesine ağır bir yükten kurtarmış olur,

yoksa tüm davalara yalnız kendi bakmak zorunda kalırdı; oysaki o, kendince en önemli ve etkin sonuçlar yaratacağını sandığı davalara bakar sadece; ve o yok iken Kaymakam da tıpkı onun gibi davranır. Böylelikle Öğleye dek vakit geçirirler. Öğle saatinde (sofracıbaşılardan biri de orada hazır bulunduğundan), Başvezir, Yemeğin getirilmesini buyurur; ve bunun üzerine halk, çekilir gider...

Yemek bitince Sadrazam, genel işlerle azçok ilgilenir, ve (eğer canı ister ve uygun görürse), öteki Paşalara danışır; sonunda, herşeyi kendi çözümler, kendi karar verir ve gidip Hükümdara sonuçları sunmaya hazırlanır; dört Divan gününden ikisinde, yani Pazar ve Salı günleri, Hükümdarın huzuruna çıkması, bir töre olarak yerleşmiştir; bu günlerde gördüğü işler konusunda Haşmetmeaba gider hesap verir. Ve bu amaçla, Padişah da, (yemeğini yedikten sonra), Arz Odasına geçer, ve bir Divana otururak, Kapı Ağasını (elinde gümüş asa tutanı), önce Kazaskerleri çağırmaya gönderir. Kazaskerler hemen yerlerinden kalkar ve Sadrazamı eğilerek selâmladıktan sonra, adı geçen Ağa ile birlikte ve Çavuşbaşının da eşliğinde, çıkarlar; Ağa ile Çavuşbaşı, ellerinde gümüş asalarıyla önden yürürler, böylece Hükümdarın huzuruna varıp görevleriyle ilgili olarak olan biteni ona haber verirler, ve (o günlük) hükümdar huzurundan çıkma izni alınca, doğrudan doğruya kendi evlerine giderler.

Kazaskerlerin arkasından Defterdarlar çağırılır, onlar da aynı törenle Hükümdara çıkartılırlar

ama yalnız Başdefterdarın konuşma izini vardır; ve onlar da söyleyeceklerini söyledikten sonra izin alıp ayrılır, yerlerine en son çağırılan ve birbiri ardından, en önde Sadrazam olmak üzere, bir dizi halinde, yukarıda adıgeçen iki gümüş asalı tarafından huzura alınan Vezirlere bırakırlar. Ve Padişah huzuruna varınca, her biri kullukbelirtisi olarak ellerini önüne kavuşturup, başlarını öne eğip odanın bir köşesine dizilirler; ve Sadrazamdan başkası konuşamaz, Sadrazam neleri uygun görüyorsa arzeder, teker teker Arznamelerini sunar, Hükümdar bunları okur, Sadrazam geri alır ve küçük, kırmızı saten bir keseye koyarak yeniden Haşmetmeabın önüne büyük bir saygıyla bırakır, Hükümdar, sonradan Hattı Hümayununu (Padişah emrini) Arznamelerde talep edilen şeylere göre, çıkartır. Hükümdar ondan başka bir şey sormazsa, (tüm bu süre içinde öteki paşalar tek sözcük bile söylememişlerdir), hepsi çıkar ve ikinci Kapıdan atlarına binerler; yanlarında çeşitli görevde seçkin kişiler olduğu halde (ki bunlar, göze girmek için, koşuşur dururlar), çok kalabalık kendi maiyetleriyle birlikte, herkes kendi evine gider. Sadrazam, daha yüksek bir konumda bulunduğu için, genellikle yüz atlı çavuş eşliğinde evine döner ve o günlük, Divan sonra ermiş olur, saat öğleden sonra üç sıralarıdır; ama Hükümdarın huzuruna kabul edilmedikleri günlerde daha erken dağılırlar. Ve Sadrazam için anlatılanlar, o olmadığı zaman yerine bakan Kaymakam için de sözkonusudur.

Şurasını da belirtmelidir ki kimi zaman, Yeniçeri Ağası ve Kaptanpaşa da, İstanbul'da, evlerinde iseler ve işleri varsa, Divan'a gelirler; ancak Hükümdarın huzuruna yalnız Kaptanpaşa çıkar (kimi zaman huzurda başka paşalar da varken) ve ona, Tophane'nin ve Donanmanın işleri konusunda bilgi arzeder; Divandaki yeri, aynı Kerevet üzerindedir ama Paşalardan sonra gelir ancak, aynı zamanda Vezir ise (ki çok zaman öyledir), o zaman seçim sırasına göre, ikinci, üçüncü veya dördüncü yere oturur; ama Yeniçeri Ağası, Divan'da oturmaz, Orta Kapının içerisinde, sağ yandaki açık galeride oturur; ve eğer gerekir de olağanüstü bir iş nedeniyle Padişah huzuruna çıkacak olursa, tüm ötekilerden önce girer ve huzurdan çıktıktan sonra da Divan sona erinceye dek gene gelip yerine oturur. Tüm ileri gelenler içerisinde saraydan en son o ayrılır ve kendi sarayına çok sayıda Çorbacı ve Yeniçerinin eşliğinde gider, bunların bir bölümü de Yeniçeri Ağasıyla birlikte onun sarayında yaşarlar.

Kanuni'den önceki Padişahlar, her zaman Divana gelirlerdi ve bazen de gizlice, özel bir yoldan gelip tam Sadrazamın başı üzerinde, Divan'ı bir pencereden (Kasr-ı âdil) seyrederlerdi; görülmemek için kafes arkasında oturur, Divan'da neler konuşuluyor, ne yapılıyor, görür, dinlerlerdi; ve özellikle büyük bir Hükümdarın elçisini huzuruna kabul edeceği zamanlar, elçi nasıl yiyor, Paşalarla nasıl konuşup derdini anlatıyor, öğrenmek için gelirlerdi: ve Padişah bu pencereye gelince, Sadrazam (ki her

an Padişah'ın en ufak bir hoşnutsuzluğunda, başını yitirmek olasılığı vardı) Divanda, oturup işleri yönetirken son derece dürüst ve titiz davranırdı; halbuki başka zamanlarda pekâlâ eli rüşvete açık olur, keyfince iş görürdü.»

İlk zamanlarda Sultanlar Divan toplantılarına başkanlık ederlerdi, ama daha eski İslâm imparatorluk saraylarının debdebe ve törenlerini benimsedikten sonra bundan vazgeçtiler. Divandan ilk çekilen, II. Sultan Mehmed oldu ve yerine Sadrazamını bıraktı. Sonraki osmanlı tarihçilerinin anlattığı bir olaya bakılırsa, bunun nedeni günün birinde, bir davası olan bir köylünün, divana uluorta girerek: «İçinizde Padişah hanginiz? Bir şikâyetim var.» demesi olmuş. Sultan buna çok kızmış ve Sadrazam Gedik Ahmed Paşa da bu fırsatı kaçırmayarak, Divanda bizzat hazır bulunmamak yoluyla, bu gibi cansıkıcı durumları önlemesini salık vermiş. Divanda konuşulanları, bir perde veya bir kafes ardından gözleyebilirdi. Bu uygulama, gerçekten ve Kanunî Sultan Süleyman'ın zamanına değin sürdürüldü, Kanuni, bu yoldan bile, Divan toplantılarına gelmez oldu. Bundan sonra, Padişah, Divan işlerini Sadrazamına bıraktı ve Sadrazam da, Osmanlı İmparatorluğu yönetiminde, idarenin hem sivil, hem askeri —ama dinsel değil— dallarına hükmeden, en etkin kişisi olarak yerleşti.

Vezir unvan ve görevinin İslâm âleminde uzun bir geçmişi vardır ve ta Bağdat Halifelerinin klâsik günlerine değin gider. Osmanlı devletinde vezirlik

başlangıçta bir askeri unvandı; ordu kumandanlarına ve Sultan emrinde çalışan devletin en büyük görevlilerine verilirdi. Birkaç vezir vardı ve bunlar arasında biricisi, gerçekte devletin en büyük görevlisi haline gelen veziri-âzamdı. Fatih Sultan Mehmed'in Kanunname'sinde, sultanın «mutlak temsilcisi» olarak adlandırılmıştır. Daha önemsiz vezirlere kubbealtı vezirleri denirdi çünki bunlar, Kubbealtı'nda İmparatorluk Divan toplantılarına katılma ayrıcalığını paylaşırlardı.

Fethe kadar, vezirâzam veya Sadrazam genellikle özgürdü, Müslüman soyluları arasından gelmiş olurdu. Kölelikten gelme ilk Sadrazam, 1453 ile 1466 arasında görevde kalmış olan, eski bir Balkan Hıristiyanı, Mahmud Paşa idi; ondan sonra Sadrazamların hemen hemen tümü de Hıristiyan kökenden, devşirme yoluyla saraya toplanmış, sarayda ve imparatorluk okulunda eğitilmiş çocuklardan oldu.

Onaltıncı yüzyılda Sadrazamlık yapmış kişilerin en seçkinlerinden biri, Kanunî Sultan Süleyman'a Sadrazamlık etmiş olan ve yüksek devlet görevine ek olarak, Sultan'ın kayınbiraderi olmak gibi, son derece yakın ve tehlikeli birayrıcalığa da sahip bulunan devlet adamı ve tarihçi Lütfi Paşadır. Bilinmedik bir Arnavut ailedendir, devşirme yoluyla Osmanlı hizmetine alınmış, saray okulundan çıkıp saray hizmetine yükselmiş, orada da sırasıyla çuhadar, müteferrika, çeşnicibaşı, kapıcıbaşı, ve sancaktar olmuştur. Sonra Küçük Asya'da, Kastamonu Sancağına vali olarak

atandı ve eyalet hizmetinde, Karaman genel valiliğine değin yükseldi. I. Selim'in Doğuda ve Kanuni'nin Avrupa'da çıktığı önemli askeri seferlerin birkaçına katıldı. 1534 de kubbealtı veziri ve 1539 da Sadrazam oldu; 1541'e dek bu görevde kaldıktan sonra, eşi olan, Padişahın kızkardeşine karşı sert konuştu gibi sudan bir nedenle görevden alındı. O zamanki emekli maaşıyla, Dimetoka yakınlarındaki malikânesine çekilip geri kalan yıllarını okumaya ve tarihe adadı.

Lütfi Paşa birçok kitap ve bu arada, kendi çağına değin ve çağını da kapsayan bir Osmanlı İmparatorluğu tarihi ile, Sadrazamlık konusunda, Müslüman söylencesine göre, Süleyman Peygamber'in veziri ve akıllı, sadık bakan örneği olan, Kutsal Kitap kişisinin adından ötürü, Asafname veya Asafın Kitabi diye adlandırdığı bir küçük kitap yazdı. Lütfi Paşa vezir olduğu zaman, diye anlatıyor bize, İmparatorluk Divanının işlerini karmakarışık ve düzensiz bulmuş, ve yedi yıllık süren vezirliğinde, düzeltmek, yoluna koymak için elinden geleni esirgememiş. Bundan sonra da bir inceleme ve düşünce yaşantısına çekilmiş;

«Şu ölümlü dünya, dönektir, çabuk geçer ve ölüm doludur. Aylâklık köşesine çekilip, bahçelerinin kırlarının tadını çıkartarak akıllıca ama aldırmazlıktan uzak bir dinlenmeyi yeğlemek en iyisi. Yardımına sığındığım ve güvendiğim Tanrım, Osmanlı Hanedanının yasalarını ve temellerini, feleğin korkusundan ve tehlikelerinden koru, kem gözlerden esirge, Âmin»

Kendinden sonra geleceklerin işlerini kolaylaştırmak için, Lütfi Paşa, kendi deneyimlerine dayanarak, bir insanın erişebileceği bu en büyük görevin hakkınca yürütüiebilmesi için, kimi öğütleri ve yol gösterici bilgileri, dört bölümde toplayıp sunmayı, kendine ödev saymış. Bu bölümlerin birincisi ve en önemlisi, bir Sadrazamda bulunması gereken nitelikleri ve bir yandan padişaha, öte yandan da uyruklara karşı ilişkilerinde nasıl bir tutum takınması gerektiğini ele almış.

«Herşeyden önce ve ilk olarak, Sadrazam olan kimsenin özel niyetleri veya garazları olmamalıdır. Yaptığı herşey Tanrı için ve Tanrıda, ve Tanrı aşkına olmalıdır çünkü bundan öte, ulaşabileceği daha yüksek bir konum yoktur artık. Hiç korkmadan ve bir şeyi gizlemeden Padişaha gerçeği söylemelidir... Sadrazamın padişah ile paylaştığı gizler, yalnız dışarıdakilerden değil, öteki vezirlerden bile saklı tutulmalıdır.

Sadrazam hükümdar ile hem din, hem devlet işleri konusunda gerekenleri hiç çekinmeden konuşmalı ve görevden atılırım korkusu onu bundan alakoymamalıdır. Dürüst olmayan iş görmektense görevden atılmak ve insanlardan saygı görmek yeğdir.»

Veziri âzam devletin kuldan isteyeceklerini sınırlandırmalı, ve padişahı para hırsından ve bunun götürebileceği sonuçlardan korumalıdır. Kulların mülkiyetine saygı gösterilmelidir, «çünkü, halk mülkiyetinin hükümdar mülkiyetine haksız yere, rastgele

katılması, devletin gerilemeye yüz tuttuğunun bir belirtisidir.» Sadrazamın kendisi de dinine bağlı, herkesin ulaşabileceği, ve son derece titiz dürüstlükte olmalıdır.

«Sadrazam beş vakit namazını, maiyetiyle birlikte evinde kılmalıdır. Kapısı her zaman açık olmalı, isteyen yanına gidip onunla kolayca konuşabilmeli, ve olabildiğince dürüstlük içerisinde kalmalı, herkesi memnun etmeye çalışmalıdır. Hırsızların ve adi kişilerin, armağanlar vererek işlerini yürütmelerine meydan vermemeye özellikle titizlik göstermelidir. Devlet görevlileri için, rüşvet, çaresi olmayan bir hastalıktır... Rüşvetten sakının, Tanrım, bizi ondan koru!»

Bu âni duygusallık gösterisinden sonra, Lütfi Paşa, daha güncel olaylara inerek, Sadrazamın gelirinin onu bu tehlikeden koruyacak derecede yüksek olması gereğini öne sürüyor:

«Sadaret (Sadrazamlık) makamının sahibine, 1.200.000 akçe geliri olan bir tımar tahsis edilmiştir ki; iyi bir yönetimle bu geliri 2.000.000 akçeye yaklaştırabilir; Kürt emirlerinden ve öteki etki sahibi güçlü emirlerden aldığı 2-300.000 akçe değerinde giyim eşyası ve atlarla birlikte toplam yıllık geliri 2.400.000 akçe dolaylarında olmalıdır. Ulu Tanrının lütfuyla bu, Osmanlı Devleti için, yeterli bir varlıktır. Ben kendim, yılda mutbak giderlerim ve hizmetimdekilerin maaşı için 1.500.000 akçe hayır işleri için 500.000 akçe harcar, 400.000 veya 500.000 akçeyi de hazinemde bulundururdum... Açgözlülük, kötü bir şeydir, sonu yoktur; elindekiyle yetinmek, çok kazanç sağlayan,

hiçbir zaman eriyip gitmeyen bir hazinedir.»

Sadrazamın zevke, eğleneceye harcayacak zamanı olmamalıdır, kendini sadece ve sadece devlet hizmetine adamalıdır.

«Bu makama eriştikten sonra, ona yakışanı susmak ve ciddiliktir. Olabildiğince, ruhunun kurtuluşu için, ve dünyanın daha iyiye gitmesi için çaba harcamalıdır.»

Lütfi Paşa, hayat pahalılığı ve çıkarcılığın önlenmesiyle de yakından ilgileniyordu:

«Fiyatlerin denetimi, önemli bir kamu sorumluluğudur ve Sadrazam bununla özellikle ilgilenmelidir. Yüksek görevde bulunan bir memurun pirinç tacirliği yapması, veya bir başkasının, evini ecza deposu olarak kullanması hiç de doğru değildir. Fiyatlerin belirli bir yerde saptanması, yoksulların çıkarınadır.»

Sadrazam yöneticilerin atanmasını ve yükselmesini de dikkatli bir denetim altında bulundurmalı, ancak hak etmiş, değerli kişiler bu gibi işlemlere lâyık görülmelidir. Disiplini korumalı, öncelik ve büyüklük sırasına saygı göstermelidir. Hiçbir dış etki veya baskıda kalmamalı, kendi düşünce ve kararına göre davranmalıdır ama hiç kuşkusuz son sorumluluk, arasıra bu gerçeğin hatırlatılması gereken Padişaha aittir:

«Sadrazam âlemin koruyucusu Padişah ile konuşurken hep şöyle demelidir: «Hükümdarım, ben boyunduruğu boynumdan sıyırdım attım. Kıyamet Günü, siz hesap verirsiniz.»

Bundan sonraki üç bölüm, silâhlı kuvvetlere,

hazineye, köylülere ilişkindir. «Padişahlık, hazinesine dayanarak durur. Hazine, iyi yönetime dayanır. Keyfi yönetimle devrilir gider.»

Sadrazam iki ana hizmete ayrılmış bir sivil görevliler hiyerarşisi ve kadrosuna başkanlık ederdi: bu bölümler, adli ve mali hizmet bölümleriydi. Bu görevlerde bulunanların çoğunluğu genellikle Türk olan, özgür doğmuş Müslümanlardı ve zamanla yarı babadan oğula geçen, kendilerine özge beceriler ve gizemlere sahip bir sınıf oluşturdular. Çoğunluğu yerleşmiş bürokrat ailelerden gelmeydi ve eğitimlerinden sorumlu olan dinsel sınıflarla birçok ilişkileri olduğu anlaşılıyor. İlköğretimlerini camilerin okullarında görürlerdi ve onaltı onyedi yaşına gelinceyedek medreselerde dinsel konuları öğrenir, dersleri izlerlerdi. Bu yaşlarda da, genellikle bir akrabanın veya yakının yardımıyla, işi öğrenmek ve terfi merdivenine girebilmek için çırak olarak bir hükümet görevine girerlerdi. Kendileri bu görevlere alınmayan Kapı Kullarının müslüman doğmuş çocuklarının çoğu, bürokraside bir meslek sahibi olmuşlardır. Bürokraside en yüksek konumlar çok zaman dinsel sınıf üyelerinin elindeydi ve kimi zaman da ileri gelen sivil ve dinsel görevlerin, aynı sınıfın elinde olduğu anlaşılıyor.

Sadrazamın genel gözetimi altında maliyeyi yöneten görevli, başdefterdardı. Fatih Sultan Mehmed'in Kanunnâmesinde, Sadrazamdan hemen sonra anılır ve statü bakımından ona benzetilir. Padişahın yanına girme hakkına sahipti ve padişah da, Kanunname uyarınca, onu karşılamak üzere, ayağa

kalkardı. Başdefterdar daha önmesiz defterdarlar hiyerarşisinin de başıydı ve bunların belirli bir terfi merdiveni vardı. II. Beyazıd'ın döneminden başlayarak başdefterdar yalnızca Rumeli ile ilgilenir oldu; Anadolu'yla görevli ikinci bir defterdar getirildi ve onaltıncı yüzyılda da ona bir üçüncüsü eklendi. Her üçü de Divan üyeleriydi ve genellikle ulema sınıfından alınıyordu.

Ulema topluluğunun başı olan başkent başmüftüsü, (**Şeyhülislâm**) Divan'a katılmazdı. Bununla birlikte, yüksek derecedeki başka ulema, katılıyordu. Rütbe yönünden Şeyhülislâmın hemen arkasından Rumeli ve Anadolu askeri yargıçlar (kazaskerleri) geliyordu ki bunlar, İmparatorluğun en yüksek yargı makamlarıydı; her ikisi de Divan'ın asli üyesiydi. Birinci ödevi, padişahın mührünü basmak olan ve önemli yasal yetkilerle aynı zamanda o da bir tür adli görevli sayılan nişancı da Divanın asli üyesiydi. Nişancı, mührü basmadan önce, belgelerin yasalara uygunluğunu onaylamak zorundaydı; İmparatorluğun eski kanunları konusunda bir otoriteydi ve yeni yasa tasarıları hazırlanmasından sorumluydu. Onaltıncı yüzyıl başlarına değin, **nişancılar** hep ulema sınıfından gelirdi; bu tarihten sonra Divan sekreterliğinden gelir oldular ve gerek statü gerekse otorite bakımından oldukça gerilediler.

Onaltıncı yüzyılda «yazıcıların başkanı» **reis-ülküttab** diye yeni bir görevli tipi ortaya çıktı, genellikle kendisine Reis efendi deniyordu. Devlet baş kâtibi ve mahkeme başyargıcıydı, ve Sadrazamın genel oto-

ritesi altında bulunuyordu. Böylelikle görevleri, yabancı ülkelerle olan ilişkileri yönetmeyi de kapsıyor ve bu görevinde, Divan **Tercümanbaşı**'sı ona yardımcı oluyordu. Çevirmenler veya tercümanların hemen hemen tümü de Hıristiyandı ve ilk zamanlarda çoğu Avrupa kökenliydi, önemi giderek artan rol oynuyorlardı. Sonradan bu mevki, İstanbul'un Fener mahallesinde oturan bir grup soylu Rum ailesinin hemen hemen tekeline girmiştir.

Ne reisülküttab, ne de tercümanbaşı Divan'a asli üyeydiler; benzer rütbedeki, baş yaver ve başmabeyinci gibi, öteki görevlilerle birlikte, her an emre hazır beklerler ve çağırıldıkça toplantıya katılırlardı.

Silâhlı Kuvvetler Divan'da iki kişi tarafından temsil edliyordu, ordu, yeniçeri ağasıyla, ve donanma da, kaptanpaşa (baş amiral) ile. Bununla birlikte, bu ikisi, ancak eğer vezir rütbesine erişmiş iseler üye olabiliyorlardı. Eyalet temsilcileri olarak da ikl beylerbeyi (genel vali), Rumeli ve Anadolu beylerbeyleri, başkentte bulundukları zaman Divana katılıyorlardı. Eyalet yönetimindeki en büyük görev olan bu iki makamın önceki sahipleri de Divan üyesiydiler.

Onyedinci yüzyıl ortalarına değin, İmparatorluk Divanı, Osmanlı İmparatorluğu yönetiminin merkeziydi. Adliyeyi, maliyeyi, hukuku, dini, ve silâhlı kuvvetleri temsil eden üyeleri düzenli olarak toplanır ve devletin tüm önemli sorunlarını karara bağlarlardı. Bu kararlarını tamamlamak üzere, geniş ve iyi örgütlenmiş bir sivil görevli kadrosuna sahiptiler; bu görevliler, dairelere ayrılmış ve her dairenin ayrı hi-

yerarşisi, ayrı rütbe merdiveni bulunmaktaydı. Askeri, dinsel ve mali başkanların kendi ayrı kurumları vardı; geri kalanlar Sadrazamın başkanlık ettiği Divan yazmanlığını oluşturuyorlardı. Bu yazmanlık da merkezi ve eyalet yönetimlerinin çeşitli dallarıyla uğraşan birçok daireye bölünmüştü.

Osmanlıların ilk dönemlerinde, başvezirin resmi konutu yoktu, saray yakınlarında bir konak kiralar ve kimi işlerini orada görür, ziyaretçilerini orada kabul ederdi; bu konağın kabul dairesi Paşa Kapısı olarak adlandırılmıştı, padişahın sarayındaki Babi-Hümayun'a (Padişah Kapısı)na karşılık olsun diye. İmparatorluk Divanından arta kalan işleri görebilmek üzere, İkindi namazından sonra, başvezirin evinde bir öğleden sonra toplantısı yapmak âdet haline geldi. Bu toplantı, yani **İkindi divanı,** sonraları düzenli olarak haftada beş gün yapılır oldu ve giderek İmparatorluk Divanının işlerinin büyük bölümünü üstlendi.

Yönetim merkezinin İmparatorluk Divanında Sadrazamlığa aktarılması, 1654 yılında Sultan IV. Mehmed in, Sadrazama hem resmi konut, hem de resmi daire olarak kullanılmak üzere bir bina ayırmasıyla resmi nitelik kazandı. Artık **Paşa Kapısı** adı, bu binaya veriliyordu. Hükümet binalarını kapı, eşik gibi terimlerle anma geleneği, Ortadoğuda pek eskidir ve Osmanlı devletinin de daha ilk zamanlarından beri benimsenegelmiştir, Onyedinci yüzyıla değin «kapı» terimi, ve eş deyimleri, Sultanın sarayını veya Divan'ı adlandırmakta kullanılıyordu. Bu tarihten sonra,

bu terlm, daha çok, artık gerek ülkede, gerekse yabancı ülkelerde hükümetin gerçek merkezi olarak tanınıp billnen sadrazamın konutu için kullanılır oldu. Onsekizinci yüzyılda,, genellikle 'Yüksek Kapı' olarak yabancı dillere çevrilen Bab-ı Ali diye adlandırıldı.

V. KENT

Bir Türk tarihçisin bize anlattığına göre, 1659 yılında Moğol sarayına giden Osmanlı elçisi İstanbul'a döndüğünde, Padişah ona, masal ülkesi Hindistan'a yaptığı yolculukta gördüğü en ilgi çekici şeyin ne olduğunu sormuş. Elçi de oradan salim ayrılmasının ve «cennete benzeyen şu yere» dönüşünün, başından geçenlerin en güzeli, en heyecanlısı olduğu karşılığını vermiş.

Söylendiğine göre, Padişahı son derece memnun eden bu karşılıkta hiç kuşkusuz nezaket gereği övgünün payı vardır; ama gene de, Osmanlıların, o görkemli başkentleri için duydukları gurur ve sevgiyi yansıtmaktan geri durmaz. Onyedinci yüzyıl ozanı Nabi, oğluna yazdığı bir öğütler derlemesinde bu duyguyu dile getiren, İstanbul'un bir övgüsünü de katmıştır:

İlm ile marifete cay-i kabûl
Olmaz illâki meğer İstanbul

Olmağâ mîve-hor-î bağ-i hüner
Olmayâ şehr-i Sitanbûl kader

İtsün İstanbuiu Allah mâmur
Andadır cümle maâlî-i umûr

Mevlid ü menşe-i ashâb-ı himen
Terbiyethane-i esnaf-ı ümem

Ne kadar vâr ise ashab-ı kemâl
Hep Stanbul'da bulur istiklâl

Her kemâl anda bulur mi'yârın

Her hüner anda görür mikdârın

Andadır mertebe-î izz ü şeref
Gayri yerlerde bulur ömr telef

• • •

Heb revâcını bulur bî teşviş
Zayi olmaz hüner anda kem-ü bîş

Bulunur câh ü menâsıb andâ
Turuk u kat-ı merâtib andâ

Ne kadar âlemi devr itse sipihr
Bulmaz İstanbula benzer bir şehir

Hüsn ile görmek ile müstesnâ
Anı âgûşuna çekmiş deryâ.

Böylelikle, İsntanbul'u bir sanat ve öğrenim merkezi, olanakları bol bir kent olarak övdükten sonra Nabi, «Hayriyye» adlı bu kasldesinde, gökyüzünün eşsiz maviliğini dile getiriyor ve böylesine bir kentin dünyada bir benzerine daha rastlanmayacağını belirtiyor.

Fatih Sultan Mehmed fethettiği Konstantinopolis kentine girdiğinde, yıkıntıdan az farklı bir yerdi burası. Savaş ve düşman eline geçme gibi çetin bir sı-

navdan sonra, gerileme ve yıkılma oluşumu büsbütün hızlanmış bulunuyordu. Bizans sitesinde kalmış olan elli bin kişiden, son çatışmadan sağ çıkabilenler, zafer kazananların tutsağı olarak Edirne yolunu, Türk başkentinin köle pazarının yolunu tuttular. Konstantinopolis ıssız ve çaresiz kaldı.

Ama yeni efendiler, yıkıntılarla kaplı, bomboş bir siteye hükmetmek istemiyorlardı. Gazi tarihçi Aşıkpaşazade'nin sözleriyle:

«Sultan Mehmed Han Gazi İstanbul'u ele geçirdiğinde, Süleyman Beyi kente kumandan atadı. Sonra hizmetkârlarını ülkesinin her yanına salarak haber iletti: «her kim isterse, gelsin ve İstanbul'daki evlerin, bağların, bahçelerin sahibi olsun.» diyerek. Ve gelenlerin tümüne bu mülkleri bağışladı.

Ama bu da kentl yeniden insanla doldurmaya yetmedi. Bu nedenle, bu kez Padişah, her eyaletten yoksul olsun, varlıklı olsun ailelerin buraya gönderilmesini buyurdu. Sultan'ın hizmetkârları bu buyrukları her eyaletin Kadılarına ve kumandanlarına iilettiler, ve bu buyruklara uyularak pek çok aile seçilip İstanbul'a getirildi. Bu yeni gelenlere de evler verildi ve bu kez, kent, oldukça kalabalık bir nüfus sahibi oldu...

Camiler yapmaya koyuldular. Bazıları tekkeler, medreseler, bazıları özel konutlar yaptılar ve kent, eski durumuna döndü...

Padişah şehir ortasında kocaman bir cami ile sekiz medrese ve camiin karşısına da güzel bir düşkünlerevi ile bir hastane ve sekiz medresenin ya-

nına da, öğrencilerin kalması için sekiz tane daha küçük medrese yaptırdı. Bundan başka, güzel bir türbe, yakınına da Eyyub-i Ensari veli hazretlerinin mezarı bir düşkünlerevi, bir medrese ve bir cami yaptırdı.»

Sultan Mehmed'in kenti yeniden yurtlandırma (iskân) politikası konusunda Aşıkpaşazade'nin anlattıkları, başka birçok kaynak ve belgelerle de doğrulanmaktadır. Kente yerleşecek halk, sadece Türkler ve Müslümanlarla sınırlandırılmış değildi. Rumların ve öteki Hıristiyanların da kente yerleşmelerine izin veriliyor —hattâ kimi zaman destekleniyordu— ve başka Osmanlı topraklarından olduğu gibi ülke sınırları dışında da Yahudiler İstanbul'a çağırılıyorlar veya yöneltiliyorlardı. 1478 tarihi ve İstanbul ile Galata da yaşayan ailelerin bir sayımını kapsayan bir belge, gerçekleştirilen ilerlemenin derecesi konusunda bir örnek olabilir. Bu listeye göre İstanbul'da 8.951 Müslüman, 3.151 Rum, 1.647 Yahudi, 267 Kırım'lı, 372 Ermeni, 384 Karamanlı ve 31 Çingene aile yaşamakta imiş; Galata'da ise, 535 Müslüman, 592 Rum, 332 Frenk ve 62 Ermeni ailesi yaşıyormuş ki bunların muhtemel nüfus toplamı yetmiş ile seksen bin arasında olmalı. Bu nüfusun da onda bir kadarı, Galata'daki Hıristiyan mahallelerinde, geri kalanı ise Eski İstanbul kentinde oturmaktaymış. Kanunî Süleyman zamınında, nufus en azından yarım milyona çıkmıştı ve 1593 de, John Sanderson adında bir İngiliz gezgin, yerinde görerek doğruladığı bu sonucu, 1.231.207 olarak belirliyor ve şöyle bir liste çıkartıyor:

«İstanbul'da yaşayanlar şunlardır:

vezirler	6

Her vezirin gündeliği sarece 1000 akçedir. Padişah ise ancak 1001 akçe alır.

Kadılar, yani dinin okumuşlarından, yargıçlar	4

Bu 10 kişi, bütün davaları görmek üzere Divanda toplanır

Müftü, dinin başyargıcı ve en yüksek din adamı	1
Defterdar, haznedardır, İmrahorbaşı atların başıdır. Yeniçeri ağası, Yeniçerilerin kumandanıdır. Çavuş Ağa. Kapıcı Ağa. Sipahi Ağa. Peykleri, çevresindeki adamları. .	300
Solaklar, uşakları . . .	300
Şahinciler, cüceler, dilsizler .	300
Her türden fâhişeler en az . .	1.000
Saraylardaki subaylar, yani Çavuşlar	1.600
Kapıcılar, yan ikapıları bekleyenler (her gün 70 kişi bekler)	700
Sipahiler, yani atlılar	30.000
Yeniçeriler yani piyadeler, alelâde askerler	24.000
Topçular	3.000
Acemoğlanları, yeniçeri adayı gençler .	20.000
	81.207

Kentte yaşayan öteki Türkler (kadın ve çocuklar dışında) . . .	200.000
Her soydan, her ülkeden Hıristiyanlar en az . . .	200.000
Kent dolaylarında ve içindeki Yahudiler, en az .	150.000
Her soydan, Hıristiyanı, Yahudisi, Türkü v.b. kadınlarla çocuklar . . .	600.000
Toplam nüfus	1.231.207

Osmanlı İstanbul, büyük ve varlıklı bir kentti. Çeşitli soydan gelme, çalışkan bir halkı vardı. Fetihten sonra pek az Rum kalmışken, çoğu geri dönmüş ve İmparatorluğun her yanından, başkaları da gelip onlara katılmış ve kendi başpatriklerinin başkanlığında, giderek zenginleşen bir topluluk oluşturmuşlardı. Bizans kentinde zaten yaşamakta olan Yahudilerin de sayısı özellikle onbeşinci yüzyıl sonlarında çok artmış, bu dönemde İspanya'dan, Portekiz'den ve öteki Avrupa ülkelerinden, Hıristiyan baskısından kaçan pek çok Yahudi, padişahların hoşgörülü yönetimine sığınmak üzere buraya gelip yerleşmişlerdi. İslâm ve Osmanlı görenekleri uyarınca, Hıristiyanlar da, Yahudiler de eşit din özgürlüğünden yararlanıyorlardı ve geniş ölçüde özerklik tanınmıştı. Haliç'in doğu kıyısının Avrupa mahallelerinde, Batılı tacirler ambarlarını, işyerlerini ve konutlarını kurmuşlardı. En kalabalık topluluk ise, din değiştirme, topluluğa uyma ve herşeyden çok da gelip yerleşme yoluyla giderek ve durmadan artan, Türkçe konuşan

Müslüman çoğunluktu.

Konstantinopolis'e giren Türkler, kimi Batılı yazarların anlattığı gibi, basit barbarlar değildiler, eski ve yüksek bir uygarlığın, kendilerinin de hiç de küçümsenmeyecek bir katkıda bulundukları eski İslâm uygarlığının varisleri ve temsilcileriydiler. Selçuk ve Osmanlı mimarisinin, eskidenberi yerleşmiş ve seçkin bir geleneği vardı ve Ayasofya'nın yeni efendileri, —ki bu, gelecek çağlar için büyük bir talih eseriydi— bu yapıyı koruyacak ve güzelleştirecek hünere ve kaynaklara sahiptiler. İslâm dini, insan şeklinin temsil ve tasvir edilmesini hoşgörmez, bunun için Türkler,ünlü mozaikleri, kurşuni bir sıva altında gizlediler, örttüler, ama bunun, fetihten yüzyıllar sonra yapıldığı anlaşılıyor. Bununla birlikte yapı, yerinde bırakıldı ve payandalarla desteklendi, sağlamlaştırıldı. Fatih Sultan Mehmed, bir minare ekledi ve güney duvarını büyük bir payanda ile desteklettiı; II. Sultan Selim, iki minare daha ekledi ve kuzey duvarına iki payanda koydurttu. Oğlu II. Murad şimdi yapının dört köşesinde bulunan dört minareyi tamamlattı ve tüm yapıda yaygın onarımlara ve eklemelere, yenilemelere girişti.

Saraydan başka, kentte fâtihlerin diktiği en önemli yapı dördüncü tepeye 1462-70 yıllarında, medreseleri ve öteki ek yapılarıyla birlikte, yaptırdığı Sultan Mehmed Camii külliyesidir. 1766 yılında bir depremden zarar gördü. Kentin yeni imparatorunun, kendi dinini yüceltecek yeni bir anıt dikerek Ayasofya ile boy ölçüşmesi doğaldı. Ne var ki Fatih ça-

mii sadece bir ibadet yeri değildi; ayni zamanda bir yüksek öğrenim merkeziydi. Sekiz **medrese,** sekiz **ek** yatakhane binasıyla birlikte, dinbiliminin, hukukun, tıbbın ve öteki geleneksel İslâm bilimlerinin okutulduğu bir tür üniversite sitesi oluşturmaktaydı. Plânı dolayısıyla, **Sahn-i Seman** (Sekiz Avlu) olarak bilinirdi, ve daha sonradan birçak başka medresenin kurulmasına karşın, gene de en önemli öğrenim yuvalarından biri olarak kalmıştır. Padişahlar, vezirler ve din adamlarıyla varlıklı kişiler, cami ve medreseler yaptırmakta ve donatmakta birbirleriyle âdeta yarışmışlardır.

Fatih henüz hayattayken, birçok veziri de kentte camiler yaptırdılar ki bunların en önemlilerinden Sadrazam Mahmud Paşa (1464) ve Murad Paşa adında başka bir vezirin (1466) yaptırdıkları camiler hâlâ ayaktadır. İstanbul'un ilk sultanının verdiği örneği, kendisinden sonra gelenler de izlediler. II. Bayezid Kapalıçarşı yakınında büyük bir cami yaptırdı (1501-1506). Fener denilen Rum mahallesinin yukarısına, beşinci tepeye yaptırılan başka bir camiin adı da I. Selim camiidir.

Yeni başkentteki ilk üç padişahın üçü de kentin canlanmasına ve gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Bununla birlikte, kent, görkeminin doruğuna, Kanuni Sultan Süleyman zamanında erişmiştir. Geniş, zengin, büyüyen bir imparatorluğun merkezi olarak sanatçı ve yazarlara, bilginlere, askerlere ve devlet adamlarına, tacirlere ve üstencilere, gelir kaynakları ve olanaklar sağlıyordu ve tüm bu kişiler,

İmparatorluğun ta en uzak köşelerindeki eyaletlerinden ve sınırlarının ötesinden, imparatorluğun yeni başkentine arılar gibi üşüşüyorlardı.

Belki de kentteki Osmanlı anıtlarının en güzeli, en yüksek tepesinin doruğunu taçlandıran, Süleymaniye'dir. Cami, eklentisi olan medreseler ve vakıflarıyla, tesislerlyle ve avlusundaki Sultan Süleyman'ın türbesiyle, 1550-56 yıllarında yapılmıştı; Osmanlı mimarlarının en büyüğü olduğunda herkesin görüş birliğine vardığı Mimar Sinan'ın (1489-1588) en güzel başeserlerinden biridir. Hıristiyan bir ailenin çocuğu olan Sinan, Orta Anadolu'da Kayseri'de doğmuş ve 1512 yılında devşirme yoluyla Osmanlı hizmetine alınmıştır. İstanbul'daki saray okulunda eğitilmiş, Yeniçeri ordusuna alınmış ve hem Avrupa, hem İran seferlerine katılmıştır. Kısa zamanda yükselmiş, önce piyade subayı, sonra teknik subay olmuş, ve köprü yapımı ve buna benzer askeri mühendislik işlerinde kendini göstermiştir. Sultan Süleyman ve II. Selim dönemlerinde, sadece sultanların ve İmparatorluğun yüksek kişilerin verdiği işlerde uğraşmıştır, 1539 da **Mimarbaşı** unvanını aldı. Mimar Sinan tarafından yazdırılmış bulunan bir otobiyografi parçasında, onun yaptırdığı 312 yapının listesi vardır ki bu yapılar arasında büyüklü küçüklü camiler, okullar ve medreseler, mezarlar ve türbeler, saraylar, hastaneler, imaretler ve kervansaraylar, köprüler, su kemerleri, cephanelikler ve hamamlar bulunmaktadır.

İstanbul'un fethinden bir yüzyıl sonra yapılan Süleymaniye camiinin yapısı ve süslemesi, aynı za-

manda Türk İslâmlığının daha önceki gelenek akımlarıyla zenginleşmesini ve kendi dinsel ve estetik yaşantısının köklü ve ayırıcı özgeiliğini ifade etmekte, dile getirmektedir. Cami gerek Fars, gerekse Bizans etkilerini birleştirmekle birlikte, minarelerle kubbenin uyumlu çelişkisinde, kubbenin oturtuluşundaki hafiflikte, ve geniş, zarif içyapımında yepyeni, bambaşka ve tipik Osmanlı olan bir özellik taşımaktadır.

En göze çarpıcı yönü olan büyük orta kubbesi, hiç kuşkusuz Ayasofya örneğinden çok esinlenmiştir ama Osmanlı mimar, buna pekçok anlamlı değişiklik de katmıştır. Müslüman ibadetinde, namaz kılanlar, uzun saflar halinde, ve yüzlerini, Mekke yönünü gösteren Kıble'ye dönerek yanyana dizilirler. Her hareketini izlemek zorunda oldukları İmam onlara yol gösterir ve en ön safta olmanın ayrı bir önemi ve değeri vardır. Bunun içindir ki cami plânı, kilisenin tam tersine, genellikle enine doğru ve Kıbleye bakan duvarına koşut sahınlardan oluşur. Bununla birlikte, Türkiye'nin nisbeten daha soğuk ikliminde, çevresi kapalı ve üzerinde cam bulunan bir yer gereksinilirdi ki namaz kılanlar, ibadet edenler yağmurdan ve rüzgârdan korunsun; aynı zamanda Müslüman ibadet töresine uygun, enine genişlik de gözönünde bulundurulacaktı.

Süleymaniye camiinde, orta kubbe gene iki yarım kubbeyle desteklenmiştir ama bunları destekleyen, Ayasofya'da olduğu gibi iki büyük yarım duvar oyuğu değildir. Merkezî kubbeye hem denge, hem

sağlamlık verme sorununa başka bir çözüm yolu bulan Sinan, kubbenin altındaki merkez alanın, sütunlarla ve bu türden yığıntıyla kalabalıklaşması önlemiş olmaktadır. Enlemesine yayılma ve merkezdeki desteklerin kaldırılması, geniş müslüman saflarının namaz kılarken Imamı ve Kıble'yi rahatça ve kesintisiz görebilmesini sağlayacak kadar bol yer bırakmıştır.

Onyedinci yüzyıl Osmanlı yazarı Evliya Çelebi, camiin yapılışını ve görüntüsünü şu sözlerle anlatıyor:

«Sultan Süleyman, Osmanlı hanedanı mülkünde bulunabilecek mimar ustalarının, yapı ustalarının, taş yontma, mermer kesme, ustalarının binlercesini topladıktan sonra, temel atmak için tam üç yıl harcandı. İşçiler toprağın öylesine derinliğine daldılar ki, kazma seslerini, dünyanın altından, yeryüzünü boynuzlarında taşıyan öküz bile duydu. Üç yıl daha çalışıldı, temeller yeryüzüne kadar yükseltildi; ama bunu izleyen yılda yapı işi ertelendi ve işçiler, temelin üzerindeki yapıda kullanılmak üzere çeşitli renklerde taşları yontmada ve kesmede çalıştırıldılar. Ertesi yıl Mihrab yerine kondu... ve cennetin kubbesine değin ulaşan duvarlar tamamlandı, bu dört sağlam temel duvar üzerine, azametli kubbesini oturttular... Kubbeyi taşıyan dörtköşe sütunlardan başka, sağ ve sol yanlarda, dört tane de porfir sütun vardır ki bunların her biri, Mısır'ın ödediği haraçın on katı değerdedir... Mihrab'ın yanıbaşında, ve karşısında, kubbe, iki yarım kubbeyle desteklenir

ama bu yarım kubbeler, bu sütunlara dayanmaz, çünkü mimar, sütunlara fazla yük bindirmekten çekinmiştir. Sinan, camii ışıklandırmak için her yanda pencereler açtı... Mihrabın sağında ve solunda büyülü bir elden çıkmışa benzeyen, burma sütunlar bulunur. Saf pirinçten yapılma, ve altın yaldızla yaldızlanmış, adam boyunda şamdanların her birine, 20 şer kental ağırlığında, kâfurulu balmumundan yapılmış mumları dikilidir... Camiin her iki yanında, alçak sütunlara oturtulmuş, biri denize, öteki çarşıya bakan kerevetler vardır. Cami çok kalabalık olduğu zaman birçokları, bu kerevetlerin üzerinde namaz kılarlar. Camiin içinde, kubbeyi çepeçevre dolanan, sütunlarla desteklenmiş iki galeri vardır ki bunlar, kutsal gecelerde kandillerle aydınlatılır. Toplam kandil sayısı 22.000 dir; ve bunun gibi, tavana asılmış, birkaç bin kadar, başka süsler de vardır. Camiin dört yanında da pencereler vardır ve bunlardan, serin, temiz hava girerek camideki topluluğu canlandırır; böylelikle Cennet'in ölümsüz yaşantısını sürüyormuş gibi olurlar...

Bu camiin avlusunun üçer basamakla inilip çıkılan üç kapısı bulunur. Avlu beyaz mermer döşeli, halı kadar pürüzsüz ve dümdüzdür... Bu avlunun her iki yanında, pencerelerin üzerinde mavi çini üzerine beyaz harflerle yazılmış, Kuran'dan âyetler bulunmaktadır. Kıblenin karşısına düşen kapı (yani kuzey kapısı) en genişidir; beyaz mermerden yapılmıştır ve oymasındaki, süslemesindeki güzellik ve hünerin yeryüzünde bir eşi daha yoktur... Kapının eşiği üzerinde

Telkâri işiyle işlenmiş, Cemşid'in sanatıyla boy ölçüşecek bir hünerle birbirine geçirilmiş, çiçekler ve oymalar kazılıdır. Bu kapının her iki yanında dört kat yükseklikte yapılar vardır ki bunların içerisinde müezzinlerin, kapıcıların ve kayyumların odaları bulunur. Bu kapının girişinde geniş, yuvarlak kırmızı bir porfir bloku vardır ki, gerek büyüklüğü, gerekse cilâsının inceliği yönünden, bir eşi daha bulunamaz....

Bu avlunun dört köşesini saran sütunların kaidelerinde, pirinç levhalar vardır; bu levhaların üzerinde de, büyük yangınlar, depremler, ayaklanma ve kargaşalıklar gibi önemli olayların tarihleri kazınmıştır. Bu camiin dört minaresi vardır, şerefe sayısı, Sultan Süleyman Han'ın Osmanlı Hanedanının Onuncu Padişahı olduğunu hatırlatmak üzere, ondur. Cami yapısına bitişik iki minare, iki yüz basamak merdivenle çıkılan, üçer şerefelidir. Avlunun iç köşelerindeki iki minarenin ise, ancak ikişer şerefesi vardır...

Bu camlin dış avlusu serviler, çınarlar, söğütler, ıhlamurlar ve dişbudak ağaçları dikili, yapının üç yanını çevreleyen, geniş, kumluk, bir düzlüktür. On kapısı vardır... Bu yanında (doğu) avlu (harem) bir duvarla değil sadece alçak bir korkulukla çevrilmiştir ki İstanbul kentinin görünümü rahatça seyredilebilsin diye. Burada cemaat, namazdan sonra toplanıp Padişah sarayını, Üsküdar'ı, Boğaziçi sarayını, Beşiktaşı, Tophane'yi, Galata'yı, Kasımpaşa'yı, Okmeydanını, ve Haliç ile Boğaziçini, buradan geçen binlerce kayığı, mavnayı ve her türden gemileri rahatça seyreder ki bu görünümün dünyanın hiç bir

yerinde bir eşi benzeri daha yoktur! Bu dış avlunun çevresi bin adımdır. Bu cami ile sarayın duvarları arasında, Pehlivan Demir meydanı adı verilen daha küçük bir avlu daha vardır. Tüm medreseden gelen güreşçilerin ikindi namazından sonra toplanıp çalıştıkları bir vadidir burası.

Bu camiin sağında ve solunda dört mezhepten hukukçuların öğrenim görmesi için dört büyük medrese bulunur ki bunlar şimdi derin bilgi sahibi insanlarla doludur. Gene bunun gibi, geleneksel hukuku öğreten bir okul; Kuran okumayı, ilâhi söylemeyi öğreten bir okul; çocuklar için bir okul; tıp öğrenimi veren bir medrese; bir hastane, bir imarethane (aşevi), bir yoksullarevi, yabancılar için bir hastane, yolcular için bir kervansaray, demirciler, düğmeciler, ve sahaflar için çarşı, bir hamam, öğrencilerin kalacağı koğuşlar, ve hizmetkârları için binlerce oda bulunur; böylece cami duvarları içerisinde, en azından toplam 1001 kubbe vardır. Galata'dan bakılınca Süleymaniye, kurşun kaplı geniş bir alan gibi gürünür. Cami işine bakan hizmetkârların toplam sayısı üç bini bulur. Bunların maaşları, Sultan Süleyman tarafından, salt bu iş için tüm Ege halkından, Sakız'dan, Midilli'den ve Rodos'tan toplanan haraçla, vergilerle sağlanır. Gelirleri, mültezimin yönetimindeki beşyüz kişi tarafından toplanır...

Cami tamamlandığında mimar Sinan, Sultan Süleyman'a demiş ki: «Ey Padişahım, senin için, ta kıyamet gününedek yeryüzünde kalacak bir cami yaptım; ve Hallacı Mansur gelip de Demavend Dağı-

nı kökünden söktüğü zaman, onunla ve bu camiin kubbesiyle top oynayacaktır»... Şu satırların değersiz yazarı, bir gün, geometri ve mimarlıkta usta on Frenk kâfirinin, kapıcı, ayaklarındaki kunduraları çıkartıp da yerine terlikler vererek, göstermek üzere onları camie soktuğunda, minareleri görünce şaşkınlıktan parmaklarını ısırdıklarını gözleriyle gördü; ama Kubbeyi görünce, başlıklarını havaya fırlatıp Meryemana! Meryemana! diye bağırıştılar ve kubbeyi taşıyan, üzerinde H.T. 944 (M.S. 1537) tarihi kazılı dört kemeri görünce, hayranlıklarını ifade edecek söz bulamaz oldular ve her biri parmağını ağzına götürerek, bir saat öyle şaşkınlık içinde dikilip bu kemerleri seyrettiler. Sonra da dışını gezerken, avluyu, dört minaresini, altı kapısını, sütunlarını, kemerlerini ve kubbelerini seyrederken, gene başlıklarını çıkartıp camii çepeçevre öyle başaçık dolandılar ki bu, onlarca büyük şaşkınlıklarını kanıtlayan bir davranıştı. Yanlarındaki tercümana, camii beğenmişler mi diye sorduğumda, içlerinden benim dilimi konuşan biri, bana karşılık vererek böylesine iç ve dış güzelliğin hiç bir yerde biraraya gelemeyeceğini, ve tüm Frengistan'da bununla boy ölçüşebilecek tek yapı bulunmadığını söyledi.»

Camiin en çok rastlanan dış belirtisi, minaredir, bu, çoğunlukla ayrı bir yapıdır ve damından, müezzin inananları namaza çağırır. Fâtih Sultan Mehmed Ayasofya'ya bir minare ekletti; bir kuşağın yetiştiği süre içerisinde, o kendine özgü, sivri uçlu parmaklar, kentin her mahallesinden, gökyüzüne doğru

dikilerek, kalabalık sokaklar ve çarşılar üzerinden, inananlara bir işaret, bir uyarı gibi yükseldi.

Türklerin İstanbul'da diktikleri yapıların en uzun ömürlü olanları, Tanrı adına yapılmış olanlar, camiler, medreseler ve tekkelerdi ki en iyi malzemeyi ve en ince işçiliği, sanatı bunlara harcamışlardı. İnsanlar için yapılmış olan yapılar, —hattâ padişah sarayları bile— daha dayanıksız malzemeden, genellikle ahşap oluyor ve ya kaza sonucu, ya isteyerek, sık sık yıkılıp yerine yenileri dikiliyordu. Halkın kullanması için, daha sağlam ve uzun ömürlü dikilmiş yapılar da yok değildi. Sözgelimi, esnafın dükkân ve mağazalarının bulunduğu kapalı çarşılar; büyük hanlar veya kervansaraylar, hem ambar, hem pazar ödevi gören binalar ki burada konuk gelmiş tacirler hem mallarını saklar, hem de satışa çıkartırlardı; hamamlar, ki onsekizinci yüzyılda İstanbul'a gelen bir gezgin, bunlardan 130 tane saymıştır; hastaneler ve timarhaneler, düşkünlerevleri, imarethaneler, okullar, medreseler ve kütüphaneler gibi yapıtlardı bunlar.

Varlıklıların ve ileri gelen kişilerin oturdukları konutlar üç ana tip oluyordu. **Konak** terimi, gerek iş yerleri, gerekse yüksek görevlilerin konutu için kullanılırdı. Yalı ve köşk, her ikisi de sayfiye evleriydi, bunlar ahşap yapılardı, yalılar Boğaziçi kıyılarında bir villâ veya ev, köşkler ise, bahçeler ortasında yazı geçirmek için gidilen büyük evlerdi. Yabancı dillerdeki **«kiosque-kiosk»** sözcüğü, köşk sözcüğünden çıkmıştır.

1683 yılında Evliya Çelebi'nin bize anlattığına gö-

re, IV. Sultan Murad, İstanbul kentinin kolay anlaşılır bir tanımlamasının hazırlanmasını buyurmuş. Amaç, İran'a karşı girişilecek sefer için yardım toplamakmış.

«Bu sefere, İstanbul'un büyük, küçük bilcümle esnafını, çıkaracağım: Nekadar adamları, dükkânları, zenaatları var ise, hepsi eski yasaları üzerine, nakibleri, pirleri, şeyhleri, kethüdaları, ağaları, yiğitbaşıları, çavuşları ile. atlı, yaya, alay alay, sekiz kat mehterlerini çalarak ve kaç lonca olduklarını göreyim. Bu, misli görülmemiş bir Alay olacaktır. Selâtin camilerinin, Vezir camilerinin, mescidlerin, medreselerin, darülkırae'lerin (kuran okumayı öğreten okulların), ve darülhadislerin, okulların, tekkelerin, hanların, hamamların, ambarların, kervansarayların, vezir ve ulema saraylarının, çeşmelerin, su şebekelerinin, su kemerlerinin, sarnıçların, Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi mahallelerinin, kiliselerle sinagogların, ekmek fırınlarının, ve simitçi fırınlarının, su, yel ve at değirmenlerinin, bahçelerin, köşklerin, yalıların ve İstanbul'un dört büyük Mollasınca yönetilen dört büyük kesimindeki bütün anıtların bir dökümü yapılacaktır. Bütün bu mahallelerde oturanlar, toplanıp herşeyi kaydedecek sonra da bütün bu kayıtları, eksiksiz, Bâbı Hümayuna göndereceklerdir. Bu sayımı yapanlar, emirlerime uymuş addedilecekler, aksi davrananlar cezalandırılacaklardır.» Padişah, esnaf alayında Bozacılar esnafının en sonra geçmesini buyurdu, ayrıca, meyhanecilerin de Alay köşküne gelmemelerini emretti. «Bunlar, Bozacılara yardım

edecek, yamaklık ederek alayda geçeceklerdir; tekl esnaf gibi sekiz kat mehterhanelerini çalmalarına izln verilmeyecek, ancak davul ve zil çalarak geçmelerine izin verilecektir; böylelikle kaç bozacı, kaç şaraphane olduğu, ve kaç meyhaneci olduğu ortaya çıkmış bulunacaktır.» Padişah, bu amaçla, Sadrazam Bayrampaşaya, Müftü Yahya Efendiye, İstanbul, Eyyüb, Galata ve Üsküdar Mollalarına Hatt-ı Şerifler çıkartarak onların, bütün esnaf loncalarıyla zenaat erbabının, kurucuları ve başkanlarıyla, anıtları ve dinsel bağlantılarıyla birlikte bir dökümünü yapmalarını buyurdu. Yeri öptüler ve Padişahın emirlerlni derhal yerine getirerek, her mahallede bulunan dükkânların, esnafın, kuruluş ve anıtların eksiksiz bir dökümünü yaptılar: bu sayım, Sultan zamanında Molla Zekeriya Efendi tarafından yapılmış olan sayımın yüzbin kat daha eksiksiziydi çünkü o zamandan Sultan Dördüncü Murad zamanına değin İstanbul o derece gelişmişti ki, bir bina daha yapacak yer kalmamıştı. İstanbul ile Boğaziçinin her iki yakasındaki tüm kenar mahalle ve köylerinin sayımı üç ayda tamamlandı. İstanbul'un Tanımlaması «Evsafı Konstantiniye» adında, kocaman bir kitap oldu. Tarihçi Solakzade bu kitabı gece gündüz Padişahın huzurunda okudu ve Padişah da onu dinledikçe, «Aman Tanrım! Lütfeyle de şu kent, kıyametedek böyle refah içinde yaşayıp gitsin» diye dualar etti.

İmparatorluk sayımına göre, görkemli İstanbul kentinin tanımlaması şöyledir. Tanrı onu her türlü felâket ve âfetlerden korusun!

İstanbul, Galata, Eyüb ve Üsküdar'ın dört Mollası yönetiminde adalet, 670 mahkemede yerine getirilmektedir. Selâttin Camileri 74, Veziriazam Camiki camiler 6665, imarethane, 19, Hastane, 9, Sıbyan leri.1985, mahalle mescidi 6990, büyüklü küçüklü ötemektebi, 1993. Darülkırae, 55. Darülhadis, 135. Hanikâh, 557. Tekke, 6000. Misafirhane, 91. Kervansaray, 997. Ticaret hanı, 556. Bekâr hanı, 676. Müslüman mahallesi, 9990. Rum mahallesi, 304. Yahudi mahallesi, 957. Frenk mahallesi, 17. Ermeni mahallesi, 27. Vezir, âyan ve ulema konağı, 6890, Vezir saraylarına mahsus hamamlar, 14.536. Vezir ve ulema çeşmeleri, 4000. Hususi ve umumi çeşmeler, 9990. Su musluğu, 7989. Sebil, 200. Tatlı ve tuzlu ayazma, 100. Su kuyusu, 60.000. Sarnıç, 55. Mahzenhane, 3.000. İstanbul ve Galata bostanı, 3. Değirmen, 37. Miri kantarı, 35. Mizanı harir (ipek deposu), 1. Şema'hane emaneti,1. Simkeşhane emaneti, 1. Gümrük emaneti, 1. Kara gümrüğü emaneti, 1. Yağkapanı emaneti, 1. Balık emaneti, 1. Tuz emaneti, 1. Peksimet emaneti, 1. Şarap ve müskirat emaneti, 1. Baruthane emaneti, 1. Esirhane emaneti, 1. Darphane, 1. Çuha ambarı, 1. Buğday ambarı, 1. Arpa ambarı, 1. Bayezıd, Süleyman, odun, at, un, sarman ambarlarının her birinden, birer tane. Saray ve Vefa ahırları, 1. Silâhhane, 1. Borçlular zindanı, 4. Caniler zındanı, 4. Fırınlar, 600. Yeldeğirmenleri, 600. Su değirmenleri, 28. Sebzehane, emaneti, nüzülemaneti, koyun emaneti, şehremaneti, pastırma emaneti, salhane emaneti birer tane. Yeniçeri odaları, eski ve yeni ve Sekban yeniçeri

odaları, 162. Acemi oğlanları haneleri, 1. Kalafathane, 1. Cübbehane, 1. Tersane ve topçular kışlası. Mevlevihane 4. Miri yoğurthanesi, 1. Battal kâğıthanesi, 1. Miri aslanhanesi, 1. Boyahane, 70. Gümüşhane, 10. Tüfekhane, 1. Kurûnhane, 1. Hassa mutribhanesi (musiki evi) 1. Çadır mehterhanesi, 1. Peykhane, 1. Nakkashane, 1. Suyolcuhane, 1. Dökmecihane, 1. Terzihane, 1. Top arabası kârhanesi, 1. Fişekhane, 1. Yeniçeri talimhanesi, 1. Yeniçeri zağarcıhanesi, 1. Yeniçeri Samsunhanesi, 1. Bostancılar tazıhanesi. 1. Doğancılar kârhanesi, 1. Kuyumcubaşı kârhanesi, 1. Tuhafçıbaşı kârhanesi, 1. Dökmecibaşı kârhanesi, 1. Saraçbaşı büyük kârhanesi, 1. Camcıbaşı kârhanesi, 1. Bezirgânbaşı kârhanesi, 2. sirkecibaşı kârhanesi, 1. Turşucubaşı kârhanesi, 1.

Ben, değersiz Evliya kulunuz, şimdi de İstanbul kentinde varolan çeşitli esnaf ve zenaatçıların dükkanlarını sayıp dökeceğim.»

İstanbul esnafının, birkaç yüz sayfa uzunluğundaki döküm ve anlatımı, kentin zengin ve çok yönlü yaşantısının, canlı ve renkli bir görünümünü verir. Loncalar, elli iki kesime ayrılmışlardır ve tümü birden, «binbir lonca»dan oluşur. Bu, ihtimal, abartılmış bir sayıdır çünki ancak yediyüz kadar ad sıralanmaktadır. İlk kesim, alay çavuşları, subaşılar, hıdaman-ı gılman, acemioğlanlar, arayıcılar, kör kazanlar, lâğımcılar, salahuran, ve taş kırıcılardır.

«Lâğımcıbaşılar ile Taş kırıcılar... Ellerinde kazmaları kürekleri, balta ve tülünkleri, «Hay» ve «Huy» diye bağıraşarak geçtiler. Bunların işi, ordunun geç-

mesini engelleyecek şeyleri kaldırıp duvarları yıkmaktır.»

İkinci kesim, Asesbaşının genel gözetiminde, subaşıları asesbaşıları, cellâdları, hırsızlarla yankesicileri, Kasımpaşa mukdimlerini seyisleri, ve bekçileri içine alır. Hırsızlarla sayılamayacak kadar çok olan «öteki yasadışı kişilerin» loncası konusunda Evliya çelebi şöyle diyor:

«Bunlar, tören alaylarına katılmazlar, tek tek tanınmazlar ama, Subaşı ve Asesbaşı gibi iki zabıta ileri gelenine haraç öderler ve İstanbul kalabalığına karışarak yabancıları soymak yoluyla geçimlerini sağlarlarmış.»

Kasımpaşa mukdimleri konusunda yazılanlar ise, eski zaman ve yerleri insanın gözünönde canlandıracak nitelikte:

«Bu Kasımpaşa mukdimleri, başıbozuk, dinsiz bir insan güruhudur ve gûya Tersane Kâhyasının emrindedirler. Donanma İstanbul'da olduğu zaman, kemerlerine yüz, yüzellişer kuruş koyup yol iz bilmez insanları kandırır, şaraphane ve bozahanelere götürür, sonra da : sen Miri malından şu kadar yedin diyerek iftira edip küreğe yollar, sefer sonunda da, ellerine bin akçe verip koyverirlermiş. Kimi zaman da, iki bin akçe vereceğiz vadiyle bir ikinci kez aynı adamları kandırıp çalıştıkları olur. Bunlar, kendi halinde kişileri kandırıp kürek çektiren, işini biilr, kâr ehli kişilerdir.»

Her kesimin bir başı vardır ki, bu genellikle, bu kesimdeki en önemli loncanın da başıdır ve esnaf

loncaları bir birini belirli bir öncelik dizisine göre izler. Kimi zaman bu uğurda kavgalar da çıkar:

«Padişah, Akdeniz Kaptanlarının hemen ardından kasapların geçmesini emir buyurduğundan, Mısır'ın tüm ileri gelen pirinç ve kendir, kahve, ve şeker tacirleri toplanıp kasaplarla kavgaya girişmişler. Sonunda Padişahın huzuruna çıkmış ve şöyle konuşmuşlar: Şevketlû efendimiz! Gençleriniz tâ Mısır'dan İstanbul'a pirinç, mercimek, kahve, şeker taşır; kaptanlar bizsiz yapamadığı gibi biz de onlarsız yapamayız. Şu kan dökücü kasaplar nasıl olur da onlarla bizim aramıza girerler? Kasapların kan dökmesi birçak defalar veba âfetine yol açmıştır ve bu tehlikeyi önlemek için bunların dükkânları kent dışında özel bir yere alınmıştır. Bunlar kanla uğraşan, murdar adamlardır, bizler ise, başkentin her zamanki tahıl ve sebze gereksinmelerini karşılayan kişileriz.» Kasaplar karşılık vermeye hazırlanırlarmış ve dökmeye alışkın oldukları kan, bu kez gözlerine çıkmakta imiş, demişler ki: Şevketlû Efendimiz! Bizim pirimiz, Hazreti Ömer'dir ve işimiz de, ötedenberi Tanrının özel lûftuna nail olmuş, kulları için yiyecek olarak seçtiği bir hayvanla, koyun ile uğraşmaktır. Etin nekadar makbul bir şey olduğunu herkes bilir. Bir yoksul, beş altı gün bir parça etle yaşayabilir. Başkenti, helâl kazancımızla zengin ettiğimizi bilmeyen yoktur, oysaki bu tacirler, Tanrı'nın, Kuranda, «Tanrı ticareti meşru sayar ama, faiz yasaklanmıştır.» derken sözünü ettiği faizcilerdendir. Mısır'dan tahıl ve öteki ihtiyaç maddelerini getirirler ama, bunları, ambarlarında saklarlar ki,' sun'i açlık yaratsın-

lar, meşru olmayan kazanç sağayabilsinier diye. Osmanlılar, onların Mısır pirincini istemiyor. Pirinç, Filibe'den, Beypazarı'ndan ve başka yerlerden de gelir. Rumelililerin Mısır kendirine de ihtiyacı yok, çünkü Rumeli'de Manastır'da, Kolurunya'da, Serfiye'de, Turhal'da ve Anadolu'nun daha binlerce yerinde, özellikle Trabzon'da da kendir yetişir ve bu Trabzon kumaşı ve mintanları hem ucuz, hem sağlamdır, bir Bedevi gömleği yirmi dirheme gelir. Onların, üstelik İstanbul'da birçok kez yangınlara da yol açmış olan kendirinden bize ne? Mercimeğe gelince, Rumelinde olsun, Anadolu'da olsun, mercimekten bol ne var? Mısır şekerine gelince şunu belirtmek isteriz ki Tanrı Kuran'da şekeri değil balı ve balın katıksızlığını övmüştür. Atina, Valansiya ve Moldavya balı ünlüdür ve her birinin yetmiş ayrı cinsi vardır ve eğer Şevketlû Sultanımız şeker isterse, Alanya, Antalya, Adana, Silifke, Tarsus, Payas, Antakya, Halep, Sayda, Şam, Beyrut, ve Trablus'ta binlerce kental şeker üretilmekte. Bunun için Mısır şekeri bizim nemize gerek, hele kahve, o yeni bir icattır ve insanın hem uykusuna enel olur, hem de soy üretme gücünü eksiltir. Kahvehaneler, hiç de makbul yerler değildir. Kahve, yasalarla ve birçok fetva ile yasadışı ilân edilmiştir... Şerbet, süt, çay, ayran, salep, ve bademyağı, hepsi de kahveden çok daha yararlıdır. Kına, gerçi kadınların tırnakları ve erkeklerin sakalları için dinin emrettiği bir boydadır ama, afyonkökünü de havanda dövüp macun haline getirerek tırnakları ve sakalı, en güzel bir yakut kırmızısına boyayabi-

lirsiniz, üstelik vücut ve saçlardaki bitleri de öldürür, tozlardan arındırır. Bunun için, kınaya da ihtiyacımız yok bizim.» Kasaplar böylelikle Mısır'dan gelen mal ve ürünleri kötüleyince Mısır'lı tacirler de şöylece karşılık vermişler: «Pirincimiz ince bembeyazdır... ve... tereyağıyla pişirilecek olur ise, mis gibi kokar, Peygamberin mucizesiyle üretilmektedir, onun zamanınadek ne pirinç, ne gülsuyu, ne muz, ne hünnap bilinirdi. Mercimeğe gelince, hadislere göre cennette mercimek yetişirmiş. Nil suyuyla sulanan mercimeğin tadı bambaşkadır ve Rumeli mercimeğinden de daha iridir. Kınayı Mısır'dan başka yerde bulmanın olanağı yoktur. Kına yakmak, Sünnettir, yani Peygamberimizin öngördüğü bir şeydir, buna karşı çıkılamaz. Şekerle kendire gelince, ona diyeceğimiz yok, evet, Rumeli'nin şekeri şekerimize ihtiyaç bırakmayabilir, Frengistan şekeri çok daha nefistir. Ama söyleyin bakalım, ey siz kasaplar! sizin mesleğinizin Hazinei Hümayun'a yararı ne? Bizler Mısır'dan gelen mallarımıza karşılık her yıl gümrüğe en az onbirbin kese altın vergi ödüyoruz. Eğer Padişahımız Efendimiz bizim yerinde dileklerimizi münasip görecek olurlar ise, bizim lehimize bir karar verirler herhalde.» ve Tacirler konuşmalarını bitirince, Müftû Yahya Efendi ile Muid Ahmed Efendi, hadisten : «İnsnanların en iyisi, insanlığa yararlı olanıdır.» sözlerini okudular. Bu arada Padişah da bir fermanla tacirlerin kasaplardan önce geçmesine karar verdi ve bu karar, tacirleri çok memnun etti, sevinçten zıplayarak, Akdeniz kaptanlarının hemen ar-

dından geçtiler.»

Yılda bir kez esnaf böyle bir geçit törenl düzenliyordu:

«Bu Alay köşkü önünden geçiş, şafakla başlar, ve güneş batıncaya dek gün boyu sürer gider. Alay çavuşu denilen Çavuşlar tarafından açılan bu yürüyüşte, ikiyüzbin kişi geçer, tümü de silâhlıdır ve gürüldeyen dalgalar halinde yürür giderler. Bu loncaların her birinin, Hüsrevpaşa anıdının orada, Yeni bahçeye gelince, İstanbul Mollasının evinin önünde durmaları yerleşmiş bir âdettir; çünkü Molla, tüm ölçü ve tartıları denetleyen ve loncaları toplayan tek otoritedir. Bütün bu esnafın İstanbul Mollasına, geçitte gösterdikleri mallardan ve ürünlerden sunmaları da yasa gereğidir; ama kimi bu zorunluktan bağışlanmıştır. Başkentin en büyük kadısına bu saygı gösterildikten sonra, loncalar, önderlerini evlerine kadar geçirir ve sonra herkes evine döner. Bu tören zamanında İstanbul'da her türlü ticaret ve işçilik, üç gün için durur ve bu üç gün içerisinde, kent öylesine bir kargaşalık, öylesine bir hayhuy içerisine düşer ki, bunu anlatacak söz bulunamaz ve ben, değersiz Evliya, ancak bu konuda bir fikir vermek cesaretini gösterebildim. Böylesine bir geçit alayı başka hiçbir yerde ne görülmüştür, ne de görülebilir... Şu koca başkent İstanbul'un kalabalığı ve halkı öylesine büyüktür ki, Tanrı bu kenti her türlü yer ve gök âfetinden korusun ve kıyamete dek insanların burada yaşamasını nasip eylesin.»

Örnek olarak kimi esnnaf kuruluşları gösteril-

miştir:

«Pastırmacı esnafı altıyüz kişidir... hepsi de varlıklı tacirlerdir... Çoğunluğu Eflâk ve Buğdan'dan gelme kâfirlerdir... Kasım günü dolaylarında, İstanbul ihtiyacını karşılamak için üçyüzbin baş sığır getirir, bundan pastırma yaparlar. Sığırı Yedikule dışında satarlar. Kesim harcı, pastırma eminine ödenir ve çıkacak anlaşmazlıklar, pastırma naibi tarafından çözümlenir. Kırk gün süren kocaman bir sığır pazarıdır bu. Padişah Dördüncü Murad'a sunulan resmi bildiride, Ali Ağa'nın Gümrük emini olduğu zamanlar, ve Hüseyin Ağanın da Pastırma naibi olduğu zamanlar üçyüzbin sığırın kesildiği anlatılmıştır. Bu koyun ve sığır çobanlarının başının kim olduğu bilinmiyor. Kurbanların baş ve paçalarını ahçılar hazırlarlar. Bu koyun ve sığır tacirleri, iyi giyimli, Arap atları üzerinde, son derece tertemiz bir topluluk halinde geçtiler...

Şerbetçiler beşyüz kişi, üçyüz dükkânları var. Dükkânlarını içlerine râvent, gül, limon, hünnap, demirhindi ve üzüm şerbeti dolu porselen ve fayanstan binlerce kâse ve kadeh ile süslerler. Geçerken seyircilere şerbet sunarlar. Şerbetçilerin en ünlüsü, Mahmudpaşa çeşmesi yakınından, Tayzade türbesi karşısına düşen bedevi şerbetçidir. Arabistan, İran ve Türkiye'de ona yetişebilecek bir tek şerbetçi daha bulunmaz. Vezirlere ve İmparatorluğun en seçkin kişilerine şerbet hazırladığı dükkânı her an kalabalıkla dolup taşar.

Kar ve Buzcuların yeri, sebze pazarının yakının-

dadır, Sarayın Buzcubaşısı yaz kış orada oturur. Emri altındaki üçyüz kayıkçı, durmadan Katırlı, Mudanya ve Uludağına gider gelirler. İskelelerden, bu dağlardan gelme kar, buz ve soğuk su yükleyerek Saray Mutbaklarına, saray şekerlemecisine, Hareme ve Sadrazam ile öteki vezirlerin ve ulemanın konaklarına taşırlar. Kar ile buzu dağlardan aşağıya, deniz kıyısına taşıyan taşıyıcılar, Mudanya katırcıları, Bursa göçebeleri ve taş kırıcılarıdır. Buzcubaşı, İstanbul dolaylarındaki dokuz ambarın denetimiyle görevlidir... Kışın kar yağdığı zaman Sarazam, Yeniçeri Ağası. Bostancıbaşı, Kaptanpaşa, ellerinde kürekleri bulunan ikiyüzbin kişiyi Okmeydanında toplar ve koca koca kar yığınlarını kar kuyularına doldurturlar...

Karatya denen ağlarla balık tutan balıkçılar. İstanbul limanında, Sarayburnundan Eyüb'e kadar, her iki kıyı boyunca, Karatya denilen yüzelli ağ saydık. Petri kapısını Sultan II. Mehmed'e açan Rumların soyundan gelme on balıkçı, bugün bile, her türlü vergiden ve yükümlülükten muaftır ve balıkhane Eminine öşür filân vermezler... Karatya, evden kıyıya doğru uzatılmış bir sırık ve ucuna bağlanmış bir ağdan ibaret düzene verilen addır. Balık, bu ağla tutulur. Liman kıyısında yaşayan Rumların tümü de Bostancıbaşının yargı çevresine girerler ve onun izni olmaksızın denize sırık dikemezler; Bostancıbaşıya, her sırık başına bir düka altını haraç öderler. Haraçtan muaf olan balıkçılar ise, Padişaha ilâç diye kullanılan yunus avlamakla yükümlüdürler. Yunusların, Prens Adaları (Marmara Adaları) arasında gizlendik-

leri barınakları bu balıkçılar bilir; bunlardan başka herhangibir kimse yunus avlamaya kalkışacak olursa, cezalandırır...

Köle tacirleri ikibin kişidir, köle pazarının bulunduğu, büyük Hanın odalarını kullanırlar. Bu insanlar geçit alayı günü Çerkezistan'dan, Mangralı'dan, Davcan'dan resmi ganimet olarak satın aldıkları köleleri en iyi giysilerle giydirip Alay Köşkünde Padişahın huzurundan geçirirlermiş. Bunun üzerine Padişah da, Gürcü, Abaza, ve Çerkeslerden en iyi yüz tanesini, Saray hizmeti için satın alır ve sahiplerini de çok güzel armağanlarla ödüllendirirmiş. Bu köle alayını arkadan önünde, çok değerli giysilere bürünmüş yüz güzel kız yürüyen Esirci emini kapatırdı. Arkalarından da, gözleri ve yüzleri pırıl pırıl, bin kadar yakışıklı delakanlı gelir ve bunlar, Esirci emininin önünde ve çevresinde, maiyeti olarak yürürlermiş.

Damgacıbaşı esnafı. Damgahane, Kuyumcular yakınında, yetmiş kişinin çalıştığı, bahçeli, hamamlı kocaman bir yapıdır. İstanbul'da işlenen her gümüşe, Tuğra (Padişah mühürü) basarlar ama bu Tuğra, paralar üzerindeki tuğradan az farklıdır. Bunun üzerinde, **muzaffer daima** deyimi yoktur. Damgahane emini, aynı zamanda bütün kuyumcuların da eminidir çünkü gümüşü tarttıktan sonra üzerine damgayı bastıran odur. Damga harcı altı akçedir ki bunun üç akçesi hazineye gider, üçü de damga emini ile kuledeki üç Sofi arasında paylaşılır; eğer bu üç Sofi yasaların buyurduğundan daha düşük alaşımlı gümüşü damgalayacak olurlar ise başları uçurulur, yerlerine

dürüst insanlar getirilirdl. Deneme için ateşe konan gümüş saf çıkmayacak olursa, damgahane emini, Padişah adına bu gümüşe el koyar veya çekiçle dövüp ufalayarak sahibine geri verir; içi boş veya sahte bir alaşımla dolu olduğu anlaşılan düğmelere de aynı işlemi yapar. Tüm bunlar, kendisi de aynı zamanda hem kuyumcu, hem elmastıraş, hem de damgacı olan Padişah Yavuz Sultan Selim zamanında çıkartılmış bir yasanın gereğidir. Damgahane yapısı, onun vakfıdır.

Terziler. Bunların iki büyük tesisi vardır, bir tanesi, II. Sultan Mehmed tarafından yaptırılmıştır, aslanhane yakınındadır ve terzibaşı burada oturur; ikincisi Sultan Süleyman tarafından yapıtırılmıştır ve Alay Köşkünün karşısına düşer; bunların her birinde beşer yüz kişi çalışır. İstanbul dışındaki terzi dükkânlarının sayısı, başkentin dört kesimindeki tüm mahallelerde üç bini ve terzilerin sayısı da beş bini bulur... Sözü edilen kuruluşlarda oturan iki Terzihane Eminiden başka, gerek kentte, gerek kent dışındaki tüm terzilerin başı olan bir üçüncü terzibaşı daha vardır. Bunlar, tahtıravan üzerinde taşınan dükkânlarını, her türden değerli giysilerle süsülemiş olarak ve sırıkların ucunda, Mısır kumaşlarından yapılmış çeşit çeşit elbiseler geçirerek alaya katılmışlardır; terzi yamakları ise, zırh giyimli olarak geçmişlerdir çünkü bunlar, alayda en gerekli esnaf takımıdır ve bunun için, öteki esnaf topluluklarına oranla öncelik taşımaktadırlar...

Debbağlar. İstanbul'un dört kesiminde, oniki iyi

debbağhane vardır. Bu debbağlar, bir takım vahşi, canavar ruhlu kişilerdir; bir cani veya gözünü kan bürümüş bir hain aralarına düşecek olursa, onu kadıya teslim etmeyerek debbağlıkta kullanılan köpek pisliği toplama işine sürerler ve bu iş, ona yaptığı kötülüklerden dolayı pişmanlık getirtir, ilerideki yaşantısı boyunca doğru yola girmesini sağlarmış. Üç bin kişi çalıştıran, toplam yediyüz debbağhane vardır... Bu debbağlar vahşi, yabani insanlardır ve merhum Melek Ahmed Paşanın sadrazamlıktan düşmesine yol açmışlardır; öylesine isyânkar ve yola gelmez kişilerdir ki, bir araya toplansalar, Padişahı bile tahtından indirebilirler. Ordugâhın giriş kapısında, bunların binlercesi yalınayak başı kabak, elleri ayakları kırmızıya boyanmış, kolları tırnakları ise koyu mavi veya kapkara, tümü de çeşitli renklerde deri veya safyan giyinmiş, önlükleri, sarıkları, dolamaları, ve sopaları da deriden yapılmış, toplanıp «Astra, Astra» diye bağırışırlardı. Başkaları da dükkânlarını safranla ve rengârenk, mavi, sarı, şeftali rengi ve Zift karası, süslemekle uğraşıyorlardı, kimi de tahta teknelerde keçi derisini döverek ve «Ya, Hay!» diye haykırışarak geçtiler, bazıları da: «Pis olanı arıtırız. Pis olanı temizleyen biziz...» diyerek geçtiler.

Ayakkabıcı esnafı, dörtbin kişidir, üçyüz kırk dükkânı vardır. Mercan Pazarında yetmiş yapımevleri bulunur ki burada tümü de bu loncada çalışan sekiz bin bekâr yaşamaktadır. Bunların, Sultan Süleyman'ın İrade-i Şahanesiyle atanmış ayrı başkanları vardır ve bunların tümü de öteki eminlerin yargı

kurallarından bağışık tutulmuştur. Bunlar kendi suçlularını kendileri cezalandırırlar, hattâ gerekirse ölüm cezası bile verir ve idam ettiklerini kendi kuruluşlarının sınırları içerisine gömerler. Bir gün Sultan Süleyman, çorbayı beğenmeyip el sürmeyen Yeniçerilere karşı gazaba geldiğinde, onları, kunduracıların yardımıyla yoketmeye and içmiş ve kunduracı esnafı da, hemen İstanbul'un dört bir yanından toplaşıp gelerek «Aliah, Allah» haykırışlarıyla sarayın önünde toplanmış, eli silâhlı kırkbin işçiymiş bunlar. Sultan Süleyman bu haykırışları duyunca şaşırmış, nedenini sormuş, ve bu adamların bağlılığından hoşnut olarak, ileri gelenlerini huzuruna kabul etmiş, ve bu gayretlerine karşılık ödül olarak ne istediklerini sormuş. Bunların istekleri dört noktada toplanırmış. Birincisi, bunlar eskiden, kendilerine devşirme çocukların verildiğini söylemişler: bu çocuklar iyi yetişmiş, okuma yazma bilen çocuklarmış ve askerlik de yapabiliyorlarmış. Ama bu âdet Yeniçeriler tarafından ortadan kaldırıldığı için, yeniden konması ricasında bulunmuşlar. İkinci istekleri olarak, bir çift papuca konan on akçe fiyatın pek düşük olduğunu öne sürmüş arttırılmasını dilemişler. Üçüncü olarak, kendi suçlularının kendi başkanları tarafından, başka bir kadının karışmasına gerek kalmaksızın cezalandırılmasını talep etmişler. Ve dördüncü olarak da geçit törenlerinde, kendilerine ait bir Mehterhane kurma ayrıcalığını talep etmişler çünkü o zamanadek bunların Ağası, törende, Acemioğlanların ağası ile karıştırılır imiş. Sultan Süleyman bir iradei şahane

ile bu dört isteği yerine getirmiş ve onlardan hemen dağılmalarını, sakin olmalarını ve eskisi gibi her an hazır beklemelerini istemiş. Önceleri çorbalarını içmeye hiç de niyetli olmayan Yeniçerilerin de, şimdi her nasılsa bir iştahları açılmış ki, neredeyse çorbayla birlikte çanaklarını da yutayazlanmış. Kunduracı esnafı, tümü de silâhlı ama yalın ayak, başı kabak, dükkânları her boyda, her cinsten kundura ve terliklerle süslü olarak geçtiler...

Rakıcılar üçyüz kişi, yüz dükkânları var... Her tür bitkiden içki elde ederler... Bu tür rakılarla zehirlenmek günahtır ama bir iki damla tadına bakmaya cevaz vardır.»

Karadenizden ve Akdenizden, Tuna'dan ve Nil'den, tacirler ve hükümet görevlileri, kent halkının çok geniş olan günlük ekmek, et ve öteki yiyecek gereksinmelerini karşılarlardı. İthalâtçılar ve yapımcılar onlara elbise, süs eşyası ve lüks eşya getirirlerdi. Eyaletlerin vergi ve haraçlarından, tımar zeamet, malikâne ve makam gelirlerinden ve ticaret kazancından kente para su gibi akardı. Kentte, görkemli evlerde yaşayan varlıklı kişiler vardı. Zenginliği sahip olduğu yetkilerden veya görevinin sağladığı kazançtan gelenler yanında, varlıklı tacirler ve sarraflar, çok geniş işletmeler kurmuş olan kişiler de eksik değildi.

Esnaf kuruluşları ve özellikle esnaf ve zanaatkâr loncaları, kentin toplum ve korporasyon yaşantısında önemli bir rol oynuyor, Eskiçağ Yunan - Roma sitelerindeki ve Batı kentlerindeki site ve halk yaşantı-

sının bazı yönlerini andıran etkisi bulunuyordu. Osmanlı İstanbul'unda da, öteki İslâm kentleri gibi, gerçek bir tüzel kişiliği, ortak veya beledi kuruluşları yoktu. Ortaçağ İslâmlığı herşeyden önce bir kent islâmlığı idi ve en yüksek doruklarına bir dizi parlak, varlıklı kentte erişmiş bulunuyordu; bununla birlikte gene de İslâm yasası ve İslâm yönetimi anlayışı, hiçbir zaman bu kenti kent olarak tanımamıştır. Klâsik İslâm din kuramcılığı, tüzel kişileri kabul etmez, ve temsilci kuruluşlara pek yer vermez; İslâm tarihinde, Avrupa'da rastladığımız, resmen tanınmış, yasal açıdan ayrıcalık bağışlanmış, tüzel kişiliği ve statüsü bulunan sınırları ve hakları belirgin kentlere rastlanmaz. Tüzel kişilikten ve kentsel kuruluşlardan yoksun olan kent, iki grup tarafından yönetiliyordu. Bunlardan birincisi, hükümdarın gerek asker, gerek sivil memurlarıydı ve hükümdarın yetkilerinden gelen, mutlak bir otorite sahibiydiler; başlıca uğraşları, zabıta görevi, yangınla savaşma ve genel olarak halkın güvenliğini sağlamaktı. İkinci grup, ulema sınıfı üyeleri olan, din adamlarıydı ki bunlar da İslâm hukuku çerçevesi içersinde, kimi yasaklama, cezalandırma ve zorlama görevleri yüklenmişlerdi.

Osmanlı İstanbul kenti, yönetim açısından dört birime ayrılmıştı: asıl İstanbul, ve üç mahalle yani Galata, Eyüp ve Üsküdar. İstanbul, Haliç, Marmara Denizi ve denizden denize uzanan büyük surlarla çevrili bir dizi tepenin üzerine kurulmuş eski, üçgen biçimindeki Konstantinopolis idi. Bu üçgenin tabanında, Sarayburnundan başlayarak, Topkapı sarayı,

geniş bahçesi ve çok sayıda yapı ve ek binalarıyla yer alıyordu. Bâb-ı Hümayun'un (Saltanat Kapısının) ötesinde, dış çevresinde, Hipodrom Alanı ile Ayasofya bulunmaktaydı. Oradan yol, üçüncü tepenin doruğuna, sitenin eski merkezine, Fatih Sultan Mehmed'in Eski Sarayıyla, Bayezıd camiine ve az ötede, kapalıçarşı girişiyle Kanuni Sultan Süleyman Camii Külliyesine uzanırdı.

Haliçin karşı kıyısında Galata mahallesi bulunuyordu. Bizans döneminde, burası Avrupa'lı, özellikle Cenevizli tacirlerin bir kolonisi imiş. Türkler zamanında da, modern çağa dek öyle kaldı sayılır, halkının çoğu Müslüman olmayan, ve Türk olmayan kişilerdi. Bununla birlikte buraya kimi Müslümanlar da yerleşmiş ve bir iki kurum özellikle önem kazanmıştır: saray eğitim sisteminin bir parçası olan Galatasaray okulu ve burada 1492 yılında, Mevlevi Dervişlerince kurulmuş başkentin en eski Mevlevi tesisi olan Tekke gibi. Galata'nın kuzeyindeki tepeler yabancı elçiler ve konsolosların en sevdiği yerleşme yeri haline geldi; Kanuni Sultan Süleyman döneminde Sadrazam İbrahim Paşa'nın en yakını ve danışmanı olan, Venedik Doj'unun (Dukasının) evlilikdışı oğlu ünlü Luigi Gritti de burada otururdu. Türkler ona **Beyoğlu** derlerdi ve zamanla bu ad, tüm Galata ve dolaylarına takıldı kaldı. Avrupalılar Beyoğluna, ötede, karşıda yani Eski İstanbul'a oranla Haliç'in karşı kıyısında bulunmasından dolayı, Rumca sözcük olan **Pera** adını verdiler.

Haliçin kuzey ucunda, kent surlarının ötesinde,

Peygamberin eski bir silâh arkadaşı ve sancaktarının adından dolayı Eyüp denilen bir mahalle uzanırdı. Hazreti Eyyübün, 672 yılında kenti Bizanslılardan almak üzere girişilen ilk Arap saldırısında şehit düştüğü sayılır. Fatih Sultan Mehmed buraya bir cami ile bir türbe yaptırdı ve bu tapınak öylesine bir ün kazandı, saygınlığa erişti ki, Osmanlı Sultanlarının tahta çıkma ve kılıç kuşanma törenleri, burada yapılır oldu.

Üsküdar mahallesi, Boğazın öte yanında Asya kıyısındaydı, eski İstanbul kentinin tam karşısına düşüyordu. Burası, İstanbul'un ele geçirilmesinden en az bir yüzyıl öncesindenberi Türklerin elindeydi ve zaten geniş ölçüde Türk ve İslâm olmuştu. 1453 den sonra, gerçekte Başkentin bir parçası oldu, Evliya Çelebi'ye bakılırsa, ancak Kanuni Sultan Süleyman zamanında bir gelişme gösterdi. Önemli bir din merkezi haline geldi, birçok ünlü cami ve medrese yapıldı; özellikle, birçok tekke buraya kurulmuştu ve bu arada Rufai Dervişleri de buradaydı. Galata, Eyüp ve Üsküdar, üçü birden **bilad-ı selâse üç belde** olarak adlandırılırlardı.

Başkentte düzenin sağlanması ve korunması işi, silâhlı kuvvetlerin kimi subaylarına verilmişti; bu iş, gece gündüz kentin içinde ve dolaylarındaki bir karakollar ağından hareketle devriye gezen birlikler sistemiyle sağlanıyordu. Saray Bahçevanlarının kumandanı olan Bostancı başı, Haliç limanlarıyla kıyılarının, ve Marmara denizinin Kolluk işlerinden sorumluydu. Bostancıbaşılar ise, saltanat hizmetlileri

içinde önemli ve seçkin bir bölük oluştururlardı. Yanında otuz kişilik maiyetiyle kıyılarda ve sularda devriye gezmek, Bostancıbaşının göreviydi. Kaptan Paşa, yani donanma amirali, Galata ticaret limanından ve mahallesinden, bir de Kasımpaşa'daki tersane ile deniz üssünden sorumluydu ve bunların kolluk işlerini deniz subaylarının kumandasındaki gemici devriyeleriyle yürütürdü. Topçubaşının ve Cebecibaşının da, üslerin ve ambarları dolaylarındaki yörede, buna benzer görevleri vardı. Kentin öteki yörelerinden ise, kamu düzeni ve güvenliğinden genellikle Yeniçeri Ağası sorumlu bulunuyordu. Buyruğundaki birçok yüksek rütbeli Yeniçeri subayı, özellikle polis işlerini yürütmekle görevliydiler. Bunların ödevleri, sokaklara kolluk göreşlilerini çıkarmak, suçları önlemek ve cezalandırmak, ve dinsel makamların verdiği kararları ve hükümleri yerine getirmekti, bu makamlar, İslâm yasalarını (Şeriat) ve Padişahın iradesini yürütmek, uygulamak görevini yükümlenmişlerdi.

«Üç beldenin» her birinin kendi **kadısı**, yani yargıcı vardı ve bu kadı, dinsel hiyerarşi yönünden daha aşağı rütbede olsa bile, İstanbul **kadısına** bağlı idi. Dört kadı, başkent yöresinde yasal ve dinsel işleri yürütmekten sorumluydular ve hep birlikte her Çarşamba Sadrazam huzuruna çıkarlardı. Ulema sınıfından olup kentte önemli görevler yüklenmiş bir başka kişi de **Muhtesip** idi ve onun sorumluluğu, pazarlarda, çarşılarda satışa sunulan malların fiyat ve kalitesiyle ilgili kuralları ve yasaları uygulamak ve genel olarak da halk ahlâk ve edebini belirli bir ölçüde tut-

maktı.

Yargı kurumlarının uğraşmak zorunda kaldıkları sorunlar konusunda bir kanı sahibi olmak istersek, Divanı Hümayun tarafından İstanbul Kadısına gönderilmiş olan, 23 Rebiül-evvel 931 (23 Temmuz 1573) tarihli bir emirnameye göz atalım.

«İstanbul Kadısına fermandır. Eskiden kâfirlerin kente şarap getirmesi yasaklanmıştı ve şarap vergisi kaldırılmıştı. Bununla birlikte kâfirler, gene de bir hilesini bulup şarap getirmeyi sürdürdüler ve vergi alınmadığı için hazine bundan ciddi zarara uğradı. Bu sorun, zamanının uleması içinde en bilgilisi olan Şeyhülislâma götürüldüğünde şöyle bir karar çıkarttı: Padişahın Müslüman olmayan kulları tarafından getirilen şarap üzerinden yarı yarıya, ve yabancı kâfirler tarafından getirilmiş tam oranda öşür almak yasalara uygundur. Bununla birlikte, Cuma namazının kılındığı kentlere alenen şarap sokmak şeriata aykırı olduğu gibi, gizlice satın almış oldukları şarabı birbirlerine alenen satmak, hele Müslümanlara satmak da şeriata aykırıdır. Birbirlerine şarap satsalar bile bunu aleni olarak yapmayacaklardır.

Bu yüce fetva uyarınca, şarap üzerinden öşür almak için bir emir tayin edilmiş ve bu konuda bir Padişah fermanı çıkartılmıştır. Şu sırada bana bildirildiğine göre, Tanrı'nın himayesinde olan şu İstanbul kentindeki Yahudilerle Hıristiyanlar, yüce fetvaya ve Padişahlık fermanına aykırı davranarak fıçılarla, varillerle, ve tulumlarla alenen şarap getirmekte ve toplantı ve eğlentilerinde şarap içip çalgı çalmakta imiş-

ler. Bunun için bu emirname sizlere ulaşır ulaşmaz, Yahudilerle Hıristiyanlara ve Tanrının himayesindeki kentimizin Kapıcılarına, kente alenen varillerde, fıçılarda ve tulumlarda şarap ·getirmemelerini, geceleri kendileri için gizlice getirdiklerini Müslümanlara satmamaları, ve şarap satışlarını kendi aralarında ve gizlice yapmaları için uyarıda bulunmanızı emrediyorum: evlerini meyhaneye çevirmeyecekler, alenen şarap ve içki satmayacaklar eğlentilerinde çalgı çalmayacaklardır...»

İslâm otoritelerinin çalışmasının bir başka yönü de, 26 Ramazan 993 (Eylül 21, 1585) tarihli ve İstanbul kasaplarının vergi bağışıklığı konusundaki bir istemini geri çeviren bir buyruktan anlaşılıyor:

«İstanbul Kadısına fermandır. Tarafımıza yazdığınız bir mektupta, Tanrı himayesindeki Kentimizin kasaplarının Şeriat Mahkemesi huzuruna çıkarak: «Kentte koyun için konan resmi fiyat, Okkası (400 dirhemi) 3 akçeyken, eski yasaya göre, Yeniçerilere 150 dirhemi 1 akçeye satılmaktadır. 993 yılının 5 1/2 ayı içersinde, 23.500 baş koyun kesip bunları öngörülen fiyattan Yeniçerilere sattık. Bu yüzden çok zarara uğradığımız için, şimdi celeplere borçlu olduğumuz 200.000 akçeyi ödeyemez duruma düştük.» dediklerini belirtiyorsunuz. Onlardan alınan kasap haracının bir iradei şahane ile kaldırılmasını istediklerinde koyun emini İlyas Çavuşun da, söylediklerini doğrulamış olduğunu da ayrıca belirtiyorsunuz.

Bu konuda yasalara uyulması gerektiği fermanımdır. Buyururum ki... eski yasa ne olursa olsun,

ona uyarak hareket etmeli ve tersine davranışlardan kaçınmalısınız...»

Kentteki din ve kolluk görevlilerinin uğraşıları arasında yiyecek ve içecek önemli bir yer tutuyordu. Bir süre için kahve ile tütünde öyle oldu. Kahve, ülkeye Arap topraklarından, tütün ise İngiliz tacirlerince Amerikan kolonilerinden getirilip tanıtılmıştı. 1635 sıralarında yazan tarihçi İbrahim Peçevi, bu gelişi şöyle anlatıyor:

«962 (1555) yılına değin, Tanrının himayesindeki yüce İstanbul kentinde de, genel olarak Osmanlı ülkesinde de, kahve ve kahvehane yoktu. O yıllar dolaylarında, Halepli, Hakim adında bir adam ile, Şam'lı, Şems adında bir şaklaban, İstanbul'a geldiler, her biri, Tahtakale denen semtte geniş birer dükkân açarak kahve satmaya başladılar. Bu dükkânlar bir takım aylâk ve zevk düşkünü kişilerin ve hattâ okumuş yazmış bazı uyanık kişilerin toplantı yeri oldu, oralarda yirmişer otuzar kişi bir araya gelir oldular. Kimi kitap ve güzel yazılar okuyor, kimi tavla, satranç oynuyor, kimi de yeni şiirler getirip edebiyattan söz ediyordu. Birlikte eğlenip söyleşmek üzere, yemek şölenleri verenler, kahveye ödedikleri bir iki akçe karşılığında dostlarıyla hoşça vakit geçirdiklerini gördüler. Öylesine bir hale geldi ki, her tür işsiz memurlar, eğlence arayan yargıçlarla hocalar, ve işi gücü olmayan, köşesinde oturan aylâklar, zevkli dakikalar yaşamak ve dinlenmek için kahvehane kadar güzel bir yer olamayacağını belirtip oturacak, dikilecek yer kalmayıncaya dek bu dükkânları doldurdular. Öylesine

ün kazandı ki, yüksek memurlardan başka, büyük adamlar bile buralara gelmekten kendilerini alakoyamadılar. İmamlarla müezzinler ve ikiyüzlü softalar: «İnsanlar kahvehanelere dadandı artık; kimse camilere gelmez oldu!» diye yaygarayı bastılar. Ulema dedi ki: «Burası, kötü işlerin döndüğü bir yerdir; meyhaneye gitmek, kahvehaneye gitmekten yeğdir.» Özellikle vaızlar, bunu yasaklamak için büyük çaba gösterdiler. Kömürleşme derecesinde ısıtılan yani kavrulan herşeyin şeriata aykırı olduğu konusunda müftüler fetva çıkarttılar. Tanrı rahmet eylesin, Sultan Üçüncü Murat Hanın zamanında, büyük yasaklar kondu ama, kimi adamlar, kenar sokaklarda, kapı ardlarından çıkıp asesbaşına, subaşına bile yanaşarak kahve satmayı önerdiler ve küçük, göze batmayan dükkânlarda bu işi sürdürdüler, ve bu davranışlarına göz yumuldu... Sonradan öylesine yaygınlaştı ki, yasak, kaldırıldı. Şimdi vaızlarla müftüler, kahvenin tümüyle kömürleşmediğini ve bu yüzden, içilmesinin caiz olduğunu söylüyorlardı. Ulema, şeyhler, vezirler ve ileri gelenler arasında kahve içmeyen tek kişi kalmamıştır artık. Hattâ öylesine bir dereceye ulaştı ki, sadrazamlar, yatırım olarak büyük kahvehaneler açtırıp günde bir iki altına kiraya vermeye başladılar.»

«Pis kokulu ve mide bulandırıcı tütünün» ülkeye girişi konusunda da şöyle diyor İbrahim-i Peçevi:

«İngiliz kâfirler tütünü 1009 (M.S. 1600-1601) yılında getirdiler ve kimi soğuk algınlığı hastalıklarına ilâç olarak sattılar. Zevk düşkünlerinden bazı kişiler:

«İşte yeni bir zevk alma fırsatı» diyerek tütün tiryakisi oldular. Kısa zamanda salt zevk düşkünü olmayanlar da tütüne alıştı. Ulemadan ve ileri gelenlerden bile çok kişi bu alışkanlığa yakalandı. Kahvehanelerde toplanan ayak takımının durmadan tütün içmesi yüzünden kahvehaneleri göz gözü görmeyecek derecede masmavi bir duman kaplar oldu. Pazarlarda, çarşılarda da çubukları ellerinden düşmez oldu. Birbirlerinin suratına ve gözlerine dumanları üfürerek, püfürerek sokakları, çarşıları da pis pis kokuttular. Tütün onuruna aptalca dizeler döktürdüler, ve hiç gereği yokken, bunları uluorta okudular.

Kimi zaman dostlarla bu yüzden tartışıyordum. Diyordum ki: «Bu tütünün iğrenç kokusu, adamın sakalına, kavuğuna siniyor, sırtındaki giysiye, içildiği odaya siniyor; kimi zaman halıları, yorganları, yatakları tutuşturuyor, ve külleri, çürufu her yana yayılıp pisletiyor; uykuya dalınca, kötü ve hain dumanı beynedek yükseliyor; ve bununla da yetinmeyerek durmadan tütün içmek, insanı işinden, kazancından alakoyuyor, ellerini uğraştırıp çalışmasına meydan bırakmıyor. Bunu ve buna benzer zararlı ve korkunç etkilerini gözönünde bulundurunca, tütün içmekte ne zevk veya ne kazanç görüyorsunuz?»

Buna verebildikleri tek karşılık: «Eğlence işte, üstelik güzel bir tadı var, insana zevk veriyor.» olmakta. Ama insanın bundan manevi bir zevk almasına olanak yok, güzelliği, tadı neresinde ki? Bu karşılık, karşılık değil. Sadece iddia.

Tüm bunlar bir yana, birçok defa da İstanbul ken-

tinde büyük yangınların çıkmasına neden olmuştur. Yüz binlerce insan, bu yangınlardan zarar gördü, eziyet çekti. Ancak şu kadarını kabui edebiliriz ki tütün içmek, kürek çeken kölelerin bekçilerine, gemilerdeki nöbetçilere yarayabilir çünki onların uykuya dalmasını, soğuk almasını önler, içlerini kurutur. Ama gerek akıl, gerekse geleneklerimiz, böylesine ufak bir yarar uğruna böylesine büyük zararları sürdürmeyi hoşgöremez. 1045 (M.S. 1635-36) yılı başlarında, tütün, kalemle veya dille anlatılamayacak, ifade edilemeyecek derece ün kazanmış ve yayılmıştı.»

Bu baskılara karşın, bu gibi kahve, tütün ve tatlı söyleşi sunan yerler giderek arttı ve kentin aklıbaşında, okumuş kişilerini, hoca ve memur takımını da kendine çekti. Şems'in, ancak üç yıl kaldıktan sonra beşbin altın kazanç sağlayarak Halep'e döndüğü söylenir. 1589 dan 1592 ye ve 1593 den 1598 e kadar Şeyhülislâmlık yapan Bostanzade Mehmed Efendi, bir Arap ozanının «Uyku ve sevginin zencl düşmanı» diye adlandırdığı bu içkiyi onaylayan ayrıntılı bir fetva bile vermiştir. Kimi, daha tutucu ulema da kahveye karşı bir tutum takınıyordu ve bu gibi kahvehanelerde devlet işlerinin tartışılmasının resmi makamları telâşlandırdığı anlaşılıyor ki, bu konuşmaları yasaklayan buyrultular çıkartmışlarsa da bunların pek etkisi olamamıştır. 1633 yılında Sultan Dördüncü Murad, sertliğiyle ün yapmış olan bu hükümdar, hem kahveyi, hem tütünü yasaklayıp kahve ve tütün içerken yakalanan birçok kişiyi de ölüm cezasına çarptırdı. Öne sürülen neden, kenti yangından korumak

bahanesiydi; bir başka bahane de hükümeti, çeşitli yorumlardan korumak olabilir. Peçevi bu kararı vargücüyle onaylıyordu:

«Ulu Tanrı, Padişahımız Efendimizin ömrünü uzun etsin, adaletini ve hakbirliğini üzerimizden eksik etmesin (Tanrı onun yardımcılarına da güç versin), ki şu kutsal ülkedeki tüm kahvehaneleri kapattırdı ve onların yerine uygun dükkânlar açılmasına neden oldu ve tütün içmeyi de kesinlikle yasakladı. Böylelikle gerek varlıklıya, gerek yoksula öylesine iyilik etti, öylesine lütufta bulunmuş oldu ki, Kıyamet Gününedek ona şükranlarını bildirseler bile, gene de bu şükran borcundan kurtulmuş sayılamazlar.»

Bir süre daha giden tartışmalardan ve karşı çıkmalardan sonra, kahve ve tütün düşmanları, yani o zaman kendilerine takılmış olan adla, «ağzının tadını bilmeyenler», yenilgiyi kabullenmek zorunda kaldılar. Sonunda tütün, Şeyhülislâm Mehmed Bahai Efendi'nin bir fetvasıyla, yasal sayılarak serbest bırakıldı; Mehmed Bahai Efendi, kendisi de bir tütün tiryakisiydi ve bu yüzden, 1634 yılında görevinden uzaklaştırılmış, sürgüne gönderilmişti. Bununla birlikte, çağdaşı Kâtip Çelebi, onun için, der ki, tütünden yana çıkmasının nedeni, kendi tiryakiliği değil de halkın durumuna en uygun olanı görmesi ve dinde açıkca yasaklanmamış herşeye izin verilmesi konusundaki hukuk ilkesine inancıymış.

Kahvehaneler, İstanbul'luların tek eğlencesi değildi. En sevdikleri eğlencelerden biri de, kır gezmeleriydi ve kent dolaylarındaki sayısız ve pek rağbet

gören piknik yerlerine, ilkbahar ve yazları gerek saray halkı, gerekse kent halkı, sık sık giderlerdi. Özellikle kıyılarında koruluklar ve bahçeler uzanan, küçük, tatlısu dereleri pek sevilir ve İstanbul'dan gelenler, bu derelerde, süslü püslü kayıklarda gezinirler, hem kendilerini göstermiş olur, hem de ağaçların arasında, pınar başlarında, çiçeklerin ortasında yer içer sohbet ederlerdi. Boğazın Asya yakasında bulunan ve Avrupa'lıların «Asya'nın tatlı Suları» diye adlandırdıkları Küçüksu, bu gezinti yerlerinin en gözdelerindendi; Haliçin yukarı ucunda, yabancıların «Avrupa'nın Tatlı Suları» dedikleri, Kâğıthane de bu yerlerdendi. Adını eski bir Bizans kâğıt değirmeninden almış olan bu gezinti yeri, ta fetih günlerindenberi en sevilen bir yer olagelmişti ve gerek Kanuni Sultan Süleyman, gerekse ondan sonra gelen Sultanlar, burasını güzelleştirmişlerdi. 1721 yılında, Padişah Üçüncü Ahmed buraya, ünlü Sa'dabad yaz sarayını yaptırdı. Adı «Mutluluk yeri» anlamına gelen bu saray, elçisinin Paris'ten getirmiş olduğu bir şatonun plânına göre inşa edilmişti ve ağaçlıklı yolları, bahçeleri, bahçelerindeki küçük köşkleri, çeşmeleri, fıskiyeleri, ve küçük çağlayanları, ve o dönemde pek moda olan, çeşit çeşit, renk renk lâleleriyle pek güzel bir yerdi.

Padişah, dinsel bayramları, zaferleri ve bu gibi başka mutlu günleri kutlamak için halk yararına, spor yarışmaları, gösteriler, havai fişekler ve aydınlatmalarla, kimi eğlentiler düzenlerdi. Böylesine bir eğlenti, 1582 yılında, İran savaşı sürerken, Padişah Üçüncü

Murad'ın oğlunun sünneti dolayısıyla yapılmıştı. Bu eğlencelerdeki amacı, geleneklere ve söylenenlere uyarak değil de, kendince vermeye çalışan bir Avrupa'lı konuk, bu sünnet düğününü ayrıntılarıyla anlatmıştır. Birkaç yıl sonra, Londra'da, bu anlatının İngilizcesi yayınlandı:

«1582 yılında, Türk İmparatoru Sultan Murad, işlerinin pek kötüye gittiğini görünce, kullarının da kendisini pek sevmediklerini sezince, onların gözüne girmek, sevgisini kazanmak için ve saygınlığını eskisinden de çok arttırmak amacıyla, ve ayni zamanda yabancılar gözünde de hem yükselmek, hem de korku uyandırmak için, hele dış ülke ve halklarına büsbütün gözdağı vermek için, oğlu Sultan Mahmud'un sünnetini büyük bir bayramla kutlamayı uygun, hattâ gerekli görerek bu yolda bir karar aldı. Ve bu kararını daha iyi yerine getirmek için de, bu törenin, eskiden olduğu gibi, tüm dünyanın gözleri önünde yapılması amacıyla, Hıristiyan Prenslerinin de çoğunu çağırdı: ve gerekten de, birçok Hıristiyan Prensleriyle Müslüman beylerinin elçileri, Konstantiniyye'ye gönderildi ki bunlar arasında, Fransa İmparatorunun elçisi, Polonya, Venedik, İran, Fas, Tataristan, Transilvanya, ve Buğdan elçileri ve daha başka birçok Prens bulunuyordu...

Şimdi size, her tür Oyun ve Eğlencenin düzenlendiği yeri anlatayım ki burası, son derece büyük ve genişti, kocaman Tiyatrolar ve tahtadan sahneler kurulmuştu, ve bunlar her Elçiye göre ayrı ayrı odalar halinde bölmelere ayrılmıştı, bu bölmelerde hem

yenip içiliyor, hem de oyunlar ve gösteriler seyredilebiliyordu. Sultan Murad, hepsinin en güzel ve en zengin döşenmiş bölmesindeydi ve oradan, parmaklıklar ve kafesler arasında kendisi hiç kimseye görünmeden herkesi görebiliyordu. Arkasında Annesi, Karısı ve Kızkardeşi vardı: ve bir yanında Sadrazamı Sinan Paşa, sonra öteki kişizadeleri ve yakınları, öte yanında ise, yukarıda sayılan Kırallarla Prenslerin elçileri bulunmaktaydı. Tüm bu Tiyatroların ortalık yerinde, üzeri açık, bir oyun alanı vardı ki bu alan, binsekiz yüz adım uzunluğunda ve binikiyüz adım genişliğindeydi, zemini çok ince taşlarla döşenmişti: ve gene bu alanda iki tane son derece güzel ve eski Piramit bulunuyordu, bunlardan bir tanesi dört köşe bir mermerden, çok zekice yapılmış bir piramitti ve bu Piramitleri tutan tabanın üzerinde de, dörtköşe, tepeleri yuvarlak, dört büyük ve görkemli sütun bulunmaktaydı. Piramitlerin ötekisi, hiçbir alçıya veya harça gerek duyulmaksızın, ustaca dikilmiş bir taştan ibaretti... ve bu Piramitlerin yakınında, çok yükseklere dikilmiş birkaç tahta parçası vardı, bunlar Piramitlerden de daha yüksek görünüyorlardı ve aralarına, çardak gibi, ipler gerilmiş ve bu iplere de sayısız lâmbalar asılmıştı: bu lâmbalar çok ustaca dikildiğinden, hem çok parlak görünüyor ve alanı ışıl ışıl aydınlatıyordu. Bir de, değirmen taşına çok benzeyen, durmadan kendi çevresinde dönen bir yuvarlak tekerlek vardı. Kocaman sütunları andıran, hepsi balmumundan yapılmış, ve ayrı ayrı renklere boyanmış, altın yaldızla süslendiği için parıl parıl parıldayan beş tane de süs bu-

lunmaktaydı: kısacası, herşey çok ince düşünülerek ve zevkle, görkemle hazırlanmıştı.

Sünnet günü olan, Mayısın onsekizi (yıl 1582) yaklaştıkça, Sultan Murad ile Oğlu, yanlarında Düklerle Beyler ve daha birçok görevli olduğu halde, ve binlerce insanla, büyük bir debdebe içerisinde sarayından çıkıp dosdoğru bu, Oyun ve Eğlenceler için hazırlanmış bulunan yere geldiler. Ve atlarından inerlerken onlara, Saray Avlusunda, hepsi de şekerden yapılmış, çeşit çeşit duruşlarda, çok güzel uydurulmuş üçyüz tane garip hayvan gösterildi. Şehzade, Sultan Murad'ın oğlu, arkasında birçok büyük adam ve yiğit kişi olduğu halde, Anasına doğru ilerledi; Türklerde görenektir, Sultan veya Padişahın oğlu sünnet olmadan önce, Anasına gidip son defa vedalaşır, çünki onu bir daha görmeyecektir: bundan sonra, bütün maiyetini geride bırakarak Anasının Sarayına gidip saygıyla görevini yerine getirdi, iki saat anasıyla başbaşa kaldı, bu uzun söyleşiden sonra, anasından izin isteyerek ayrıldı, doğruca eğlencelerin yapılacağı yere gitti ki şimdi de size eğlenceleri anlatacağım...

Şimdi size, oyunları, sporları ve eğlenceleri üç ayrı bölümde anlatacak, nasıl sunulduklarını, nasıl üç kez ayrı ayrı gösterildiklerini hikâye edeceğim. Bir takımına öğleden öncesi sporları deniyordu: bir takımı öğleden sonra sporları ve sonuncusu da geceyarısı sporları idi. İstanbul halkı ve esnafı... öğleden önce sporlarına, tüm görkemli ve yiğit gösterileriyle katıldılar. Askerler, savaşçılar, hokkabazlar,

ve bu gibi kişiler, öğleden önce sporlarında çok çalıştılar. Geceyarısı sporları ise hünerli bir biçimde yapılmış Kalelerin, Surların, Atların, Fillerin yakılmasıyla son buldu...

Şimdi size, öğleden sonra ve son çıkan kumpanyayı anlatayım, bunlar şarkıcılar, çalgıcılar, okumuşlar, keşişler, hokkabazlar, cambazlar ve oyunculardı: bunlar Türkler arasında, tıpkı onlar gibi giyinip yaşayan, oradan oraya gezen, ve süt damlacıkları kadar birbirine benzeyen, ne daha iyi, ne daha kötü kişilerdir: bu çalgıcılarla şarkıcıların çoğu, asker takımıyla da pek güzel anlaşıyordu: aralarında Araplar, Mağribiler, İranlılar, Rumlar, ve İspanyoller vardı ve zurna, davul, gitar, borazan, dümbelek gibi çalgılarını, Parkta, yahut oyun meydanında çalıyor ve öylesine karmakarışık, uyumsuz, notasız sesler çıkartıyor veya notaydı, yerdi, ahenkti aldırış etmiyorlardı ki, kocakent onların sesleri ve patırdılarıyla çınçın ötüyordu. En arkada Mollalar gidiyordu ki doğrusunu söylemek gerekirse, yüzlerine baktıkça onların okumuş olabileceğine hiç mi hiç ihtimal vermezdiniz; daha çok hacı veya dilenci keşiş sanırdınız. Üstleri başları öylesine pırtıktı, serpuşları iple bağlanmıştı, yalın ayaktılar elleri de kaba ve pisti, üstelik kötü kötü kokuyorlardı, tiksinti veren bir görünümleri vardı. Bunlar Sultan Murad'a kimi kitaplar ve kendi icadları olan boyalı kâğıtlar sundular. Arkalarından Dervişlerle yoksul Hacılar geliyordu, bu Hacılar, Mekke'ye, Hazreti Muhammed'in Kutsal Mezarını ziyarete gittikleri için bu unvanı alırlarmış, öyle diyorlar. Ve

Türkiye'de de Kutsal insanlar sayılırlarmış. Mollalar gibi giyinmiş olan hacılar eğile kalka yürümekten başka bir iş yapmıyorlardı, ve sonunda serseme dönüyor, aptallaşıyorlardı çünki bir yerde durdukları yoktu, hep devinim halindeydiler, insan onları, eski Kibele Rahiplerine, iki Paganın büyük anasına benzetebilirdi. Veya Kibele âyinlerinde rakseden kâhinlere benzetebilirdi. Sultan Murad en çok bunlara, bir sürü küçük armağanlar dağıttırdı. Arkalarından sinek sürüsü kadar kalabalık oyuncular geldi, kimi maskeler takınmış, kimi Papaz gibi cübbeler giymiş, başlarına taç geçirmişti: kimi dazlaktı, kimi yarı tıraşlı ve suratları çok garipti: keçi sakallılar, ağzı, herkesi yutacakmış gibi bir karış açık olanlar vardı: kiminin üstü başı yırtık pırtıktı, şapkaları kulaklarına dek geçmişti; kimi yarı çıplak, yarı örtünmüştü, ve kimi de çırılçıplaktı, hiç utanma, sıkılması yoktu...

Ama ben, işe Güreşçilerin yarışmasını anlatarak başlayacağım, güreş, eskiler arasında pek tutulan bir spordu ve şimdi de seveni pek çoktu: çünki Cazgır söyleyeceklerini henüz bitirmiş, susmuştu ki, oyun alanına akın akın doluştular. Onbeş çift güreşçi, hepsi de çıplak ve yağlanmış, birbirlerine eş eş tutuştular. İçlerinden bir tanesi de, horoz gibi dikilerek, böbürlenerek ortaya çıktı, geniş omuzlarını gösterip kollarını Virgil'in sözünü ettiği Dares'in yaptığı gibi sallayarak ötekileri güreşmeye çağırdı, meydan okudu: ve ansızın karşısına onunla güreşmek için en az onun kadar güçlü, onun kadar sağlam yapılı bir genç dikildi, ve bacaklarına, kollarına yumruklarını indirip

yüksek sesle bir dua okuduktan sonra, ve biraz aşağı yukarı gidip geldikten, kendini iyice gösterdikten sonra, berikine, yani ona meydan okuyana, sımsıkı yapıştı, ve giderek birbirlerine sarmaş dolaş oldular, yere düştüler, burunları ezildi, sonra gene kalktılar, gene düştüler, itişerek, çekişerek ve kimi zaman da birbirlerini sımsıkı yakalayıp elense çekerek güreştiler: arasıra da yer değiştiriyor, birbirlerini kavrayıp kaldırmaya çabalıyorlardı. Bir tanesi ötekinin bacağına sımsıkı yapıştı, hem soluğunu kesmeye, hem de saldırmasını önlemeye çabaladı, ama öteki kendisini kurtarmayı becerdi, ve bu kez o, berikine pes ettirmek için vargücüyle üzerine atıldı: şimdi, böyle üç saat güreştikten sonra, ikisi de öylesine yorgun, öylesine bitkin düştüler ki, ve solukları öyle kesildi ki, ama birbirlerine de öylesine öfkeyle girişmişlerdi ki, âdeta yenişemedikleri için utanıyorlardı, bir yandan da herkes ayağa kalkmış, onları kışkırtıyor, sesleniyordu ama sonunda vazgeçmek zorunda kaldılar ve Sultan Murad da çekilip gitmelerini emretti. Sonra başka bir çift geldi ve güreştiler ama birinciler kadar şiddetle değil ve o kadar da uzun sürmedi zaten. Ve işte güreşçilerin tüm yaptığı bunlardı...

Şimdi de (eğer arzu ederseniz) sözlerimizi tamamlayalım ve sizlere, geceleri neler gösterildiğini anlatmaya çalışalım: gerçi bunlar da az çok gündüz sporlarına benziyordu ama ben gene de kısaca size anlatacağım. Güneş batar batmaz, Çardağa ve iplerden yapılmış tekerleklere asılı olan Kandilleri yaktılar (bunları önceden anlatmıştım), bu kandiller çok hü-

nerli biçimde yapılmıştı ve çok aydınlatıyordu, her taraf ışıl ışıldı. Üstelik her gece, adı geçen Parkta, otuz tane de meşale yakılıyor ve bunlar, bütün Tiyatroyu, çok güzel ve parlak bir ışıkla aydınlatıyorlardı. Şimdi, bu işler böylece düzene konulduktan sonra, çok şiddetli ses ve gürültü yapan barut dolu fişekler patlattılar; ve bu fişekler yere düşerken yıldızlar gibi, altı yedi kıvılcım saçıyorlardı ki görünümü çok hoştu doğrusu.

Sonra tüm bunların üzerine, her gün, bu alana, tahtalardan yapılmış, kâğıtla veya ince bezle kaplanmış, yaldızlı ve pek süslü, zengin, renkli, resimli, en fazla on tane Kale, yahut Kule veya gemi getirdiler ve sonra bunları ateşe verdiler: gerek içten, gerek dıştan, her yanı sağlam yapılmıştı bunların, bir tür top atışına tutuldu, yalnız gemilerde ve geceleri kullanılan, kısa, demirden havan toplarıyla iyice nişan alınarak ve top barutuyla dövüldüler. Ve bu kaleler ateş alınca, yıldırım düşer, gök gürülder gibi sesler ve görüntüler çıktı. Bu fişekler, yılan gibi çevrede uçuşarak Tiyatronun üzerine yağdı. Ve bu gürültü Patırdıya da Borazanlar ve dümbeleklerin patırdısı eşlik ediyordu. Bu korkunç gürültülerin hiç mi hiç hoşa gidecek yanı yoktu, çok tiz, keskin seslerdi, İstanbul'un fethini, fetih saldırısını andırıyor, akıllara getiriyordu. Ayrıca, İran, İtalyan, Alman usulü giyinmiş adamların suratını, halini bir görmeliydiniz. O Filleri, Develeri, Köpekleri, Atları, Eşekleri, Yabani hayvanları da görmeliydiniz, bunların üzerine barut yağdı, tümü de ateş aldılar ve cayır cayır yanarak kül

olup gittiler.

Bu eğlentiler saat ikiye dek ve kimi zaman da (Sultan Murad'ın buyruğu üzerine) üçe dek sürüp gitti...»

VI. DİN VE ÖĞRENİM

Avrupa'nın Hıristiyan halkları arasında, bir zamanlar, Türk sözcüğünü Müslüman sözcüğüyle eş anlamlı kullanmak alışkanlığı yerleşmişti. Ve hangi ulustan olursa olsun, İslâmlığı benimsemiş bir kişiye de «Türk oldu» denirdi. Bu alışkanlığın haklı nedenleri yok değildi. Osmanlı İmparatorluğu, kuruluşundan sonuna dek önce İslâmlığın ilerlemesine, sonra da kâfirlere karşı savunulmasına kendini adamış bir İslâm devletiydi. Onaltıncı yüzyıldan başlayarak sınırları, İslâm dininin yuvalarını, Mekke ve Medine kutsal kentlerini, eski halifelerin başkentleri olan Şam ile Bağdat'ı içine almış bulunuyordu. Bu, büyük, evrensel İslâm imparatorluklarının en sonuncusu, belki de en büyüğü, ve hiç kuşkusuz en uzun ömürlü olanıydı. Yazarlarının ve resmi kişilerinin dilinde Osmanlı İmparatorluğu hükümdarı, İslâmlığın hükümdarı, orduları, İslâmlığın orduları ve yasaları da İslâm yasalarıydı; ayrıca bu yasaları korumak ve uygulamak da Padişahın göreviydi. Bu görevinde ona, Kutsal Yasaların (Şeriatın) bekçileri olan büyük bir din adamları ve okumuşlar hiyerarşisi yardım etmekteydi.

Çok söylenmiştir ki İslâm dininde papazlık yoktur yani Tanrı ile kul arasına kimse girmez, kutsal görevi Tanrı adına kimse yüklenmez. İslâm dininde hukukçu da yoktur denebilir, çünki İslâmlık, insan-

la özgü hukuku tanımaz ve onun için Tanrı yasasından başka geçerli hukuk yasası yoktur. Bununla birlikte, uygulamada, ta eski zamanlardanberi, hem hukukçu, hem din adamı işini yüklenen, meslekten gelme bir din adamları sınıfı, Şeriatçılar sınıfı türemiştir. Bunlar İslâm hukukçu- din adamlarıdır. İslâmlıkta ne hukuk ile din arasında ne de günah ile suç arasında belirgin bir ayırım vardır. İnanç doğmaları, da, dinsel tören ve tapınma kuralları da, yurddaşlık yasası da, ceza yasası da hepsi ayni otoriteden, ayni yetkili makamdan çıkar ve hepsi de ayni müeyyidelerle desteklenir. Meslek gereği bunlarda ayrı ayrı uzman olanlar, ayni temel bilgi düzencesi üzerinde ayrı ayrı uzmanlaşma yollarını izlemiş olanlardır. Arapça **ilim** denilen bu bilgi, ulemanın, yani bilenlerin tekelindeydi. Osmanlı döneminde bunların hiyerarşisine de **ilmiye** sınıfı deniyordu.

Ulema, öğreniminde, iki ana konuyla ilgilenirdi, din ve hukuk; yeteneklerini de iki büyük meslekte kullanırlardı; eğitim ve adalet. Bunların ikisi arasında sıkı bir ilişki vardı ve ikisi de aslında ayni mesleki ilerleme merdiveninin basamaklarını oluşturuyorlardı. En yüksek görevde bulananlara Mollalar denirdi. Molla, arapça efendi, veya soylu anlamına gelir. Başkentteki ileri gelen din görevlilerine ve rütbe ve statü yönünden yüksek kimi yerlerde ve konumlarda bulunanlara da molla unvanı veriliyordu.

Müslüman hukukçularının katı kuramında, devletin bir yasama erki yoktur. Yasaları yalnız Tanrı yapar ve insanlara vahiy yoluyla bildirir. İslâm dininin

kutsal yasası, **Şeriat,** böylelikle Kurana ve Peygamberin, eski dogmacılar tarafından toplanıp yorumlanmış olan hadislerine dayandırılır. Hükümdarın görevi, ondan çok daha eski olan ve dayandığı hukuku yapmak ve hattâ değiştirmek değil, onu korumak ve desteklemektir. Hukukçuların görevi de bunun gibi, yasaları değiştirmek şöyle dursun, gözden geçirmek veya reform yapmak değil, yaymak ve uygulamaktan ibarettir çünki Şeriat, tanrıdan gelmedir ve sonu yoktur, ölümsüzdür.

İslâm hukukunu günlük yorumlama ve uygulama gereksinmesi, hükümdarın iradesine ve hukukçunun becerisine öylesine geniş bir olanak hazırladı ki, bunu yasalar açık açık yazmış olsaydı belki bu denli genişlik kazanamazdı. İmparatorluk halklarının töresel hukuku, çok zaman etkinliğini sürdürdü ve gerçekte uygulanan yargı sisteminde hiç de küçümsenmeyecek bir rol oynadı; hükümdarın, fermanlarla, buyrultularla ifadesini bulan iradesi, istekleri, Şeriatın açık ve uygulanabilir bir yol gösteremediği sorunlarla, özellikle para ve ceza işlerine değin sorunları, sade ama etkin bir yoldan çözümlemeyi başardı. Zaman zaman yeni yeni kurallar çıkartıldı ki bunlara **kanun** denildi ve **kanunname**lerde derlendi. Bu yasaların kimi genel kapsamlıydı, kimi de belirli konular veya alanları içermekteydi. Bunlar genellikle sözcüğün tam anlamıyla yasa veya kararname değil de, yönetim işleri için geçerli, var olan hukuka ve Şeriata dayanmış, yol gösterici çizelgeler ve buyrultular sayılabilirdi. Osmanlı tarihlerine Kanuni Sultan

Süleyman olarak güçen Muhteşem Süleyman döneminde pek çok kanunlar çıkartıldı. Hukuk uleması, iki türdü, kadılar yani yargıçlarla müftüler yani hukuk bilginleri. Osmanlı İmparatorluğunda sayıları çok kabarık olan kadılar, davalara bakar, hüküm verirlerdi; müftüler ise, kendilerine danışıldığında, Şeriata değinen konularda **fetva** yani hukuksal karar verirlerdi.

İlk Osmanlı uleması, Doğudan gelen ve Padişahların, ele geçirdikleri kentlere **kadı** olarak atadıkları din bilginleriydi. I. Murad, bir baş kadı atayarak ona kadıasker-kazasker yani ordunun kadısı unvanını verdi. Sultan II. Mehmed, ikinci bir kazasker atadı. Bundan, eşine İslâm tarihinde hiç rastlanmamış bir tür hukuk-din adamları hiyerarşisi doğdu. Başlangıçta bu hiyerarşinin iki başı vardı, iki kazasker: sonra İstanbul müftüsü, sonraki unvanıyla Şeyhülislam, yetki yönünden giderek güçlendi ve onaltıncı yüzyıl başlarında en yüksek din otoritesi olarak tanındı. Gücü ve etkisi, saray törenlerinden de belli olmaktadır; saray protokülünde, sadrazamdan hemen sonra geliyor ve yalnızca sadrazama, nezaket ve saygı ziyaretlerinde bulunmakla yükümlü sayılıyordu. Daha sonra sadrazamla bile eşit sayıldığı anlaşılıyor, hattâ Padişahın bile zaman zaman Şeyhülislâmı ziyaret etmesi gerekiyordu. En önemli siyasal görevi, genel politika konusunda, İslâm hukukuna uygun hüküm varmak, fetva çıkarmaktı. Böylelikle kendisinden bir savaş ilânına izin vermesi, padişahın tahttan indirilmesine, veya yeni kurallar ve tüzükler çıkartılmasına izin

vermesl, onaylaması istendiği oluyordu. Onaltıncı yüzyılda, İslâm etkisi büyük bir hızla artıp genişlerken, şeyhülislâmlar ve adamları, Şeriat kurallarını Osmanlı devletinin yönetim kurallarıyla, günlük uygulamayla bağdaştırmakta geniş rol oynamışlardır.

Şeyhülislâm, tıpkı Hıristiyan yargı kuruluşları ve piskoposları gibi, yöresel yargı alanlarına sahip geniş bir müfti ve kadı ordusuna başkanlık ederdi. İmam, müezzin ve vaız kadrolarıyla camiler, ve öğrencileri, eğitmenleri, öğretmenleri, ve müdürleriyle okullar da onun yargı alanına girerlerdi. Bu okullarda hem din hem de bürokrasi sınıfları öğrenim görürdü ve genellikle, yüksek bürokratik görevlerin çoğunda ulema sınıfı üyeleri bulunurdu.

Ulemanın çoğu öğretim mesleğindeydi, ve bu mesleğin doruğunda da İstanbul'un büyük medreselerinde hocalık geliyordu. Fatih Sultan Mehmed'in ve Kanuni Sultan Süleyman'ın medreseleri böylesine büyük medreselerdi ama daha az önemli, başkaları da yok değildi. Bunların öğretim programları esas olarak din ve hukuktan oluşuyor idiyse de, doğal bilimler, gökbilim ve matematik gibi rasyonel bilimlere de, dar ölçüde de olsa azçok yer veriyorlardı. Tıp-Ortaçağ İslâm okulundan- da öğretiliyordu ve hekimlik, İlmiye'nin bir dalı sayılıyordu. Medrese hocalarının da rütbeleri vardı ve en yüksek rütbe, yargıçlığa veya nişancı veya defterdar gibi, ulema tarafından görülen devlet hizmetlerine adaylığı ve atanacağı, herkesçe tanınan, bilinen kişilerin eriştiği rütbe idi. Kadılar gerçi ad olarak yargıçtılar ama, ayni zamanda

da pek çok eyalet defterlni bunlar tutardı ve küçük eyalet merkezlerlnde gerçekte yürütme erklnin temsilcisi sayılıyorlardı. Şeyhülislâmın dünyasal blr yetkisi yoktu; kendi başına girişimde bulunamaz ancak kendisine sorulan sorulara karşılık verebillrdi. Gene de, Şeriat'ın baş ve resmi temsllcisi olarak, Parişahın kendisi de Şeriata uymak zorunda bulunduğundan, son derece geniş bir saygınlığı vardı; şeyhülislâm, örgütlenmiş bir hiyerarşinin başkanı sıfatıyla, büyük, etkin blr güce sahip bulunmaktaydı.

Bu hiyerarşi, hukuk, adalet, din ve öğretim üzerinde sınırsız bir denetim sahibiydi. Mali bağımsızlığı da vardı. Ulema kendileri her türlü vergiden bağışıktı ve, köle kurumundaki meslekdaşlarının tersine, mallarını hattâ gerçekte, meslek statülerini de soydan soya devredebilirlerdi ve böylellkle kalıtsal bir mülk sahipleri sınıfı oluşturuyorlardı. Üstelik, geniş vakıf gelirlerinin de denetimi, uygulamada bunlardaydı: vakıflar, az çok dinsel amaçlarla, dinle ilişkin kurumlara adanmış toprakların ve öteki gelir getiren mülkleri. Gerçi vakıfların çoğu dinsel amaçlarla kurulmuştu ama aile vakıfları denilen sivil vakıfların sayısı da giderek artmaktaydı ve bunların geliri, kuşaklar boyu, babadan oğula geçerek öteki mülkiyetten yararlanma türlerinin hiçbirinde bulunmayan geniş bir güvence yaratmaktaydı. Zamanla büyük mülkler vakıf haline getirildi ve bunların gelirl, ulema sınıfından gelen veya onlarca seçilmiş yöneticilere verildi. Leydi Wortley Montagu'nün 1717 de yazdığı bir mektupta keskin bir gözlemle belirttiği gibi:

«Bu türden adamlar, hem hukuk, hem din alanında çok beceriklidirler, zaten bu iki bilim alanı birbirine kaynaşmıştır ve Türkçede hukukçu da, din adamı da ayni sözcükle belirtilir. Bunlar İmparatorlukta gerçekten önem taşıyan yegâne kişilerdir, tüm kazançlı işler ve din kuruluşlarının gelirleri bunların elindedir. Padişah, halkının genel mirasçısı olmasına karşın, onların toprağına, parasına hiçbir zaman el sürmeyi aklından bile geçirmez ve toprak da, para da, kesintisiz bir miras yoluyla, çocuklarına kalır. Gerçi sarayda bir görev kabullenmekle veya Paşa unvanını yüklenmekle bu ayrıcalığı yitirirler; ama aralarında böylesine budalalık edenler pek azdır. İmparatorluğun tüm bilgisini ve hemen hemen tüm zenginliğini kendilerinde toplamış olan bu adamların gücünü, etkinliğini kolaylıkla tahmin edebilirsiniz.»

Başlangıç dönemlerinde, Osmanlı ulemasının başları, çoğunlukla, eski İslâm uygarlığı ülkelerinden —İran ve Arap topraklarından— gelmiş veya öğrenim yapmaya oralara gitmiş kimselerden oluşuyordu. Bununla birlikte, onaltıncı yüzyılda çoğunluğu Osmanlı Türklerinden oldu ve başkentte ve eyalet merkezlerinde bunlar, kendi yüksek öğrenim merkezlerine kavuştular. Dinsel görevlerin babadan oğula geçirilmesi eğilimine karşın, hiçbir zaman sıkışıkı kapalı bir din adamları kastına dönüşmediler. Köle kuruluşundaki ikinci kuşağın adamları —asker ordu ve saray subaylarının, görevlilerinin oğulları— genellikle, çok zaman dini meslek edindiler; basit aileden gelme özgür doğmuş Müslümanlar da —yazıcılar, zenaatçılar,

hattâ kimi zaman göçebeler— okullarda okuyarak ulema sınıfına ve derecesine erişebildiler. Öğrenim, gerçi herkese uygulanmaktan uzaktı ama, parasızdı, herkese açıktı ve parasal olanağı bulunmasa bile, parlak bir öğrenci, ulema sınıfı merdivenini tırmanarak en büyük basamaklara erişebiliyordu.

Ulema, hukukçu ve din bilginleriydi, ve dinleri yasai; doğmatik ve kati bir dindi. Halkın gözünde, güçlü ve çok zaman zengin yargıçlar ve efendiler olarak görünürlerdi. Arkalarında, hukukun görkemi, ve devletin sonsuz gücü ve temsilcisi olan Padişahtan bile çok, çok, ölçülmeyecek derecede uzakta bir Tanrı vardı.

Cami töreni, basit ve katıdır. Sofu İslâmlık, Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi, raksı, tapınma ve dinsel töreninden kaldırmıştır. Kardeş dinlerden daha da ileri giderek, müzik ve şiiri de bir yana bırakmış ve dualarını, çoğunluğu Kurandan alınmış birkaç basit, dinsel metinden ibaret kılmıştır. Camide kutsal emanetlerin konduğu bir köşe yoktur çünki İslâm dininde kutsama eşyası ve papazlık kurumu yoktur. İmam, ne papazdır, ne pastördür, sadece duada öncülük eden kişidir. İnananlara, dinsel hukuk ve dinsel törenler konusunda yol gösterir, bilgi verebilir ama, kul ile Tanrı arasında giremez. Toplu dua, Tek olan, uzakta ve Ulu Tanrıya kulluk etmenin disiplinli, ortak bir yoludur. Bu duada ne gizem vardır, ne gösteri ve taklit, ve ayrıca dua müziğine, şiire de yer yoktur, hele temsili resim ve heykele hiç mi hiç yer yoktur çünki Müslümanlık, bunları putlara tapınma olarak

görür ve büyük günah sayar. Resim ve heykel gibi tasvirlerin yerine Müslüman sanatçılar, soyut biçimleri getirmişlerdir; bu desenler, Arapça yazılı, çoğunluğu Kurandan alınmış âyetlerin süslenmesiyle ve değişik biçimlere sokulmasıyla elde edilir. Büyük ustaların elinde, yazı sanatı, başka herhangi bir estetik ve dinsel gelenekte yetişmiş kişilerin kolay kolay ulaşamayacağı bir sanatsal başarı doruğuna erişmiş bulunmaktadır.

Sofu ulemanın ayrıcalıklı uzaklığı, tapınmalarındaki sertlik ve katılık, öğretilerinin soğuk yasallığı, birçok Müslümanın manevi ve toplumsal gereksinmelerini doyurmamış olacak ki bunlar, yol gösterici bulmak, destek bulmak için başka yerlere yöneldiler. Daha eski zamanlarda genellikle Şii öğrenimini izlerlerdi ki Şiilik, Sünni ulema tarafından dinsizlik sayılırdı ve şii inancının pek çok izleri hâlâ halk dininde korunagelmişti. Sofilerin ötekisi daha önemli olmuştur; bunlar, ortaçağındanberi, **tarikat** adı verilen ve her biri ayrı bir gizemci yola kendini adamış derviş kardeşlikler halinde örgütlenegelmiş İslâm gizemcileridir. Bu tarikatlar, sofu İslâmlığın pek çok eksikliğini tamamladı. Derviş ermişleri, katı sofuluğun insan ile Tanrı arasında bırakmış olduğu boşluğu doldurdular; derviş şeyhleri, çobanlık, yol göstericilik yaptılar; derviş toplantıları, Tanrıyı arayanlara ve sırasında insansal gereksinmeler uğruna çabalayanlara kardeşlik, birlik sundu. İnançları sıcaktı, gizemciydi, sezgiye dayanıyordu; tapınmaları coşkulu, esrimeliydi, müzikli danslı, sarkılıydı, bu yollardan inana-

nı Tanrı ile mistik birleşmeye götürüyorlardı. Ulemanın tersine, dervişler halkın bir parçası olarak kaldılar, halk arasında sonsuz bir etkiye sahip oldular. Daha eski dönemlerde, sık sık dinsel veya toplumsal ayaklanmalara öncülük ettiler, yasallık ve bilgi karşısında iyilikseverlik ve ermişliğin, devlet ve hiyerarşi karşısında halkın temsilcisi oldular. Zaman zaman saraya ve orduya bile sızma olanağını bularak ulemaya, kendi güç merkezlerinde meydan okudular. Osmanlı devletinin doğuşunda dervişler, sınır savaşçılarının, akıncıların dinsel yol göstericileri ve hocaları olarak yer almışlardı. Türk ordularıyla birlikte, yeni ele geçirilen topraklara ve kentlere dek yayıldılar, Türk halkının büyük bir bölümünü içeren, kolu ta uzaklara dek uzanan bir tekke ve zaviye sistemi kurdular. Bunların merkezleri tekke idi. Tekke, tarikat şeyhinin birkaç bekâr dervişle birlikte yaşadığı bir tür manastır sayılırdı. Evli dervişler dışarıda yaşar, tekkedeki törenlere katılırdı, Tanrının sevgilisi anlamına, **muhib** denilen derviş çırakları da öyle, Her tarikatın kendine özgü, zikir denilen bir, esrime halinde tapınma yolu ve kendi düzencesi, kendi kuralları vardı. Tören usullerinin bazıları eskiçağın raks yoluyla tapınma usullerini ve puta tapar Türklerin şaman törenlerini andırır; inançlarının bazıları da Türklerin, Ortaasya'dan, Anadolu'ya gelirken İran'dan geçerken karşılaştıkları İslâm'ın aykırı düşünce tarzlarını yansıtır ki bu düşünce, Anadolu sınırında nisbeten özgürlükle gelişip yerleşmiştir. İslâmlığı benimseyenler arasında, kimi Hıristiyan inançlarının hâ-

lâ etkinliğini koruması, ve kimi zaman başka adlar altında, Hıristiyan azizlerine, yortularına, ve kutsal yerlerine gösterilen saygı da dikkati çeken noktalardır. Bu tarikatların ve kardeşliklerin inancında ve gözlediği yöntemlerde, Türk, yersel şii ve Hıristiyan öğelerinin nisbi etkileri, derece derece önem kazanmıştır.

Sofu ulemanın tarikatları kuşkuyla karşılaması, ve sık sık da onlardan yakınması, tanımazlıktan gelmesi şaşılacak bir şey değildir. Özellikle tarikatlerin, Tanrının tek ve Ulu birliğini yalanlar gibi görülen Vahdeti vücut öğretilerinden hoşlanmıyorlardı; ermişlere ve kutsal yerlere puta tapar gibi tapınmalarını hoşgörmüyorlardı; büyücülüğe benzer uygulamalarından ve kuşkuyla karşıladıkları esrime yaratma yöntemlerinden çekiniyorlardı; şeriata uymadaki gevşekliklerinden, umursamazlıklarından yakınıyorlardı. Başka bir kuşku nedeni de, hemen hemen tüm kardeşliklerin inancında yer alan güçlü Şii öğesiydi ki bu öğe belki de onlara Şii damgasını vurmaya yeterli değildi ama sofu Sünnilikte korku ve öfke yaratmaya yetiyordu. Başka korkular da vardı, derviş şeyhlerinin denetimindeki tehlikeli, sıkı sıkı bastırılmış enerjilerin, eğer bu şeyhler isterlerse, salıverilebileceği korkusu gibi. Gerek Selçuklu, gerekse Osmanlı hükümdarlığı dönemlerinde, dervişler, dinsel amaçlar adına, birçok ayaklanmaya öncülük etmişler ve zaman zaman kurulu düzen karşısında büyük bir tehlike yaratmışlardır. İlk büyük derviş ayaklanması, onüçüncü yüzyılda, Baba İshak ayaklanmasıy-

dı ve Ünlü Şeyh Bedreddin'in elebaşlılık ettiği bir başka ayaklanma ise, 1416 yılında bastırılıncayadek neredeyse Osmanlı İmparatorluğunu parçalıyordu. 1519 da Yavuz Sultan Selim, İran ve Mısır'a karşı kazandığı zaferlerin ardından, bir de Tokat yörelerinde, Mesih olduğunu öne süren, Celâli adında bir asiyi sindirmek zorunda kalmıştı; 1527 de, Kanuni Sultan Süleyman, Mohaç'da Macarlara karşı kazandığı zaferden kısa bir süre sonra, sadrazamını büyük bir orduyla Anadolu'ya göndererek, Kalenderoğlu adıyla bilinen ve Hacı Bektaş'ın soyundan geldiğini iddia eden bir dervişin, Karaman'da kışkırttığı bir ayaklanmayı bastırttı. Onaltıncı yüzyıl sonlarında ve onyedinci yüzyıl başlarında daha birçok ayaklanma oldu ki bunlardan, 1608 de patlak veren bir tanesine de başka bir Kalenderoğlu, Mehmed Ağa diye birisi elebaşlılık ediyordu.

Kalenderoğlu, Osmanlı İmparatorluğuna ilk gelen Avrupalı gezginlerin sık sık sözünü ettiği ve Binbir Gece Masallarında da rastlanan bir kişinin, Kalender yani umursamaz birinin oğlu demektir. Kalenderler gezgin dilenci dervişlerdi, Müslüman halkı kızdırmak için inadına sakallarını, saçlarını, kaşlarını tıraş eder, Şeriat yasalarının kısıtlamalarını ve daha birçok kuralı hiçe sayarlardı. Baba deyimi genellikle dervişlerin başına, özellikle de onbirinci yüzyıldan başlayarak, Anadolu'yu fetheden ve buralara yerleşen Türk akıncılarına ve göçebelerine esin kaynağı olmuş dervişlere verilen bir unvandır.

İlk büyük Türk tarikatı olan, Bektaşi dervişleri-

nin tarikatı işte bu çevrelerde doğmuştur. Bu tarikatın piri, ve adını ona vermiş olan kurucusu, Hacı Bektaş'tır; Hacı Bektaş, Horasan'lı bir göçmendi ve ihtimal, 1240 Anadolu ayaklanmasının öncüsü Baba İshak'ın çıraklarından, izdeşlerindendi. Bu tarikat, esinini Ortaasya'dan gelme ve yöresel, çeşitli kaynaklardan aldı ve hatırı sayılır Hıristiyan öğeleri de sindirdiği anlaşılan uzun bir gelişim süreçinden sonra, klâsik biçimine, onaltıncı yüzyıl başlarında eriştiği sanılıyor. Bu tarikatın büyük Üstadı olan Çelebi, Kayseri ile Kırşehir arasında, Hacı Bektaş'ın türbesinin yanındaki esas tekkede otururdu; tarikatın dalları Anadoluya ve Rumeliye yayıldı. Çok geçmeden başkente yerleştiler ve 1926 da dağıldıkları tarihe değin orada ondört tane tekke kurdular. Eski bir söylentiye göre, Hacı Bektaş, Yeniçeri ordusunun da kurucusuymuş ve ona adını, ve özgün başgiyimi veren de Hacı Bektaş imiş. Hiç kuşkusuz bu yönden gerçeğe aykırı olmakla birlikte, bu söylentinin ihtimal, ordu ile Anadolu dervişleri arasında eskiden var olan bağlantıyı yansıtması olasıldır. Onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllarda Bektaşiler Yeniçerilerin dinsel yaşamı üzerinde giderek daha derin bir etkinlik sahibi oldular ve acemilerle askerlere hocalık, yol göstericilik yaptılar, onlara dinsel-askeri kardeşlik havasını kazandırdılar.

Yeniçerilerle olan ilişkilerine karşın Bektaşiler, halkçı ve köklü niteliklerini de korudular ve sık sık devletin ve ulemanın kuşkusunu uyandırdılar. Bunların dağıtılması zamanında, Esad Efendi tarafından

anlatılan bir olay, Bektaşilerin kendi tutumunu değilse bile, düşmanlarının onlara yönelttiği suçlamaların niteliğini açıklamak bakımından son derece ilginçtir. Esad Efendi diyor ki, 1690 yılında, Avusturya ile savaş sırasında,

«kahrolası bir Bektaşi, gece için konaklayan Müslüman askerlerinin arasına girmiş ve her birini teker teker dolaşarak şöyle konuşmuş: «Hey sizi sersemler, ne diye canınızı bir hiç uğruna tehlikeye atarsınız? Yuh siziere! Din uğruna savaşmış, şehitlikmiş, tüm bunlar hep boş lâf, gevezelik, saçma. Osmanlı imparatoru sarayında sefa sürerken, Frenk kıralı ülkesinde keyif çatarken ne diye siz şu dağbaşlarında savaşarak canınızı törpülersiniz, bir türlü aklım almıyor!»

Böyleslne suçlamalara, sık sık dinsizlik yakıştırmalarına, ve daha da kötüsü, ayaklanmaya kışkırtma, ve fesat isnatlarına karşın Bektaşiler gellşmeyi sürdürdüler, Yeniçerilerle ilişkileri onlara Osmanlı devletinin tam göbeğinde güçlü ve etkin bir konum sağladı.

Belki de bu etkiye karşı çıkabilmek, bunu silebilmek içindir ki Osmanlı makamları, başka, karşıt bir tarikatı desteklediler ve bu tarikat da Osmanlı İmparatorluğunda zamanla önemli bir rol oynadı. Bu, Batıda Rakseden Dervişler olarak ün salmış bulunan, büyük Mevlevi Kardeşliği idi. Adını, onüçüncü yüzyılda, Selçukluların başkenti Konya'da yaşamış, «Efendimiz», **Mevlâna,** olarak bilinen ünlü gizemci ve ozan Celâleddin Rumi'den almıştır. Batılıların yakıştırdığı ad ise, tarikat üyelerinin, tören düzencesinden olan

zikir sırasında, sağ ayakları üzerinde, neylerin ve başka çalgıların eşliğinde dönerek, esrime haline erişmelerinden ileri gelmektedir. Tarikatın Piri **Çelebi,** Konya'ya, tarikata adını veren kurucunun türbesinin yanıbaşındaki merkez tekkede otururdu. Mevleviler, tarikatlar arasında sofu İslâmlığa en yakın olanlardı. İzdeşleri, orta ve yüksek kentli sınıfıydı ve birçok ünlü Türk ozanını ve müzikçisini de içeriyordu; öğretileri fazla derine iniyordu ve sofu islâmlıktan ayrılan noktaları pek aza indirgenecek biçimde sunulabiliyordu. Onaltıncı yüzyıl sonunda, padişahların lütfunu kazanmışlar ve 1648 de Mevlevi Şeyhi, ilk kez olarak yeni bir Padişahın tahta çıkma töreni olan kılıç kuşanma törenini yönetmişti. Daha sonra da Mevlevi Şeyhleri zaman zaman bu ayrıcalığa erişmişlerdir.

Bektaşiler de, Mevleviler de Anadolu Türklerinden oluyorlar ve genellikle Osmanlı yönetim ve etkisi altındaki topraklarda kalıyorlardı. Dışarıdan İslâm dünyasına girmiş başka tarikatler de vardı. Örneğin, onikinci yüzyılda Irak'ta kurulmuş bulunan ve ihtimal derviş tarikatlerinin en eskisi olan Kadiriler bunlardandı. Bu nisbeten sofu tarikatın, onaltıncı yüzyılda Osmanlıların Irak'ı ele geçirmesiyle Türkiye'ye girdiği ve çok geçmeden de İstanbul'a iyice kök salıp yerleştiği anlaşılıyor. Irak'tan bir başka ve daha eski tarihte gelen tarikat de, Batı'da Uluyan Dervişler olarak bilinen Rufailerdir. Bu tarikatten olanlar, kendilerini hiç acı duymaksızın bıçaklar, yaralar, ve yakarlardı ve uyumlu seslere ve haykırışlara dayanan

bir çeşit **zikir** törenleri vardı.

Nakşibendi tarikatının kökeni, Orta **Asya idi;** Türkiye'ye onbeşinci yüzyıl sonlarında, ozan **Buharl** tarafından getirildiği söylenir. Bu ozan, tarikatın kurucusunun Buhara'daki mezarını ziyaret etmiş, tarikata girmiş ve İstanbul'a dönerken yanında bir de Buhara'lı şeyh getirerek Türkiye'deki ilk Nakşibendi tekkesini kurmuş. Zamanın birçok Türk yazarı, ve bu arada özellikle, düzyazı ve koşuk olarak sayısız eser vermiş ozan ve gizemci Bursa'lı Lâmii (öl. 1531), Nakşibendi tarikatındandılar. Sonraları Nakşibendi tarikatı, bu kez Hindistan'dan ve daha eylemci bir biçime girmiş ve oldukça yayılmış, geniş etki sağlamış, pek çok kişiyi peşinden sürüklemiştir. Bu tarikatın inançları, ötekilere oranla, sofu Müslümanlığa daha yakındı ve tarikat izdaşları, namazda, oruçta, ve Şeriatın öngördüğü öteki dinsel kural ve kurumlarda çok daha titiz davranıyorlardı. Onyedinci yüzyılın ikinci yarısında yazan Evliya Çelebi, Nakşibendilerin önemini kabul ediyor ve şöyle diyor: «büyük Şeyhler iki tarikatte toplanmıştır diyebiliriz: Halvetiler ve Nakşibendiler.»

Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği bu Halveti tarikatı, bir süre için oldukça önem kazanmıştı. Adını, Arapça yalnızlık anlamına gelen **halvet**'den almış olan bu tarikat, izdeşlerinin yılda bir kez ıssız bir yere giderek kırk gün bir hücreye kapanmasını, gün doğuşundan batışınadek oruç tutup dua etmesini buyurdu. Tarikat, onbeşinci yüzyılın birinci yarısında, doğu Kafkasya'da, Şemakha'da, gizemci bir şeyh ta-

rafından kurulmuştu. Çok geçmeden Azerbaycan ve Türkiye'nin doğusundaki Türkmen boyları arasında yayıldı ve etkin, kendini bu yola adamış izdeşleri tarafından batıya götürüldü. İstanbul'un fethinden çok kısa zaman sonra, Halvetiler, buraya, halk tarafından çok sayılan ve büyük etkisi olan bir başkanın yönetiminde yerleştiler. Halvetilerin eylemci tutumu, çok çabuk ve geniş ölçüde yayılmaları, siyasal hırsları kuşku götürür sofulukları, bunlara gerek Padişahın, gerekse Ulemanın gözünde sürekli olarak kuşku uyandırıcı bir nitelik kazandırmıştır. Fatih Sultan Mehmed çok geçmeden, Halveti şeyhinin, kentten ayrılmasını «öğütledi»yse de, tarikat o zamanedek iyice yerleşmiş bulunuyordu ve Fatihten sonra tahta çıkanların birkaçının zamanında da, bir süre oldukça karanlık olmakla birlikte, gene de geniş bir siyasal rol oynadığı anlaşılıyor.

Onyedinci yüzyılda, Halvetilerle sofu karşıtları arasında, bir dizi ciddi çatışma başgösterdi. Karşı karşıya gelen iki önder, Halveti Şeyhi Sıvas Efendi (öl. 1639) ile, genellikle Kadızade olarak bilinen, sofu dindar vaız ve hoca Mehmed Efendi (öl. 1635-6) idi. İkisi arasındaki karşıtlık, o çağın ünlü Kâtip Çelebi'si tarafından çok iyi belirtilmektedir:

«Bu iki şeyh, birbirinin tam karşıtıydı; yaradılışlarının da başka başka oluşu yüzünden, aralarında bir kavga parlak verdi. Birçok...» anlaşmazlıkta... Kadızade bir yanı tuttuysa Sivasi öteki yanı tuttu ve her ikisi de aşırıya kaçtılar, ve her ikisinin de izdaşları, birbiriyle durmadan dalaştılar, tartıştılar. Bu du-

rum yıllarca sürdü, iki taraf arasında tartışmanın ardı arkası kesilmedi ve bu yersiz kavgalardan, aralarında güçlü bir nefret ve düşmanlık doğdu. Şeyhlerin çoğunluğu birinden veya ötekinden yana çıktı, ama içlerinden en akıllıları, kavganın dışında kaldılar ve «Bu, yararsız bir çatışmadır. Hepimiz de Hazreti Muhammed'in kullarıyız, din kardeşiyiz. Ne Sivasi'den izinname, ne Kadızade'den berat almışız. Onlar sadece, birbirlerine karşı çıkmakla ün kazanmış, iki saygıdeğer şeyhtirler; ünleri Padişahın bile kulağına gitmiş. Ve böylece hem kendi çıkarlarını sağlamış, hem de sırtlarını güneşe vermiş oldular. Ne diye onların kavgasına biz de katılmak gibi bir budalalık edelim? Bundan, ne yararımız olacak ki?» diyorlardı.

Gene de kimi akılsızlar, bu ikisinden birine bağlanmakta inad ettiler, onlar gibi ünlü olacaklarını umuyorlardı. Bu iki ünlü kişinin sayısız vaızları ve izdaşları arasındaki anlaşmazlık ve ağız kavgası, kılıçlı, mızraklı gerçek bir savaşa dönüşmeye yüz tutunca, Padişah ta bunları yola getirmek zorunda kaldı ve kulaktozlarına yumruğu indirerek bu adamları kentten dışarı sürdü. Bu türden kendini bilmez bağnazlara boyun eğdirmek ve onlara hadlerini bildirmek, Müslümanların Sultanının görevleri arasındadır. Bu gibi adamlar kim olurlarsa olsunlar; çünki geçmişte, bu tür eylemci bağnazlıktan çok yönlü zarar ve kötülük gelmiştir.»

Bununla birlikte, anlaşmazlıkların temelinde kişisel anlaşmazlıktan ve kıskançlıklardan çok daha

aşkın bir şeyler yatıyordu ve iki önderin ölümünden sonra da uzun zaman sürdü gitti. Yüzyılın sonlarına doğru, kahve ve tütün yüzünden, küçümsenmeyecek bir savaş daha çıktı, dervişler bunları savunuyor, sofular ise, müzik ve dans ile birlikte kahve ve tütünü de dine aykırı ve günah sayarak yasaklıyorlardı. Gizemcilerle doğmacılar arasındaki çatışma, Osmanlı İmparatorluğunun dinsel yaşantısında bellibaşlı temalardan biriydi ve günümüzde bile tümüyle geçmiş, bitmiş sayılamaz.

Hıristiyanlık Avrupa için ne idiyse, İslâmlık da Osmanlı İmparatorluğu için oydu; Lâtince ile Yunancanın Avrupa kültürüne bulunduğu katkıyı, Arap ve Fars İslâm klâsikleri, Osmanlı Türklerine sağlamışlardır. Osmanlı yazını, aslında islâm yazınıdır ve çoğunlukla Türkçe kaleme alınmıştır ama, Arap harfleriyle ve Arap ve Fars sözcük, kavram ve temalarından pek çok şey alarak. Dinbilimi ve hukukta, Arap etkileri baskındı. Osmanlı ulemasının çoğu, Arap kökenliydi ve hattâ Arap kökenli olmayanlarında bile, Türkçe yerine Arapça konuşmayı yeğleyenlerin sayısı çoktu. Şiir ve resmî yazışma dilinde, Osmanlı stil ve zerafetine örnek olan, Arabistan'dan çok, İran idi. Fars yani İran klâsikleri, Türkiye'de okunuyor, inceleniyor, Türkçeye çevriliyor ve taklit ediliyordu ve bu klâsikleri bilmek, okumuş bir kalem adamının eğitiminde temel koşul sayılıyordu.

Bu, Osmanlı yazınının salt başka kaynaklardan gelme ve taklit bir yazın olduğu demek değildir. Büyük Türk yazarları, Fars-Arap geleneğini yeni, anlam-

lı ve canlı bir şey olarak aktarmayı ve yeniden yaratmayı başarmışlardır. Bunlara, Türk yazarlarının en verimli yapıtlarını verdikleri şiir ve tarih alanında pek çok örnek gösterebiliriz.

Ozan Mesihi, Arnavutluk'ta doğmuş ve gençliğinde dinbilimi öğrenmek üzere İstanbul'a gitmişti. Hattat ve ozan olarak ün yaptıysa da, koruyucusunun ölümü üzerine, çalışmalarını başkentte geliştirebilme olanağından yoksun kaldı ve kendini toparlayamadı. Bunun üzerine Bosna'da küçük bir tımara çekilerek orada 1512 de öldü. Osmanlı kamuoyu, Mesihi'yi Baki'den önce gelen lirik ozanların en büyüğü sayıyordu. Şiirlerinin en tanınmışı ise bahar kasidesidir; bu kaside, zarif bir onsekizinci yüzyıl ingilizcesine çevrilerek 1774 de Sir William Jones tarafından İngiltere'de yayınlanmıştır.

Çağının en büyük Türk ozanının Baki (1526-1600) olduğu konusunda herkes görüş birliğine varmıştır. İstanbul'da doğmuş, bir müezzinin oğlu olan Baki, önce bir saracın yanına çırak girdi, sonradan medrese öğrenimine başladı ve yetenekleri sayesinde, çağının en büyük okumuşlarının ve yazarlarının ilgisini çekti, ulema derecesine yükseldi. 1555 de, İran seferinden henüz dönmüş olan Kanuni Sultan Süleyman'a, bir kaside sundu. Bu kasidenin ulaştığı başarı, ona Padişahın ilgisini ve dostluğunu da kazandırmış oldu; hattâ Padişah, kendi yazdığı dizeleri, gözden geçirip düzeltmesi için Baki'ye gönderiyordu ve böylelikle ozanın önünde din ve yazın alanlarında parlak bir gelecek açılmış bulunmaktaydı. Kanuni'nin ölü-

mü onun için ağır ve çok acı bir darbe oldu ve dostu ve koruyucusunun ardından, en güzel yapıtı sayılan bir Mersiye (Ağıt) ile yas tuttu. Ozan, ağıdına, geleneksel bir tema ile başlayarak okura veya dinleyiciye, dünya debdebesinin geçici olduğunu hatırlatır ve okuru, eğer bunu unuttuysa, Ulu Padişah Sultan Süleyman'ın başına gelenleri düşünmeye yöneltir:

Ey pây-bend-i dâm-geh-i kayd-ı nâm-ü neng
Tâ key hevâ-yi meşgale-l dehr-i bî-direng

An ol günü ki hir olup nev-bahâr-ı ömr
Berk-i hazâna dönse gerek rûy-i lâle-renk

Âhir mekânın olsa gerek cür'a gibi hâk
Devrân elinden erse gerek câm-ı ayşa seng

İnsan odur ki âyine veş kalbi sâf ola
Sinende neyler âdem isen kîne-i peleng

İbret gözünde niceye dek gaflet uykusu
Yetmez mi sana vâkıa-i şîr-i ceng

Ol- şeh-süvâr-ı mülk-i saadet ki rahşına
Cevlân deminde arsa-i âlem gelirdi teng

Baş eğdi âb-ı tîğına küffâr-ı Engerûs
Şemsîri gevherini pesend eyledi Freng

Yüz yire koydu lûtf ile gül-berk-i ter gibi
Sandûka saldı hâzin-i devran güher gibi

.....

Gün doğdu sab-ı âlem uyanmaz mı hâbdan
Kılmaz mı cilve hayme-i gerdun-cenâbdan

Yollarda kaldı gözlerimiz gelmedi haber
Hâk-i cenâb-ı südde-i devlet-meâbdan

Beng-i izâri gitti yatur kendi huşk-leb
Şol gül gibi ki ayrı düşüptür gül-âbdan

Câhî hicâb-ı ebre girer Husrevâ felek
Yâd eyledikçe lûtfunu terler hicâbdan

Tıfl-ı sirişki yerlere girsin duam odur
Her kim gamından ağlamaya şeyh-ü şâbdan

Yansın yıkılsın âteş-i hecrinle âftâb
Derdinle kara çullara girsin sehâbdan
Yâd eylesin hünerlerin kanlar ağlasın
Tîğın boyunca kareye batsın kırâbdan

Derd-ü gamınla çâk-i girîbân edip kalem
Pirahenini pârelesin gussadan âlem

Tîgın açardı düşmana zahm-i zebanları
Bahsetmez oldu kimse kesildi lisanları

Gördü nihâk-i serv-i serfrâz nizeni
Ser-keşlik adın anmadı bir dahi banları

Her kande bassa pây-ı semendin nisâr için
Hanlar yolunda cümle revan etti canları

Deşt-i fenada mürg-i hevâ durmayıp döner
Tîgın Hûda yolunda sebil etti canları

Osmanlı tarihçesinin geniş ve zengin yazınından

ise, iki örnekle yetinmek zorundayız. Bunlardan birincisi, bir zafer mektubudur, mektup Osmanlı yazınında çok yaygınlaşmış bir yazı türüdür. Zafer mektubu, ise, çok süslü bir yazın kompozisyonuydu; amacı, padişahın siiâhii kuvvetlerince karada veya denizde kazanılmış bir zaferi anlatmak ve daha da çok, övmek, kutlamak, bu yoldan padişahın dostlarını yüreklendirerek düşmanlarını sindirmekti. Bu mektubun örnekleri, kimi dost hükümdarlara ve başka hükümdarlara da gönderilir ve çok zaman da İmparatorluk güncelerine kayıd edilirdi.

Siyasal propaganda ile kahramanlık destanı arasında sayabileceğimiz bu türün güzel bir örneğini, Kanije zaferinin belleteninde buluyoruz; bu yazı, Kanije kalesinin 1600 yılında Osmanlılar tarafından Habsburgların elinden alınmasını anmak için kaleme alınmıştır; Yazarı, büyük bir ihtimalle, o sıralarda Reis Efendi görevinde bulunan, ünlü tarihçi Hasan beyzadedir; bu metin, İstanbul'dan, İngiltere'ye Kraliçe Elizabeth'e gönderilen bir mektubun içinde bulunmuş ve Londra'da Resmi Kayıt Bürosunda saklanmıştır:

«Şurası biline ki, bu hayırlı yılda, yiğit ve ünlü askerlerimizle Kutsal Savaşın yuvası Belgrad'dan yola koyulduk. Buda'ya doğru gidiyorken, Babokza ve Kanije adındaki düşman kalelerinin eşkiyası, Buda yolundaki köprüleri yaktılar ve halka ve soylulara, etmediklerini komadılar, istibdat ateşiyle eziyet ettiler. Bu gibi eşkıyayı ortadan kaldırmanın gerekli ve önemli bir konu, zorunlu bir iş olduğu üzerinde görüş birliğine varıldığından, hareketin gemleri bu yöne çevrildi

ve dizginler, adı geçen kaleleri ele geçirmeye doğru koyverildi. Önce Babokza kalesine ulaştık. Çevresinde görkemli konağımızı kurduk. İçeride sıkışıp kalmış olan hainler, ergeç zafer kazanacak olan ordumuzun saldırısına karşı koyamadılar. Kaleyi iki gün içinde teslim edince, biz de oradan ayrılıp içerilere doğru uzanan toprakların anahtarı durumunda olan ve uğursuz Macarların ülkesine açılan sağlam duvar, demir kapı sayılan Kanije kalesini kuşattık. Ama bu kalenin iyice tahkim edilmiş bir kulesi bulunduğundan ve çevresi de, ta gökyüzüne dek tırmanan mazgallı surlar ve başı bulutlara değen kulelerle sarılmış olduğundan, ne yıkabildik, ne de alttan kundaklayabildik. Birçok yerlere gök gibi gürüldeyen toplar yerleştirdiğimizden savaşın hayhuyu ta yedi kat arşa çıktı; ve bataklığı kirişlerle örtüp dört köşesine dağ gibi odunlar yığdıktan sonra, Rebi ül-evvelin 28 inci günü saldırıya kalktık. Bu arada Viyana kiralı akıl ve yiğitlik yönünden ünlü kumandanlarıyla ve 100.000 i aşkın atlı ve piyade kâfir ile, sayısız silâh ve donanım ile, sonu gelmeyen arabaları, çadırları, otağları ile, muzaffer ordu-yu hümayunumuza yaklaştı. Savaşa girişen muzaffer İslâm askerleri, bu günü bayram günü bildiler; korku, çekinmek bilmeden, atik ve çevik atılıyorlardı; ve düşmanı böylece karşıladılar. Her iki yan da kendini savaşın ateşine attı, ve amansız bir çatışma, bir kıyımdır başladı. O gün büyük bir zafer günü oldu...

Muzaffer askerlerimiz tam üç gün üç gece, bir yandan kaleyi bombalarlarken, öte yandan da kâfirlerle savaşçılar. Ama kahrolası hainler, konakla-

dıkları yerin çevresine derin siperler kazıp içerisine toplar yerleştirdiler. Dördüncü gün, saflar ve kollar gene çatıştı, sağdan, soldan, ortadan, yanlardan amansız savaşa girişildi. Birkaç bin atlı ve piyade, çeşitli yerlerden geriye, konak yerine sürüldü, ve üzerlerine sayısız ateşli silâhla ateş açıldı. Top gülleleri ve tüfek mermileri yağmur ve âfet gibi üzerlerine, kafalarına yağdırıldı. Muzaffer, seçkin askerlerimiz, bir belâ seli gibi dört bir yandan üzerlerine çullandılar. Yedinci günün sabahında her şeye Kaadir Ulu Tanrının yardımıyla, zafer kapıları açıldı. Düşman, yenilmiş, tutunamaz olmuştu artık. Düşe kalka, geldikleri saraya doğru geri püskürtüldüler. Gaziler, peşlerine düştüler. Binlerce atlı ve piyade, kılıçlara yem oldu, binlercesi de yakalanıp tutsak edildi. Topları, cephaneleri, barutları, donanımları, buydağları, hepsi alındı... Kalede hâlâ kuşatılmış olan o hainler ise, tıpkı öldürülmek üzere bulunan bir hayvanın can havliyle didişmesi gibi, inad ettiler, küstahlıktan vazgeçmediler. Boğulan bir adamın her çareye başvurması gibi, hiçbir çabayı esirgemediler ve ellerine geçirdikleri taşları, tahtaları, tüfekleri ve topları üzerimize yağdırmaya başladılar. Gene hiç gecikmeden, onlara toplarımızı, tüfeklerimizi, oklarımızı ve ne silâhımız varsa tümünü yönelttik, gece gündüz, durmadan, adım adım ilerledik. Saldırıya hazırlandığımızı anladılar ve anladılar ki bu sağlam kale teslim edilmedikçe, ayaklarımız altında çiğnenmekten kurtulamayacaklardır. Bunun için ister istemez kaleyi, Rebiül-Ahır ayının 13 üncü günü teslim ettiler. Mer-

hamet kapısını çalarak, bağışlanmalarını, cömert davranmamızı dilediler. Kalenin anahtarlarını sundular... ve canları da, malları da, karı ve çocukları da bağışlandı. Herkes evine gönderildi... Tanrıya şükürler olsun, şu hayırlı yılda... böylesine mutlu olaylar geçti. Tüm düşmanlarımız da böyle kahrolsun.»

İkinci örneğin konusu savaş değil diplomasidir. Ve Osmanlı tarihçisini bambaşka bir açıdan gösterir. 1653 yılında Hindistan Moğol İmparatorunun bir elçisinin İstanbul'da kabulünü ve karşılık olarak oraya bir elçi atanmasını konu alan şu bölüm, o çağın tarihçilerinden biri tarafından kaleme alınmış ve imparatorluk vakanüvisi Naima tarafından kaydedilmiştir. Çağın debdebeli ve uygar İstanbul toplumunu pek güzel anlatır:

«Receb ayının 23 ünde, divana çıkarak armağanlarını sundu. Bunlar, toplam değeri 300.000 kuruş kadar tahmin edilen, üç tane değerli armağandı, Padişah'ınkinden daha iri elması bulunan bir sorguç, bir kılıç ve bir hançer. Elçi, ulemadan biri olduğu için, Sadrazam, Şeyhülislâm, Kazaskerler ve öteki devlet ileri gelenleri, tümü de onuruna şölenler verdiler; bu şölenlerde bilgili ve değerli kişiler, sanat ve konuşma ustaları, hazır bulundu ve elçiyi çok yararlı konuşmalarla ve akıllıca yanıtlarla ağırlayıp eğlendirdiler. Bu şölenler dünyanın cenneti sayılacak saraylarda ve içler açıcı yalılarda veriliyor, ona, İstanbul'un bu eşsiz ve gözkamaştırıcı güzellikleri gösterilmek isteniyordu. Gerçekten de bir elçinin böylesine bir ilgi ve saygıyla ağırlandığı işitilmiş değildir. Elçiye ge-

reken tüm saygı ve ilgi gösteriidikten sonra, Hindistan İmparatoruna bir karşılık mektubu yazıldı. Zümrüt kakmalı bir hançer, yirmi tane güzel cariye, ve çok güzel donatılmış bir at, ki bu atın yalnız koşum takımlarının 90 kese değerinde olduğu tahmin ediliyordu, İmparatora armağan olarak gönderildi, Elçiye ise 6000 altın, bir samur kürk, ve bir de donatılmış at armağan verildi. Hindistan'a onunla birlikte gitmek üzere bir elçi seçmek için toplanıldı. Eski bir geleneğe göre, ulema veya kâtipler arasından, tecrübe sahibi birini veya okumuşlar ve yazarlar arasından güzel konuşan biriin göndermek uygun düşerdi. Bununla birlikte, bu gerekli önkoşullar hiçe sayıldı. Salih Paşanın kardeşi Zülfikar Ağa bu elçiliğe aday oldu ve dedi ki: «Ben harçlık istemem. Giderlerimi kendi cebimden öderim.» Bu öneriyi hem hesaplı, hem uygun bularak —ucuz bir hizmetlinin elverişli bir yol arkadaşı olacağı ilkesine dayandıklarından— bu bilgisiz Başnak'ı elçi olarak atadılar.

Padişah Hazretleri, Hind elçisinin kusursuzluğunu ve parlak konuşmasını duymuş olduğundan... dedi ki: «Okumuş ve becerikli birini elçi olarak atayın, çünki elçiler hükümdarların onurudur.» Sadrazam ile şeyhülislâm kimi göndereaekleri konusunda başbaşa verdiler. Kimi okumuşların adı öne sürüldü, bunun üzerine biri çıktı dedi ki: «Eğer kültürlü ve seçkin birini atayacak olur iseniz, yolculuk giderlerinden başka, harçlık da ister, bizlere ardı arkası kesilmeyecek yük olur, ve durmadan ilgi bekler.»

Bunu gözönünde bulundurarak, Zülfikar Ağa'yı

göndermeye karar verdiler ve dediler ki ona: «Elçiye ziyarete gidiniz... onu evinizde güzelce ağırlayınız, dostça davranınız, uzak durmayınız. Ama yanındayken fazla konuşmayınız. Kendinizi konuşmak zorunluluğunda duymayınız yoksa büyük bir hata işleyebilirsiniz.» dediler. İşte ona böyle şeyler öğrettiler. Sonra da bu eşek, anlatılmaz bir debdebe ile, elçiyi ziyarete gitti, ona, kendi atanmasını bildirmek ve evine çağırmak üzere... Merhum Manoğlu'nun anlattığına göre, evine, okur yazarlardan kimseyi çağırmamış, ozanlardan yalnız Cevri Çelebi'yi ve Kadızade'nin maiyetindeki adamlarından nüktedan Ebu Ahmedoğlu'nu çağırmış. Bu ikisi onun dostları, sırdaşları ve pek yakınlarıydı; hem elçiyi eğlendirecek, hem de hünerleriyle, kendi patavatsızlık yapacak olur ise, örtbas edeceklermiş.

Zülfikar ağa, gözkamaştırıcı bir şölen düzenlemiş, çeşitli yemekler arasında, en seçkin yemek saydığı lâhanadan da birkaç kap bulundurulmasını buyurmuş. Elçi geldi, oturdu, ve uzun süren nezaket konuşmalarından sonra, yemek başlamış. Lâhana getirildiğinde Zülfikar, elçiye dönüp sormaz mı: «Hindistan'da lâhana var mı?» diye? Elçi de karşılık vermiş: «Hiçbir özelliği olmayan soğuk bitkiler, ılımlı iklimlerde pek yetiştirilmez.»

Zülfikar, elçinin ne dediğini anlamadığından, sözlerini sürdürmüş:

«Efendimiz, bu, çok yararlı bir besindir. İnsanın gücünü arttırır.»

Elçi gülümsemiş ve demiş ki: «Evet, gerçi bir yel

yaptığına hiç kuşku yok ama, bundan başka, insan gücüyle ne gibi bir ilişkisi olabileceğini bilmiyorum.» Zülfikar ne elçinin sözlerinin anlamını, ne de gülümseyişinin nedenini çözebilmiş. Aptalca onu taklid ederek o da gülmüş ve demiş ki:

«Efendimiz, çok şakacısınız, ama Arnavutların ciğer yedikleri için akıllı oldukları, Boşnakların da lâhana yediklerinden yiğit ve güçlü oldukları bir gerçektir.»

Elçi az çok öfkelenmiş: «Şu halde, sizin söylediklerinize bakılırsa, Arnavutların ciğerci ve Boşnakların da yelli olmaları gerekirdi.»

Sözlerinin anlamını kavrayan Cevri ile Ebu Ahmed, kahkahalarını tutamıyorlarmış ama yemekte gülmekten de utanıyorlarmış. Bu yüzden de gülmemek için kendlleriin sıktıklarından, yemeklerini bile yiyememişler.

Sofra toplanmış, şölen sona ermiş. Elçi gitmek üzereyken Zülfikar ona demiş ki: «Tanrıya şükürler olsun ki, zatı devletlileriinzle birlikte yolculuk yapmak zevkine erişmiş olacağız.» Elçi karşılık vermiş: «Evet, yolda çok garip şeyler görür, eğleniriz; ama Ulu Tanrı bizleri sağ salim gideceğimiz yere eriştirsin de.» Sonra da ayağa kalkmış: «İnsan biçiminde öküz yaratan Ulu Tanrıya şükürler olsun! Ne de güzel bir yol arkadaşlığı yapacağız..» diyerek çekip gitmiş.

Toplantı dağıldıktan sonra Zülfikar, Cevri ile Ebu Ahmedoğlu'nu alakoymuş ve onlara sormuş:

«Şu pezevenge ne güzel dedim ama, değil mi? Tarçınımız var, karanfilimiz var diye övünür durur-

lar, peki ama mallarını biz satın almasak halleri nice olur? Biz de kendi vatanımızın ürünleriyle övünelim. Benimle garip bir dilde konuştu ama ben ona doğru dürüst Türkçe ile karşılık verdim işte.»

Varlıklı bir adam, üstelik yeni atanmış bir elçi olduğundan, onu utandırmak yakışık almazdı, bu yüzden üstelik bir şey öğrenebllecek ve anlayabilecek yetenekte de olmadığından, berikiler susmayı yeğlemişler...

Ebu Ahmedoğlu, olan biteni dostu Manoğlu'na anlatmış. «Tarafsız bir açıdan ele alacak olursak, ulemanın ve okur yazarların pek bol bulunduğu bir dönemde, böylesine basit herifleri, salt paraları var diye elçiliklere göndermek doğru bir şey mi?» diye de sormuş. «Böylesine rezaletler, İmparatorluğun onurunu ve ününü korumakta hiç de yararlı olabilir mi?»

SONSÖZ

1630 yılında, Balkan kökenli bir saray görevlisi olan Koçu Bey, Sultan Dördüncü Murad'a bir andıç (memorandum) sunmuştur; bunda, Osmanlı Devlet ve Toplumunun, Kanuni Sultan Süleyman çağından beri, Osmanlı gücünün gerilemesine yol açan zayıf yönlerini inceler ve bu işleri düzeltmenin yolları olarak şu önerilerde bulunur:

«Ulu ve hayırlı hanedanın yüce sarayı (Tanrı üzerinden sonsuz lûtfunu hiçbir zaman esirgemesin), yardımsever, iyi niyetli, değerli ulema ve uysal, fedakâr, çalışkan kölelerin hizmetinden yararlanmayalı çok uzun zaman oluyor. Bugün işlerin durumu değişmiştir ve kötülük, kargaşalık, başkaldırı ve anlaşmazlık, son sınırına gelmiş, hattâ sınırları aşmış olduğundan, bu değişmelerin nedenlerini gözlemeye, aramaya ve bunları Padişahımız Efendimizin Yüce Kulağına eriştirmeye çalıştım... Önce, Zatı Şahanelerince şurası biline ki, hükümdarlığın ve topluluğun düzeninin kökeni ve hanedan ile dinin temellerinin dengede oluşunun nedeni, Müslüman yasasını, şeriat iplerini sımsıkı elde tutabilmektir. Geri kalanı için, din adamlarından lûtfu şahane ve padişahımızın ilgisi esirgenmeyecek olur ise, bu din adamları biraz dikkat ve bilgi ile, Tanrı'nın Sultana ve canlarını Cihad (Kutsal Savaş) yolunda veren gazilere emanet ettiği kullarının işlerini yürütebilirler. Padişahımız her sınıftan değerli kişiler lütfunu esirgemesin ve değersiz-

leri de önemsemesin, yeter.»

Koçu By, Kaneuni Sultan Süleyman çağında Osmanlı Devletinin ulaşmış olduğu o göz kamaştırıcı doruğu parlak sözlerle över ama, ilk zayıflık belirtilerinin onun zamanında sezilmeye başladığına, ve ondan sonra gelenlerin zamanında ise hızla çöküntüye götürdüğüne de ince ince değinmekten geri durmaz. Bu gerilemeyi, birbirine ilişik birçok nedene bağlar. Bu nedenlerin birincisi, Padişahın, kamu işlerini bizzat denetlemekten çekilmesi ve böylelikle, iktidar kaynağı ile iktidara emanet edilmiş kişiler arasındaki zorunlu, yakın bağları kopartmasıdır. İkinci neden, sadrazamlığın yozlaşmasıdır; sadrazam, önceden olduğu gibi, yönetim işlerinde deneyimden geçerek ve kişisel değerlerine göre basamak basamak ilerleyip bu göreve gelmek yerine, şimdi sarayın gözüne girenler arasından seçilmekte ve sarayın elinde oyuncak olmaktadırlar. Sadrazam, yetenekten ve saygınlıktan yoksun, her an rastgele görevinden uzaklaştırılmak hattâ başını yitirmek tehlikesiyle karşı karşıyadır ve böylelikle sadrazamlık görevine büyük bir gölge düşürülmüş, önemi hiçe indirilmiş gibidir. Padişah işlerin başında olmayınca ve sadrazam da saraylıların oyuncağı olunca, haremin egemenliğine yol açılmış olur yani kadınlar, haremağaları, asalaklar, düzenbazlar ve her türden dalkavuklar, yönetime el koymuş bulunurlar. Bu kötü alışkanlık, Padişahın çevresine ve saray erkânına ve Yeniçerilere bile bulaşmıştır:

«Yasalara aykırı olarak Harem-i hümayuna, din-

siz, inançsız adamlar, düzenbazlar ve dönekler, ne idüğü belirsiz ayak takımı, Türkmenler, çingeneler, Tatarlar Kürdler, yabancılar, lâzlar, göçebeler, katırcılar ve deveciler, taşıyıcılar, şerbetçiler, yankesici ve hırsız takımı, ve bunun gibi soyu sopu belirsiz kişiler girmiş ve böylelikle düzen, disiplin kalmamış, yasalar ve kurallar ezilip çiğnenmiş, yokolmuştur...»

Sorumsuz gözdelerin işlere el koyması da, rüşvete, kapıları açmıştır ki eğer bu hastalığın kökü kazınmayacak olur ise, Osmanlı toplumsal ve siyasal düzeninin her dalını çürütür bitirir. Atamalar ve terfiler, kişisel lûtuf ile veya satın alınmak yoluyla elde ediliyordu; görev süreleri kısa ve güvensizdi, görevde bulunanlar ise yetersiz, beceriksiz ve değersiz.

Sultan Süleyman'ın ölümünden yarım yüzyılı az aşkın bir süre sonra yazan Koçu Bey, henüz yakın olan geçmişi kötü bir ara dönem olarak görebiliyor ve en kısa zamanda, kararlı davranmak yoluyla gerilemenin durdurulabileceğini ve İmparatorluğun gene eski büyüklüğüne kavuşturulabileceğini umud edebiliyordu:

«O zaman din düşmanları, bu yerleşmiş düzen ve dengeyi görünce çaresiz korku ve kıskançlık içerisinde: «Osmanlı hanedanı, altmış yıldır gaflet uykusuna dalmış iken, şimdi gözlerini adamakallı açmış, geçmiş günlerin aksaklıklarını çabucak gidermişler işte, diyeceklerdir.»

Ne var ki, zaman zaman canlanma, dirilme çabaları görülmekle birlikte, gerileme sürdü gitti ve daha sonraki tarihçilerin yazılarında giderek daha

karamsar oldukları görüldü: Kâtip Çelebi, 1653 tarihli kendi reform andıçından söz ederken şöyle diyor: «Öğütleriml uygulamanın güçlüğünü bildiğimden, bunun üzerinde daha fazla durmaya gerek görmedim. Ama bir gün gelecek, Padişahlardan biri, bunun farkına varacak ve önerdiğim tedbirleri ele alıp uygulayacak, en iyi sonuçlara ulaşacaktır.»

Onyedinci ve onsekizinci yüzyıllardaki Osmanlı devlet adamları ve yazarları, gözlerini hâlâ geriye, geçmişteki altın çağa çevirmiş durumdaydılar ve İmparatorluğu kurtarmanın tek umudunu, dinin ve Şeriatın yeniden güçlendirilmesine, ve Osmanlı Hanedanının katıksız ve eski geleneklerine dönüşüne bağlıyorlardı. 1972 de Padişah Üçüncü Selim, Osmanlıların en ileri gelenlerine, İmparatorluğu nasıl kurtarabilecekleri konusunda akıl danıştığı, öğüt istediği zaman, çoğunun verdiği karşılık, gene bu merkezde olmuştu. Bununla birlikte, yeni bir yol bulmuş olanlar da yok değildi, reform ve yenilenme yolunu. Ki zamanla, Türk ulusu, bu yoldan geçerek Osmanlı İmparatorluğunun son yıkıntısından sapasağlam çıkacak, Türkiye Cumhuriyeti'ni yaratacaktır.

OSMANLI TARİHİ VE KURULUŞLARI ÜZERİNE YAPITLAR

Babinger, Franz. **Mehmed der Eroberer und seine Zeit: Weltenstürmer einer Zeitenwende.** Munich, 1953. Fransızca ve İtalyanca çevirileri.

Gibb, H. A. R., and Harold Bowen. **Islamic Society and the West. I.** Cilt, **Islamic Society in the Eighteenth Century.** 2 bölüm. Londra, 1950-57.

Hammer-Purgstall, Joseph, freiherr von. **Geschichte des osmanischen Reiches.** 10 cilt. Peşte, 1827-35. 2. bas., 4 cilt, 1834-36; Fransızcaya çevirisi, **Histoire de l'Empire ottoman,** 18 cilt, Paris, 1835-43.

Iorga, Nicolae. **Geschichte des osmanischen Reiches.** 5 cilt. Gotha, 1908-13.

Köprülü, Mehmet Fuat. **Les origines de l'empire ottoman** Paris, 1935.

Lane Poole, Stanley. **Turkey.** London, 1888.

Lewis, Bernard. **The Emergence of Modern Turkey.** Londra 1961.

Lybyer, A. H. **The Government of the Ottoman Empire in the time of the Suleiman the Magnificent,** Cambridge, Mass., 1913.

Miller, Barnette. **The Palace School of Muhammad the Conqueror.** Cambridge Mass. 1941.

Pears, Edwin. **The Destruction of the Greek Empire.** Londra, 1903.

Vaughan, Dorothy. **Europe and the Turk: A Pattern of Alliances, 1350-1700.** Liverpul, 1954.

Wittek, Paul. **The Rise of the Ottoman Empire,** Londra 1938.

Zinkeisen, J. W. **Geschichte des osmanischen Reiches in Europa.** 8 cilt. Hamburg, 1840-63

OSMANLI EDEBİYAT, İLİM VE SANATLARI ÜZERİNE YAPITLAR

[Adıvar], Abdülhak Adnan. **La Science chez les turcs ottomans.** Paris 1939.

Arseven, C. E. **L'Art turc.** İstanbul, 1939.

Bombaci, Alessio. **Storia della letteratura turca dall'antico impero di Mongolia all'odierna Turchia.** Milano, 1956.

Gibb, E. J. A. **History of Ottoman Poetry.** 6 cilt. Londra, 1900-1909.

UNESCO. **Turkey: Ancient Miniatures.** New York, 1961.

Ünsal, Behçet. **Turkish Islamic Architecture.** Londra, 1959.

ISTANBUL ÜZERİNE YAPITLAR

Gabriel, Albert. «**Les Mosquées de Constantinople**» Syria'da (1926), 353-419.

Gurlitt, Cornelius. **Die Baukunst Konstantinopels.** 2 cilt. Berlin, 1872.

Liddell, Robert. **Byzantium and Istanbul.** Londra, 1956.

Mamboury, Ernest. **Istanbul tourstique. Istanbul,** 1951.

Mayer, Robert. **Byzantion Konstantinupolis Istanbul.** Vienna, 1943.

OSMANLI YAPITLARINDAN ÇEVİRİLER

Aşık Paşazade. **Vom Hirtenzelt zur hohen pforte.** Çeviren: R. F. Kreutel. Graz, 1959.

Evliya Çelebi. **Narrative of Travels in Europe, Asia, and Afrika.** Çeviren: J. von Hammer. Londra, 1834.

Im Reiche des goldenen Apfels. Çeviren: R. F. Kreutel. Graz, 1957

Kâtip Çelebi. **The Balance of Truth.** Çeviren G. L. Lewis, Londra, 1957.

Mesihi, **The Works of Sir William Jones'da**, X, 271-76. Londra, 1807.
Naima. **Annals of the Turkish Empire.** Çeviren: Charles Fraser, Londra, 1832.
Sadeddin. The Capture of Constantinople. Çeviren: E. J. W. Gibb. Londra, 1879.

BU KİTAPTA SÖZÜ GEÇEN BATILI SEYYAHLAR

Busbecq, Oger Ghiselin de. **The Turkish Letters**... Çeviren: C. T. Forster ve F. H. B. Daniell. 2 cilt. Londra, 1881. Burada zikredilen kısım 1694 te yapılmış daha eski bir çeviriden alınmıştır.
Dallam, Thomas. **Diary, Early Voyages and Travels in the Levant'ta.** Yayınlayan: J. Theodore Bent. Londra, 1893.
Hakluyt, Richard. **The Principal Navigations, Voyages, Traffiques, and Discoveries of the English Nation**... Londra, 1589. 5. ve 8. ciltleri 1904 te Glasgow'da yeniden basılmıştır.
Langusto, Giacomo Thomas'ın zikrettiği, «Die Eroberung Constantinopels im Jahre 1453 aus einer venetianischen Chronik,» **S. B. der Kgl. bayerischen Akad. der Wiss.** Münih, 1868.
Montagu, Lady Mary Worthley. **Letters.** Londra, 1763.
Most Rare and Straunge Discourses, of Amurathe the Turkish Emperor that nowe is, Londra.
Sanderson, John. **Travels... in the Levant.** Yayınlayan: Sir William Foster. Londra, 1931.
Withers, Robert. **A Description of the Grand Signior's Serraglio (Ottaviano Bon'dan sonra), Purchas His Pilgrimage: Or, Relations of the World and Religions Observed in all Ages and Places discovered, from the creation unto present'ta** 4 bölüm. Londra, 1625. 1905 te Glasgow'da basıldı, IX, 322 s. John Greaves tarafından değişik bir metin olarak yayınlandı: **Miscellaneous tracts...** Londra,

1650, sonraları yeni baskıları da yapıldı.

BİBLİYOGRAFYALAR

American Historical Association. **Guide to Historical Literature**, 366 s. New York, 1961.

Birge, J. K. **A Guide to Turkish Area Study**. Washington, 1949.

Pearson, J. D. **Index Islamicus** 1906-1955. Cambridge, 1958.

Index Islamicus Supplement 1956-1960. Cambridge, 1962.

Sauvaget, Jean. **Introduction à l'histoire de l'orient musulman**, 195•220. Rev. by Claude Cahen. Paris 1961.

Weber, Shirley. **Voyages and Travels in Greece, the Near East and Adjacent Regions**. 2 cilt. Princeton, N. J., 1952-53.

İsmailiye'nin Kaynakları, Tarihte Arablar, Modern Türkiyenin Kuruluşu gibi İslâm dünyasının ve Türkiyenin çeşitli sorunları üzerinde gerçekten geniş bir bilginin ürünü yapıtlar vermiş olan Profesör Bertrand Lewis'in son yapıtı olan bu kitap tarihimizin çok önemli bir olayı, İstanbulun fethi üzerine Batıda verilmiş yanlış yargıları çürütüğü gibi Osmanlı imparatorluğunun gelişme döneminde ne kadar sağlam ve uygar bir devlet örgütüne sahip olduğunu, bu konuda ilginç bilgiler vererek kanıtlıyor.

Çok geniş kapsamlı bilgi ve yargıları yoğun bir biçimde az yere sığdırmakta usta olan yazarın bu çok yararlı ve herkesi ilgilendiren kitabını okurlarımıza sunmaktan zevk duyuyoruz.

15 lira